

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Sanat Tarihi Anabilim Dalı

MİDYAT'TAKİ MOR FİLOKSENOS KİLİSESİ VE YAPI TOPLULUĞU

Firyaz ALP

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2022

MİDYAT'TAKİ MOR FİLOKSENOS KİLİSESİ VE YAPI TOPLULUĞU

Firyaz ALP

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Sanat Tarihi Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2022

KABUL VE ONAY

Firiyaz ALP tarafından hazırlanan “Midyat’taki Mor Filoksenos Kilisesi ve Yapı Topluluğu” başlıklı bu çalışma, 28.01.2022 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Güner SAĞIR (Başkan)

Prof. Dr. Mustafa Sacit PEKAK (Danışman)

Doç. Dr. Elif KESER KAYAALP (Üye)

Dr. Öğr. Üyesi Hülya COŞGUNARAS (Üye)

Dr. Öğr. Üyesi Aysel Nazlı SOYKAN (Üye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof.Dr. Uğur ÖMÜRGÖNÜLŞEN

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan **“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”** kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir.
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ay ertelenmiştir.
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir.

28 / 02 / 2022

Firyaz ALP

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, **Prof. Dr. Mustafa Sacit PEKAK** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Firyaz ALP

İTHAF

Bu çalışma, 2020 yılında COVID-19 sebebiyle erken ve ani bir şekilde aramızdan ayrılan çok değerli Dayım Şahabettin DEMİR ve Anneannem Mence (Fatimi) DEMİR'e ithaf edilmiştir.

Sevdiklerinin yüreklerinden birer parça koparıp giden dağ gibi Ana – Oğul
Kara toprağa düşmüş iki yürek.. gözlerde yaş, yüreklerde koca bir ayrılık acısı,
Boğazlarda düğümlenen keşkelerle buram buram tüten bir vuslat arzusu,
Gülüşlerimizin ardında geçirdiğimiz buhranlı geceler bitmeden ikinci defa ölüme
şahit olmak...

Uğurlar olsun koca yüreklilerim!

TEŞEKKÜR

Yaşamım boyunca güzel enerjileri, sevgileri ve destekleriyle her daim yanımda olan sonsuz sabır, anlayış gösteren anneme, babama, kardeşlerime ve küçük bedenleriyle enerjime enerji katan biricik yeğenlerime sonsuz sevgi ve teşekkürlerimi sunarım.

Tez çalışmamda sabırla beni destekleyen, yönlendiren, bölgeyi çalışmam konusunda beni cesaretlendiren çok değerli hocam, tez danışmanım Prof. Dr. M. Sacit Pekak'a çok teşekkür ederim. Hocamın yirmi birinci son yüksek lisans tez öğrencisi olduğum için onur duyuyorum.

Lisans öğrenimimden beri sevgi ve desteklerini hissettiğim ve bu konuyu çalışmamı öneren değerli hocam Doç. Dr. Elif Keser-Kayaalp'e tez yazım sürecinde, değerli yönlendirmeleri ve katkılarından ötürü çok teşekkür ederim.

Tezimin her anını yakından takip eden, bilgilerini ve tecrübelerini sevgiyle paylaşan disiplinli ve özverili kişiliğiyle beni yönlendiren değerli hocam Prof. Dr. Sema Doğan'a teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Anabilim Dalı'nda olan bütün hocalarıma ilgilerinden ötürü teşekkürü bir borç bilirim.

Tez yazım sürecinde sabırla beni dinleyen, görüş ve önerilerini aktaran değerli hocam Doç. Dr. Güner Sağır'a; mimari plastik konusunda özveriyle bilgi ve tecrübelerini benimle paylaşan sevgili Öğr. Gör. Dr. İlknur Gültekin'e; yüksek lisans eğitimim boyunca desteklerini gördüğüm hocam Doç. Dr. Ebru F. Fındık'a çok teşekkür ederim. Ayrıca bölgede çalışmam sırasında desteklerini gördüğüm Dr. Öğret. Üyesi Tahsin Korkut'a; Süryanice metinlerim konusunda Dr. Öğret. Üyesi Gabriel Rabo'ya teşekkürü bir borç bilirim.

Tez yazım sürecinde; yorum, eleştiri ve önemli katkılarının yanı sıra arşivindeki yayınları benimle paylaşan sevgili Hüseyin Hakan Gazioğlu'na sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Süryanice çevirilerimi sabır ve özveriyle yapan değerli Öğr. Gör. Mihayel Akyüz ve Dr. Simon Brelaud'a; Süryaniler üzerine ve Süryanice konusunda tezimin ilk dönemlerinden itibaren desteklerini gördüğüm arkadaşım Adem Coşkun'a; farklı

dillerdeki çeviriler konusunda katkıları olan sevgili arkadaşım Savaş Yağuzluk’a çok teşekkür ederim.

Yüksek lisansa başladığım günden itibaren her türlü desteklerini gördüğüm değerli Semir Selbin ve Nazlı Ece Göymen’e; arazi çalışmalarım sırasında fırsat buldukça bana eşlik etmenin yanında her türlü desteğini gördüğüm değerli arkadaşım Neslihan Kaya’ya; benimle aynı coğrafyayı çalışan ve tez yoldaşlığı sırasında benimle aynı stresi ve sevinci paylaşan sevgili arkadaşım Fehime Acat Akgül’e; arşivindeki yayınları benimle paylaşan sevgili arkadaşım Serap Yinsel’e; yüksek lisansa başladığım günden itibaren desteklerini gördüğüm Yunus Karakaya’ya şükranlarımı sunarım.

Bölge ve kilise ziyaretlerim sırasında her türlü destek, katkı ve kolaylık sağlayan değerli Metropolit Saliba Özmen, Malfono Ayhan Gürkan ve Barsavmo Gürkan’a ilgilerinden ötürü teşekkürü borç bilirim. Ayrıca kiliseyle ilgili resmi bilgilerin yanı sıra her durumda destek olan Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğünde çalışan Mimar Mustafa Topalan’a şükranlarımı sunarım. Yanı sıra, kilise taramalarımı yapan Güven Nozoğlu, çizimlerimi sabırla çizen Mimar Aykut Fenerci’ye çok teşekkür ederim.

Akademide ilerlememi sağlayan ve bu konuda beni cesaretlendiren hocalarım; Prof. Dr. Bayram Balcı, Doç. Dr. Birgül Açıkyıldız, Doç. Dr. Evindar Yeşilbaş, Dr. Öğret. Üyesi Eric Jean, Dr. Öğret. Üyesi Ferda Barut-Kemirtlek’e teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca tez savunmam sırasında önemli katkı ve destekleri olan jüri üyeleri hocalarım Dr. Öğret. Üyesi A. Nazlı Soykan ve Dr. Öğret. Üyesi Hülya Coşgunaras’a teşekkürlerimi sunarım.

Bu süreçte destek görmemin yanı sıra ihmal ettiğim ve zor zamanlarında yanında olamadığım çok sevgili Neslihan Ergin ve Nesrin Kapazan’a anlayışlarından ötürü minnettarım.

Literatür çalışmalarım sırasında başvurduğum Türk Tarih Kurumu (TTK), Ankara İngiliz Arkeoloji Araştırma Enstitüsü (BIAA), İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü (DAI), İstanbul Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü (IFEA), Hacettepe

Üniversitesi Kütüphanesi, Antalya Suna & İnan Kır   Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi (AKMED) ve Mardin Artuklu Üniversitesi kütüphane çalışanlarının güler yüzlü ve yardımseverliklerinden ötürü teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca Hasan Menteře, Hüseyin   elik, Mehmet Esgin ve Vahap Eroğlu'na çok teşekkür ederim.

Tez sürecinde yayın araştırmalarımnda katkılarının yanı sıra maddi manevi desteklerini her an hissettiğim dostlarım ve sevgili arkadaşlarım; Ferit Ulubatlı, Emre Dertli, Osman Ergin, Mehmet Dabako  lu, İpek İpekçioğlu, Mehtap Alan, Murat G  l, Mine Bican, Hayriye Bilici, Kazım şahin, Gülten Yılmaz,   nal Soral, Adem Yardımcı, Nurgül Çelebi, Nurullah   omaktekin, Ayta   Yılmaz, Halide Kartal, Müberra şahin, İnci Aday, Gazi Aydın, Mehmet Ali Doğan, Ayşe   zkızıltaş, Eyüp Erdemci, Korcan Gülgönül, Aydın   evik, ve   lk   Akaner'e çok teşekkür ederim.

ÖZET

ALP, Firyaz. *Midyat'taki Mor Filoksenos Kilisesi ve Yapı Topluluğu*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2022.

Kuzey Mezopotamya bölgesinde yer alan kireçtaşı masifinden oluşan Tur Abdin platosu/bölgesi doğudan ve kuzeyden Dicle Nehri ile sınırlamaktadır. Bölge çeşitli dönemlerde *Kasieri*, *Masius* gibi isimlerle tanımlansa da altıncı yüzyılda Tur Abdin olarak adlandırılmıştır. Bölge, Erken Hristiyanlık döneminde, çevresinde bulunan Diyarbakır (Amida), Şanhurfa (Edessa), Dara (Anastasiopolis), Nusaybin (Nisibis) kentlerinin dini mimari geleneklerinden etkilenmiştir. Bu kentlerde en erken Hristiyanlık dönemi dini yapıları üçüncü ve dördüncü yüzyıllarda görülmeye başlamıştır. Tur Abdin bölgesinde ise en erken yapılar beşinci yüzyılın sonu altıncı yüzyılın başına tarihlendirilmektedir.

Tez konumuzu oluşturan Mor Filoksenos Kilisesi, Tur Abdin bölgesinin merkezi olan Midyat'ta yer alan erken Hristiyanlık dönemi mimari yapılarından biridir. Bu çalışmada kilise ve bağlı yapıları hakkında yapılmış önceki bilimsel araştırmalar değerlendirilmiş, kilise yerinde incelenmiş, güncel çizimi yapılmış, belgelenmiş, tarihlendirilmiş ve kilisenin monografisi oluşturulmuştur. Tez kapsamında kilise kendi yapı özellikleri açısından değerlendirilmiş, Kuzey Mezopotamya mimarisi ve çevre kültürler içerisindeki plan tipi, mimari bezeme, malzeme-teknik gibi mimari öğeler yardımıyla benzer ve farklı özellikleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler

Mezopotamya, Tur Abdin, Hristiyan, Süryani Ortodoks, Mimari, Onarım, Restitüsyon.

ABSTRACT

ALP, Firyaz. *The Church of Mor Philoxenos and the Building Complex in Midyat*. Master Thesis, Ankara, 2022.

The Tur Abdin plateau/region, which consists of a limestone massif in the Northern Mesopotamia region, is bordered by the Tigris River from the east and north. Although the region was named “Kasiere” and “Masius” in various periods, it was called Tur’Abdin in the sixth century. The region was influenced by the religious architectural traditions of the cities of Diyarbakır (Amida), Şanlıurfa (Edessa), Dara (Anastasiopolis), Nusaybin (Nisibis) in the Early Christian period. Even though the religious structures of the earliest period of Christianity in these cities began to appear in the third and fourth centuries, the earliest structures in Tur’Abdin region are dated back to the end of fifth century and the beginning of the sixth century.

The Mor Philoxenos Church, which is the main subject of the thesis, is one of the architectural structures of the Early Christian period in Midyat, the center of the Tur’Abdin region. In this study, previous scientific researches on the church and its affiliated structures were evaluated, the church was examined on site, its current architectural drawing was made, documented, dated, and a monograph of the church was created. Within the scope of the thesis, the church was evaluated in terms of its own structural features, and similar and different features were tried to be determined with the help of architectural elements such as plan type, architectural decoration, materials-techniques in Northern Mesopotamian architecture and surrounding cultures.

Keywords

Mesopotamia, Tur’Abdin, Christian, Syriac Orthodoxy, Architecture, Restoration, Restitution.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	ii
ETİK BEYAN	iii
İTHAF	iv
TEŞEKKÜR.....	v
ÖZET.....	viii
ABSTRACT	ix
İÇİNDEKİLER.....	x
KISALTMALAR LİSTESİ	xiv
HARİTALAR DİZİNİ	xv
PLANLAR DİZİNİ	xv
ÇİZİMLER DİZİNİ.....	xvi
TABLolar DİZİNİ	xvi
RESİMLER DİZİNİ	xvii
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: TUR ABDİN BÖLGESİ.....	4
1.1. KONUM	4
1.2.TUR ABDİN BÖLGESİNİN ADI VE ETİMOLOJİSİ.....	7
1.3. HİRİSTİYANLIK ÖNCESİ TUR ABDİN BÖLGESİNİN TARİHİ.....	9
1.4.HİRİSTİYANLIK DÖNEMİNDE TUR ABDİN BÖLGESİNİN TARİHİ	12
1.5. İSLAM DÖNEMİNDE TUR ABDİN BÖLGESİ.....	18
1.6. TUR ABDİN BÖLGESİNİN SOSYO-KÜLTÜREL VE EKONOMİK YAPISI	20
2. BÖLÜM: TUR ABDİN BÖLGESİNDE KİLİSE VE MANASTIR MİMARİSİ	22
2.1. UZUNLAMASINA NAOSLU PLAN TİPİ.....	23
2.1.1. Beth Slutho (Dua Evi – Yazlık Kilise)	29
2.2. ENİNE NAOSLU PLAN TİPİ	33
2.3.TUR ABDİN BÖLGESİNDEKİ MANASTIRLARIN TARİHSEL GELİŞİMİ.....	37

3. BÖLÜM: MOR FİLOKSENOS KİLİSESİ VE YAPI TOPLULUĞU	42
3.1. MOR FİLOKSENOS KİLİSESİ'NİN KONUMU VE TARİHÇESİ	42
3.2. KATALOG TANITIMI	46
3.3. YAPI TANITIMI	46
3.4. PLAN	48
3.5. İÇ TASVİR.....	52
3.5.1. Kilise (A Mekanı).....	52
3.5.2. Narteks (A1 Mekanı)	59
3.5.3. A Şapeli (A2 Mekanı).....	63
3.5.4. A3 Mekanı (Rölik Odası).....	70
3.5.5. C Mekanı (Diakonikon)	72
3.5.6. B Şapeli (B Mekanı)	73
3.5.7. D Mekanı (Beth Kadişe)	80
3.5.8. Ek Mekanlar	85
3.5.8.1. A4 Mekanı.....	85
3.5.8.2. A5 Mekanı.....	85
3.5.8.3. Mutfak (D1 Mekanı)	86
3.5.8.4. Ana Giriş Kapısı ve Avlusu (D2 Mekanı).....	88
3.5.8.5. D3 Mekanı:.....	89
3.5.8.6. E Mekanı	90
3.5.8.7. E1 Mekanı	93
3.5.8.8. F ve G Mekanları (Tuvalet ve Lavabolar).....	94
3.5.8.9. H Mekanı.....	95
3.6. DIŞ TASVİR.....	97
3.6.1. Batı Cephe.....	97
3.6.2. Kuzey Cephe	99
3.6.3. Doğu Cephe.....	101
3.6.4. Güney Cephe	105
3.6.5. Çan Kulesi.....	109
3.7. MOR FİLOKSENOS KİLİSESİ VE YAPI TOPLULUĞUNDA YER ALAN KİTABELERİN TERCÜMESİ	111
3.7.1. Kilisede Yer Alan Kitabeler.....	111
3.7.2. A Şapelinde Yer Alan Kitabeler.....	119
3.7.3. B Şapelinde Yer Alan Kitabeler	122

3.8. MİMARİ BEZEME	123
3.8.1. Kilise.....	123
3.8.2. A Şapeli.....	127
3.8.3. B Şapeli.....	129
3.8.4. D Mekanı (Beth Kadişe)	131
3.8.5.Çam Kulesi:.....	132
3.9. MALZEME TEKNİK.....	133
3.9.1.Taş Malzeme:	133
3.9.2.Tuğla	134
3.9.3.Harç	136
3.10. SARNIÇ VE KUYULAR	139
4. BÖLÜM: DEĞERLENDİRME	142
4.1. PLAN KARŞILAŞTIRMASI.....	142
4.2. NAOS (KİLİSE - A MEKANI)	147
4.3. RÖLİK ODASI (A3 MEKANI)	148
4.4. DİAKONİKON (C MEKANI)	149
4.5. MEZAR (B) ŞAPELİ	149
4.6. BETH KADİŞE (D MEKANI).....	152
4.7. NARTEKS (MEKAN 7).....	153
4.8. MALZEME TEKNİK.....	154
4.9. KUYU VE SARNIÇLAR	155
5. BÖLÜM: MOR FİLOKSENOS KİLİSESİ'NİN YAPI EVRELERİ.....	157
5.1.BİRİNCİ EVRE.....	157
5.2. İKİNCİ EVRE.....	161
5.3. ÜÇÜNCÜ EVRE	164
5.4. DÖRDÜNCÜ EVRE.....	167
5.5. BEŞİNCİ EVRE	177
5.6. ALTINCI EVRE.....	178
6. BÖLÜM: MOR FİLOKSENOS KİLİSESİ RESTİTÜSYON ANALİZİ	186
7. BÖLÜM: KARŞILAŞTIRMALI DEĞERLENDİRME.....	189
SONUÇ.....	205
KAYNAKÇA.....	208
SÖZLÜK	217
EK 1. KİLİSE TESCİL FİŞİ	220

EK 2. MOR FİLOKSENOS (MABUGLU PHILOXENOS)’UN HAYATI (440 – 523)	221
2.1. MOR FİLOKSENOS’UN KRİSTOLOJİK TARTIŞMALARDAKİ YERİ	222
2.2. MOR FİLOKSENOS’UN KRİSTOLOJİK DÜŞÜNCESİ	224
EK 3. ORİJİNALLİK RAPORU.....	226
Ek 4. ETİK KURUL MUAFİYET FORMU	228

KISALTMALAR LİSTESİ

ANAMED: Anadolu Medeniyetleri Araştırma Merkezi

ASAM: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları

Bkz. Bakınız

CNRS: Centre national de le recherche scientifique

Çev: çeviren

DOP: Dumbarton Oak Papers

Ed. Editör

m. metre

No. Numara

pp. sayfa aralığı

s. sayfa numarası

S. sayı

ss. sayfa aralığı

TTK: TÜRK Tarih Kurumu Yayınları

TÜBA-KED: TÜBA Kültür Envanteri Dergisi

Vb. ve benzeri

Vd. ve diğerler

Vol. Volume

YKY: Yapı Kredi Yayınları

HARİTALAR DİZİNİ

Harita 1. Tur Abdin bölgesi (De Courtois, 2014, s.13).....	4
Harita 2. Tur Abdin Bölge Haritası (Günel, 2006, s.45).....	5
Harita 3. https://www.flickr.com/photos/arnasia/30433386 erişim tarihi: 20.11.2019, saat, 01.44.....	6
Harita 4. Roma ve Pers Sınırları, MS. 363-550 (Comfort, 2017, s.186).	10
Harita 5. Hristiyanlık Öncesi Mezopotamya Bölgesi (Bülbül, 2012).	11
Harita 6. Pers – Roma Döneminde Kuzey Mezopotamya (Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage, 2011).	12
Harita 7. Altıncı yüzyılda Bizans’ın doğu sınırı (https://www.tarihiistanbul.com/roma-imparatoru-1-justinyen/1-justinyen-doneminde-roma-imparatorlugu/ (Erişim: 23 Şubat 2021, saat. 14.33).	17
Harita 8. Midyat’ın Coğrafi Konumu (Turan, 2019.)	43
Harita 9. Üç yapının konumu (Google Map).	44

PLANLAR DİZİNİ

Plan 1. Taylor tarafından çizilen Hatem Tay Kalesinin planı (Bell ve Mundell-Mango, 1982, s. 145).	8
Plan 2. Keferze, Mor İzozoel kilisesi, uzunlamasına naoslu kilise plan tipi (Bell ve Mundell-Mango, 1982, s.14).	26
Plan 3. Keferze, Mor İzozoel Kilisesinin avlusunda yer alan Beth Slutho örneği (Bell ve Mundell-Mango, 1982, s.14).	30
Plan 4. Salah (Barıştepe) Mor Yakup Manastır Kilisesi (Bell ve Mundell -Mango, 1982, s. 40).	34
Plan 5. Mor Filoksenos Kilisesi nin planı (Bell ve Mundell-Mango, 1982, s. 20,51).	144
Plan 6. Mor Filoksenos Kilisesi’nin planı (Korkut ve Tuna, 2019).	145
Plan 7. Beth Kadişe mekanının plan üzerinde dönüşümü ve görünümü (Bel, 1982; Fenerci 2021).	152
Plan 8. Mor Filoksenos Kilisesi ve Mor Sovo Kilisesi’nin planları (Bell ve Mundell-Mango, 1982, s.20, 17).	153
Plan 9. Kilisenin üçüncü evresinde baz alınan plan (Bell-Mundell-Mango, 1982, s. 51).	167
Plan 10. Tur Abdin bölgesindeki uzunlamasına naoslu (köy) kiliselerinden örnek planlar (Keser-Kayaalp, 2016, s.209).	190
Plan 11. Tur Abdin bölgesindeki uzunlamasına naoslu (köy) kiliselerinden örnek planlar (Keser-Kayaalp, 2016, s.209).	193

ÇİZİMLER DİZİNİ

Çizim 1. Mor Filoksenos Kilisesi ve yapı topluluğu zemin kat planı (Fenerci, 2021).	49
Çizim 2. Mor Filoksenos Kilisesi birinci kat planı (Fenerci, 2021).	50
Çizim 3. Mor Filoksenos Kilisesi, çatı katı planı (Fenerci, 2021).	51
Çizim 4. Kilise ve A5 mekanının kuzey duvarının kesiti (Fenerci, 2021).	53
Çizim 5. Kilisenin apsisi, H-H kesiti (Fenerci, 2021).	56
Çizim 6. A şapeli, Narteks ve D Mekanının kuzey duvarları (doğudan batıya dizilim), (Fenerci, 2021).	66
Çizim 7. A Şapeli, C Mekanı ve B Şapelinin apsis ve doğu duvarları (kuzeyden güneye doğru dizilim) (Fenerci, 2021).	68
Çizim 8. A Şapelinin güney duvarı, C-C Kesiti (Fenerci, 2021).	69
Çizim 9. B Şapeli kuzey duvarı, E-E kesiti (Fenerci, 2021).	76
Çizim 10. B Şapelinin güney duvarı, F-F kesiti (Fenerci, 2021).	79
Çizim 11. Mor Aksnoyo yapı topluluğunun batı cephesi, batıdan görünüm (Fenerci, 2021).	98
Çizim 12. Kuzey Cephe Çizimi (Fenerci, 2021).	100
Çizim 13. Kilise kompleksinin doğu cephesi (Fenerci, 2021).	102
Çizim 14. Yapının güney cephesi, C ve D2 mekanlarının kesiti (Fenerci, 2021).	106
Çizim 15. İkinci duvar payesi üzerinde yer alan süsleme detayı (Fenerci, 2021).	125
Çizim 16. B Şapeli F-F kesitinden görünüm üç farklı taş malzemenin çizim üzerinde görünümü (Fenerci, 2021).	134
Çizim 17. Mor Filoksenos Kilisesi ve Yapı Topluluğunun Planı (Fenerci, 2021).	146
Çizim 18. Mor Filoksenos Kilisesi zemin kat restitüsyon çizimi (Fenerci, 2021).	158
Çizim 19. Sarı renkle gösterilen alanlar yapı dördüncü everesini gösteren kısımlardır (Fenerci, 2021).	168
Çizim 20. Sarı renkle gösterilen alanlar yapı dördüncü everesini gösteren kısımlardır (Fenerci, 2021).	169
Çizim 21. Mor Filoksenos Kilise kompleksi birinci kat restitüsyon çizimi (Fenerci, 2021).	177
Çizim 22. Kilise kompleksinin bugünkü durumu (Fenerci, 2021).	188

TABLolar DİZİNİ

Tablo 1. Uzunlamasına naoslu kiliselerin mekân karşılaştırılması (Keser-Kayaalp, 2008, s.24).	28
Tablo 2. Bölgedeki kiliselerde bulunan Beth Slutho örnekleri (Keser-Kayaalp, 2008, s.22).	30
Tablo 3. Tur Abdin Bölgesinde yer alan enine naoslu kiliselerin değerlendirilmesi (Keser-Kayaalp, 2008, (vol.2), s. 25).	36

RESİMLER DİZİNİ

Resim 1. Hesterek'teki Beth Slutho örneği (Bell Arşivi).	31
Resim 2. Mor izozuel Kilisesi Beth Slutho 1909. (Bell Arşivi) http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3517 erişim. 16.01.2021, saat. 20.05.....	31
Resim 3. Mor İzozuel Kilisesi, Beth Slutho (Alp, 2019).	32
Resim 4. Mor Sovo Kilisesinde yer alan Beth Slutho. (Alp, 2020).	32
Resim 5. Mor Lozoor Manastırı inziva kulesi (Alp, 2015).	39
Resim 6. Mor Filoksenos Kilisesinin güneyden görünümü (Alp, 2018).	42
Resim 7. Mor Filoksenos Kilisesinin, güneybatıdan görünümü (Alp, 2019).	45
Resim 8. Yapı topluluğunun drone çekimi (Coşkun, 2021).	47
Resim 9. Güney cepheden nartekse açılan üç kapının güneybatıdan görünümü (Alp, 2021).	48
Resim 10. Naosun apsisten görünümü (Alp, 2019).	52
Resim 11. Naosun kuzey duvarı, apsisin güneydoğusundan görünüm (Alp, 2019)...54	
Resim 12. Naosun doğusunda yer alan apsis, batıdan görünüm (Alp, 2021).	55
Resim 13. Naosun güney duvarı, apsisin kuzeydoğusundan görünüm (Alp,2019)...57	
Resim 14. Naosun güney duvarı, kuzeyden görünüm (Ortografik Görüntü).	57
Resim 15. Naostan nartekse açılan kapılar, kuzeyden bakış (Alp, 2019).	58
Resim 16. Batı duvar, doğudan görünüm (Alp, 2021).	59
Resim 17. Nartesin doğudan görünümü (Alp, 2021).	60
Resim 18. Narteksin kuzey duvarı (Ortografik Görüntü - 2021)	60
Resim 19. Narteksin kuzey duvarı, güneybatıdan görünüm (Alp, 2021).	61
Resim 20. Narteksin doğu duvarı, batıdan bakış (Alp, 2021).	61
Resim 21. Narteksin güney duvarı, kuzeydoğudan bakış (Alp, 2021).	62
Resim 22. Narteksin güney duvarı (Ortografik Görüntü-2021).	62
Resim 23. Güney duvarı, batıdan doğuya doğru sıralanan ve avlu 1'e açılan kapılar (Alp, 2021).	63
Resim 24. A Şapeli, batıdan görünüm (Alp, 2021).	64
Resim 25. A Şapelinin kuzey duvarı, güneyden bakış (Alp, 2021).	65
Resim 26. A Şapeli, Bema ve Apsis düzenlemesi, batıdan görünüm (Alp, 2021).	67
Resim 27. A Şapelinin güney duvarı, kuzeyden görünüm (Alp, 2019).	69
Resim 28. A Şapeli batı duvarı, doğudan görünüm (Alp, 2021).	70
Resim 29. Yıkıntı durumunda olan A3 Mekanı, kuzeydoğudan görünüm (Alp, 2021).	71
Resim 30. A3 Mekanı, batıdan üstten görünüm (Alp, 2021).	71
Resim 31. C Mekanı, doğudan görünüm (Alp, 2021).	72
Resim 32. C Mekanının batı duvarı, doğudan görünüm (Alp, 2021).	73
Resim 33. B Şapelinin naosu, batıdan görünüm (Alp, 2019).	74
Resim 34. B Şapelinin tonozu (Alp, 2019).	74
Resim 35. B Şapeli kuzey duvarı, apsisin güneydoğusundan görünüm (Alp, 2021).75	
Resim 36. Bema,ve apsis düzenlemesi, batıdan görünüm (Alp, 2021).	77
Resim 37. B Şapeli, güney duvarı, apsisin kuzeydoğusundan görünüm (Alp, 2021).78	

Resim 38. B Şapeli batı duvarı, doğudan görünüm (Alp, 2021).	80
Resim 39. D mekanı, doğudan görünüm (Alp, 2021).	81
Resim 40. Kuzey duvarı, güneydoğudan görünüm (Alp, 2021).	82
Resim 41. Güney duvarının doğusunda yer alan birinci niş içerisindeki kapı, kuzeyden görünüm (Alp, 2021).	83
Resim 42. D Mekanı güney duvarında yer alan gömü nişi, kuzeyden bakış (Alp, 2021).	83
Resim 43. Beth kadişenin doğu duvarı ve kapıdan ayrıntı, batıdan görünüm (Alp, 2021).	84
Resim 44. A4 Mekanı, güneybatı köşesi (kuzeydoğudan görünüm) ve kuzeydoğu köşesi (güneybatıdan görünüm), (Alp, 2021).	85
Resim 45. A5 Mekanının batı duvarında yer alan kapı (Alp, 2021).	86
Resim 46.. Beth kadişenin batısında yer alan mutfağın bir bölümü, batıdan görünüm (Alp, 2021).	87
Resim 47. Mutfağın kuzeyinde yer alan tuvaletler, güneybatıdan görünüm (Alp, 2021).	87
Resim 48. Ana giriş kapısı ve avlusu, doğudan görünüm (Alp, 2021).	88
Resim 49. D3 Mekanının doğu duvarı (Alp, 2021).	89
Resim 50. D3 mekanı, batı duvarı (Alp, 2021).	90
Resim 51. E Mekanının doğudan görünümü (Alp, 2021).	91
Resim 52. E mekanının kuzey duvarında yer alan niş ve üstündeki onarım bilgisi (Alp, 2021).	92
Resim 53. E mekanın güney duvarı, kuzeybatıdan görünüm (Alp, 2021).	92
Resim 54. E Mekanı güney duvarı ve asma tavan, kuzeyden görünüm (Alp, 2021).	94
Resim 55. E1 Mekanı'nın güneyinde yer alan tuvalet ve lavabolar (Alp, 2021).	95
Resim 56. H mekanı, batıda bakış (Alp, 2021).	95
Resim 57. H mekanının batı duvarı, doğudan görünüm (Alp, 2021).	96
Resim 58. Yapı topluluğunun batı cephesi, batıdan görünüm (Artuklu Mimarlık ve Tasarım Şirketi, ortografik görüntü).	97
Resim 59. Batı cephesi, ana giriş kapısı, batıdan görünüm (Alp, 2021).	99
Resim 60. Kilisenin kuzey cephesi, kuzeyden görünüm (Alp, 2019).	100
Resim 61. Yapı topluluğunun doğu cephesi, doğudan görünüm (Ortografik Görüntü - 2021).	101
Resim 62. A3 Mekanının konumu, doğudan bakış (Alp, 2021).	103
Resim 63. A3 Mekanının kalıntılarının ayrıntılı görünümü, kuzeydoğudan bakış (Alp, 2021).	103
Resim 64. A şapelinin doğu cephesi, doğudan görünüm (Alp, 2021).	104
Resim 65. C Mekanı ve B Şapelinin doğu cepheleri, güneydoğudan görünüm (Alp, 2021).	104
Resim 66. Yapı topluluğunun güney cephesi, güneybatıdan görünüm (Alp, 2021).	105
Resim 67. Giriş kapılarının ayrıntılı görünümü, avlunun güneyinden görünüm (Alp, 2021).	106
Resim 68. Giriş kapılarının batısı, üst kata çıkılan merdivenlerin ayrıntılı görünümü, avlunun güneyinden görünüm (Alp, 2021).	107
Resim 69. Avlunun doğu cephesi, batıdan görünüm (Alp, 2019).	108

Resim 70. Avlunun batı cephesi, doğudan görünüm (Alp, 2019).	109
Resim 71. Çan kulesinin bölümleri (Alp, 2021).....	110
Resim 72. Yapının çan kulesi, güneydoğu ve doğudan görünüm (Alp, 2018).	110
Resim 73. Kilisenin apsis bölümünde yer alan kitabelerin konumu, batıdan görünüm (Alp, 2021).	112
Resim 74. Naosun kuzey duvarında, doğudan ikinci duvar payesinin üzerinde yer alan yazıt, güneyden görünüm (Alp, 2019).	117
Resim 75. Naosun kuzey duvarında, duvar payesinin üzerinde yer alan ve okunamayan kitabe, güneyden görünüm (Alp, 2020).	118
Resim 76. Naosun doğu duvarında yer alan kitabeler ve konumları (Alp, 2021). ...	119
Resim 77. Naosun güney duvarında, doğudan birinci arkadlı nişin içerisinde yer alan kitabeler, kuzeyden görünüm (Alp, 2021).	122
Resim 78. Kilisenin kuzey duvarında, doğudan ikinci paye üzerinde yer alan bezeme, güneyden görünüm (Alp, 2019).....	124
Resim 79. Apsis ve altarda yer alan bezemeler (Alp, 2021).	126
Resim 80. Kilisenin batı duvarında yer alan mimari bezeme (Alp, 2021).....	127
Resim 81. A Şapeli sunağın bezemesi (Alp, 2021).	128
Resim 82. A şapeli, apsis kemerinin kuzey ve güneyinde yer alan sivilize melek figürleri, batıdan görünüm (Alp, 2019).....	129
Resim 83. B Şapeli, bema ve altardaki bezeme (Alp, 2021).....	130
Resim 84. B şapeli, kemer paye başlığı (Alp, 2019).	130
Resim 85. D mekanının kapı derinliğinin kuzey duvarında yer alan bezeme (Alp, 2019).	131
Resim 86. Çan kulesinin bölümleri (Alp, 2021).....	132
Resim 87. Kilise, apsis yarım kubbesine geçişte kullanılan tuğla malzeme (Alp, 2019).	135
Resim 88. A Şapelinin apsisi, beden duvarları kaba yonu taş, yarım kubbeğe geçişte tuğla, yarım kubbe sıva ile kaplanmıştır (Alp, 2021).	135
Resim 89. A Şapeli, tonoz örtü detayı, tuğla ve harcın görünümü (Alp, 2021)	136
Resim 90. A3 Mekanı kalıntısı, güney duvarında yer alan harç örneği (Alp, 2021).	137
Resim 91. Kuzey cephede yer alan çimento örneği (Alp, 2021).....	137
Resim 92. Kuzey cephedeki horosan harcı ve çimento örneği (Alp, 2021).....	138
Resim 93. Briket teras 9'ün çevresinde kullanılarak parapet görevi görmüştür.	138
Resim 94. Güney cephede yer alan kuyu, kuzeyden görünüm (Alp, 2021).....	139
Resim 95. Yapının kuzey cephedeki avluda yer alan sarnıcın konumu (Alp,2021).	140
Resim 96. Yapı topluluğunun doğu bahçesinde yer alan kuyular (Alp, 2021).	141
Resim 97. Kuzey duvarında ayakta kalan ikinci duvar payesi (http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3491 16.01.2021, saat: 19.40).	148
Resim 98. B Şapeli, paye başlığı ve iç-dış bükey silme örneği (Alp, 2021).....	150
Resim 99. Mor Filoksenos Kilisesi'nin yazlık kilisesini tanımlayan unsurlar (Bell Arşivi, 1909).....	151
Resim 100. Mor Filoksenos Kilisesi yazlık kilisesinin önünde yer alan mimari plastik öğeleri (Alp, 2021).....	151

Resim 101. Barıştepe (Salhe) Mor Saba Kilisesi güneydeki tonoz ayrıntısı. (Wiessner vol 1.1. s. 61).	155
Resim 102. Rölik odasının kalıntıları (Alp, 2021).	159
Resim 103. A şapeli, kuzey duvarı, doğudan birinci arkadlı nişte yer alan silmeli kapı kalıntısı (Alp, 2021).	160
Resim 104. B şapeli, apsis silmesi ve paye başlığı: birinci evre özellikleri (Alp, 2021).	160
Resim 105. B şapeli, kuzey duvarı, arkadlı nişlerde görülen geç antik dönem silme izleri (Alp, 2021).	161
Resim 106. Kilisenin güney duvarındaki arkadlı niş düzenlemesinden detay (Bell, 1909, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3488 Erişim. 16.01.2021, saat. 19.36.	162
Resim 107. Kilise, apsis ve güney duvarındaki pencereleri kapatan arkadlı niş örneği (Bell Arşivi, 1909).	163
Resim 108. Kilise naosunun güney duvarında yer alan arkadlı niş düzenlemesi, kuzeyden görünüm (Ortografik Görüntü, 2021).	163
Resim 109. Kilisenin güney duvarındaki duvar peye başlığı (Bell, 1909, Alp, 2021).	164
Resim 110. Kilisenin yıkıntı durumu, kuzeydoğudan görünüm (Bell, 1909).	165
Resim 111. http://www.gerty.ncl.ac.uk/images/R_190.jpg - 1911 – Erişim Tarihi:16.01.21 . 16.40. Kilise ve rölik odasının yıkıntı durumları ve diğer mekanların ayakta olduğunu gösteren görüntü.	166
Resim112. Kilisenin güney cephesi, kilisenin iki katlı olduğunu gösteren fotoğraf. (http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3486 16.01.2021, saat. 19.31).	166
Resim 113. Kilise naosunun kuzey duvarı (Ortografik görüntü – 2021).	169
Resim 114. Kilise, apsis ve güney duvarı (Bell Arşivi, 1909).	170
Resim 115.Naosun doğusunda yer alan apsis, batıdan görünüm (Alp, 2021).	170
Resim 116. Kilise güney duvarında doğudan üç, dört ve beşinci arkadlı nişlerde yer alan kapı ve kalıntıları (Alp, 2021).	171
Resim 117. Kilisenin batı duvarı Bell'in çiziminden sonra yapılan onarım (Alp,2021)	172
Resim 118. A Şapeli, güney duvarında yer alan kapı kalıntısı (Alp, 2021).	172
Resim 119. Yapı topluluğunun doğu cephesi, doğudan bakış (Bell Arşivi, 1911, Erişim: 16.01.2021) http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=5710	173
Resim 120. Mor Filoksenos Kilisesinin doğu cephesi, doğudan görünüm (Ortografik Görüntü, 2021).	174
Resim 121. Yapı topluluğunun güney cephesi, güneyden bakış (Bell Arşivi, 1909, erişim, 16.01.2021, 19.31).	175
Resim 122. Yapı topluluğunun güney cephesi, güneybatıdan görünüm (Alp, 2021).	176
Resim 123. Kilisenin galeri görünümlü bölümü (Ortografik Görüntü- 2021).	176
Resim 124. Naosun doğusunda bulun üç ayaklı ambon (Alp, 2021).	179
Resim 125. Kilisenin batı duvarı, (2018 onarım öncesi, 2021 onarım sonrası).	179

Resim 126. Kilisenin apsisi (onarım öncesi 2018 – onarım sonrası 2021).	180
Resim 127. Kilisenin apsisi, (onarım öncesi 2018, onarım sonrası 2021) batıdan görünüm.	180
Resim 128. Naosun doğusunda bulun üç ayaklı ambon (Alp, 2021).	181
Resim 129. Naosun onarım öncesi zemini (Alp, 2019), onarım sonrası zemin (Alp, 2021).	182
Resim 130. Narteks (onarım öncesi (Alp,2019), onarım sonrası (Alp, 2021)) doğudan görünüm.	183
Resim 131. Arkadlı niş kemerlerindeki bitkisel bezeme, kuzeybatıdan görünüm (Alp,2021).	183
Resim 132. Ana giriş kapısı ve avlusu, doğudan bakış (Alp, 2019, 2021).	184
Resim 133. F ve G mekanları, güneydoğudan görünüm (Alp, 2021).	185
Resim 134. F ve G mekanların içten görünümü (Alp, 2021).	185
Resim 135. Mor Sovo Kilisesi (Anıtlı - Hah), arkadlı niş düzenlemesi (Alp, 2019).	191
Resim 136. Mor Hadbşabo Kilisesi (Gülgöze - Aynverd), arkadlı niş düzenlemesi (Alp, 2019)	191
Resim 137. Mor Hadbşabo Kilisesi ve Mor İzozel (Altıntaş – Keferze) Kiliselerinin apsileri (Alp,2019).	194
Resim 138. Mor İzozel Kilisesi (Keferze) bema düzenlemesi (Bell Arşivi).	195
Resim 139. Mor İzozel Kilisesi'nin güneye açılan kapıları (Alp, 2019)	196
Resim 140. Mor Hadbşabo Kilisesi (Gülgöze - Aynverd), güneye açılan kapılar (Alp, 2019).	196
Resim 141. Mor İzozel Kilisesinin batı duvarı (Alp, 2019).	197
Resim 142. Mor Hadbşabo (Aynverd), Üçlü pencere düzenlemesi (Alp, 2019).	198
Resim 143. Mor Gabriel Manastırı'nda yer alan beth kadişe (Alp, 2019).	199
Resim 144. Kuzey Mezopotamya'da görülen süsleme repertuarı örnekleri (Mundell-Mango, 1982, s. 116-117).	200
Resim 145. Kuzey Mezopotamya'da görülen süsleme repertuarı örnekleri (Mundell-Mango, 1982, s. 116-117).	200
Resim 146. Mor Yakup Vaftizhanesinde yer alan bezeme örneği (Alp, 2018).	201
Resim 147. Mor Sovo kilisesindeki <i>beth slutho</i> apsisinin yarım kubbesi ve Mor İzozel kilisesi apsisinde yer alan haç motifi (Alp, 2019).	202
Resim 148. Kale (Demre)'de yer alan Alacahisar kilisesinin apsis yarım kubbesinde yer alan haç ve tabula ansata (İşler, 2016, s.14,16).	203
Resim 149. 1909 yılında ana kilisede yer alan sütun başlığı ve korniş örneği. (Bell Arşivi: http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3490 erişim: 16.03.2021, saat. 19.39).	204
Resim 150. Mor Abraham ve Mor Hobil Manastırındaki sütun başlığı ve doğu duvarındaki korniş örneği. Bell Arşivi. 1909, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3472 Erişim: 16.01.2021, saat. 19.17.	204

GİRİŞ

Mezopotamya bölgesinin kuzeyinde yer alan Tur Abdin bölgesi, erken dönemde Bizans İmparatorluğunun doğu sınırını oluşturmuştur. Bölge, tarih boyunca çeşitli dinlerin merkezi olarak her dönem kutsal bir yere sahip olmuştur. Bu nedenle araştırmacılar, bölgenin tarihsel kutsallığıyla ilişkili olarak Tur Abdin adının “Tanrı Hizmetkarlarının Dağı” anlamına geldiğini önermektedirler¹. Hristiyanlığın yayılmasıyla birlikte Tur Abdin bölgesi çok sayıda manastır ve kilise yapısıyla Hristiyan dininin önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir. Bu nedenle Tur Abdin bölgesi hem topoğrafik hem de kutsallığı açısından “Doğunun Athos Dağı” olarak görülmüştür.

Demografik olarak Süryanilerin ağırlıkta olduğu bölgede resmi inanç Kadıköy (Khalkedon) Konsilinde yaşanan ayrışma sonrasında Kadıköy karşıtı monofizit görüşler çerçevesinde şekillenmiştir. Bu nedenle resmi Bizans kilisesinden farklı olarak Tur Abdin bölgesindeki Ortodoks Süryaniler Antakya kilisesine bağlı olmuşlardır. Ancak Kadıköy Konsili aynı zamanda Süryani Hristiyanların kendi aralarında ayrılmalarına neden olmuş görünmektedir. Doğu Süryanileri (Nasturiler), Ortodoks Süryaniler (Yakubi) olarak tanımlanmıştır. Altıncı yüzyılın ortalarında Suriye ve Kuzey Mezopotamya’daki monofizit Hristiyanlar Yakubi adı altında yeni bir kilise teşkilatı kurmuşlardır. Tur Abdin bölgesindeki Ortodoks (Yakubi) Süryaniler bu kilise teşkilatının içerisinde yer almaktadır. Söz konusu bu ayrışma, dini mimari yapıların şekillenmesine yol açmıştır. Örneğin; Bizans dini mimarisinin erken dönemlerinde sıklıkla kullanılan bazilikal plan yerine, bölgedeki cemaat kiliselerinde uzunlamasına naoslu plan tercih edilmiştir. Erken Hristiyanlık döneminden itibaren Hristiyan mimari yapılarının varlığının bilindiği bu bölgede, günümüze gelen en erken mimari yapılar altıncı yüzyıl yapılarıdır. Altıncı yüzyıla tarihlendirilen kilise ve manastırların bazıları Bizans devletinin finansmanı ile inşa edilmiş ya da çeşitli eklemeler yapılarak onarımlar yapılmıştır². Aynı yüzyılda bölgede büyük ölçekli sel

¹ Akyüz, G.P. (1998). *Mardin İlinin Merkezinde Civar Köylerinde Bulunan Kiliselerin ve Manastırların Tarihi*, s. 25-26; Courtois, s. (2004). *Süryaniler*. (çev. Ersel Topraktepe), s.32.

² Keser, 2002, s.9.

ve deprem afetlerinin gerçekleşmesi birçok mimari yapının tahrip olmasına ya da yıkılmasına sebep olmuştur.

Bölgeye ilişkin ilk kapsamlı çalışmalar, Bell, Mundell-Mango, Wiessner, Pognon, Palmer ve Keser-Kayaalp tarafından yapılmıştır. Bu araştırmacılar, bölgedeki kilise ve manastır yapılarını plan, kitabe, çizim ve fotoğraflarla birlikte belgelemişlerdir. Fakat günümüzde kullanılan kilise ve manastırların büyük çoğunluğu 1960 – 75 ve 2000-2005 yılları arasında onarımlardan geçmiştir. Onarım sırasında birçok yapıya çan kulesi, misafir odaları, yemekhane, su depoları, ofis gibi ihtiyaç duyulan mekanlar eklenmiştir³. Bu durum Süryani mimarisinin gelişimi açısından yapıların tarihlendirilmesi ve analizi konusunda zorluklar yaratmaktadır.

Araştırmacılar, Kuzey Mezopotamya'daki kilise ve manastır mimarisine ilişkin bazı plan ve şemaları belirlemişlerdir. Tur Abdin platosundaki özellikle kırsal mimari grubunda yer alan dini yapıları genellikle “uzunlamasına naoslu (parokial)”, “enine naoslu (monastik)” plan tipi iki gruba ayırmışlardır.

Son yıllarda bölgede artış gösteren bilimsel çalışmaların yanı sıra bugün hala bilinmeyen, belgelenmeyen yapılar bulunmaktadır. Bu yapılardan biri de Mor Filoksenos Kilisesidir. Mor Filoksenos Kilisesi altıncı yüzyıla tarihlendirilen bölgenin önemli kiliselerinden biridir.

Tezin esas konusunu oluşturan Mor Filoksenos Kilisesi; piskopos, teolog, manastır lideri olan Mabbuglu Mor Filoksenos (Philoxenos)⁴ (440-523) anısına inşa edilmiştir. Yapı, kuzey Mezopotamya kırsal kilise mimarisi kategorisinde değerlendirilen uzunlamasına naoslu kilise plan tipindedir. Tez kapsamında, yapı topluluğunun plan tipi, yapı malzemesi, yapım teknikleri, mimari bezemesi, kitabeleri, yapım evreleri, koruma ve onarım çalışmaları analiz edilmeye çalışılmıştır. Yapının belgelenmesinde iki yöntem izlenmiştir. Birinci yöntem, farklı tarihlerde kilise ziyaret edilerek fotoğrafları çekilmiş ve tasviri yapılmıştır. İkinci yöntem olarak Faro focus x 130 lazer

³ 2000’li yıllardan bu yana Tur Abdin bölgesindeki yapılar (kilise ve manastırlar) profesyonel destek olmaksızın Süryani cemaatinin maddi destekleriyle onarım ve restorasyon çalışmaları yapılmaktadır. Bkz. Keser-Kayaalp, E. (2016). Preservation of the Architectural Heritage of the Syriac Christians in the Tur’Abdin : Processes and Varying Approaches, (ss.57- 69) (Ed.Ufuk Esin, vd.). *TÜBA-KED*, s.60.

⁴ Filoksenos, Aksnoyo, Ahısnoyo, Akhsnoyo, Philoxenus gibi çeşitli isimlerle de anılmaktadır. Piskoposun hayatı için Ek 2’ye bakınız.

tarayıcı ile yapı topluluğu üç boyutlu olarak taranmıştır. Bu teknikle yapı topluluğunun plan, kesit ve görünüşleri ölçeklendirilerek ortografik görüntüler oluşturulmuştur. Bu görüntüler üzerinden yapının plan, kesit ve cephe çizimleri Autocad programı ile çizilmiştir.

Bu yöntemler üç yıl boyunca saha, kütüphane ve sözlü çalışmalar sonucu ortaya çıkmıştır. Arazi çalışmaları Midyat ve çevresindeki köylerde yapılmıştır. Kütüphane çalışmaları olarak 11 – 21 Şubat 2018 tarihleri arasında Alman Arkeoloji Enstitüsü Kütüphanesi, 20-25 Mayıs 2019 tarihinde AKMED kütüphanesi, 29 Ocak-8 Şubat 2021 tarihleri arasında Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü kütüphane araştırma bursları kapsamında arşiv ve katalog çalışmaları yapılmıştır. Bunların yanı sıra, Hacettepe Üniversitesi Kütüphanesi, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, İngiliz Arkeoloji Araştırma kütüphanesi, Mardin Artuklu Üniversitesi kütüphanesi ve çeşitli kütüphanelerde çalışmalar sürdürülmüştür.

Çalışma yedi bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Tur Abdin bölgesinin adı, tarihi, coğrafi konum, dini organizasyon ve sosyo-ekonomik yapısı incelenmiştir. İkinci bölümde Kuzey Mezopotamya’da yer alan ve Tur Abdin bölgesinde ağırlıklı olarak kullanılan kırsal mimari üzerinde durulmaktadır. Kırsal mimari içerisinde yer alan plan tipleri örneklerle açıklanmıştır. Üçüncü bölümde, tezin konusunu esas alan Mor Filoksenos yapı topluluğunun plan, iç ve dış tasvirleri, mimari süsleme ve kitabeler incelenmiştir. Dördüncü bölüm, değerlendirme kısmından oluşmaktadır. Değerlendirme bölümünde kilise kendi içinde değerlendirilerek tanımlanamayan mekanlar anlaşılmaya çalışılmıştır. Beşinci bölümde, yapı topluluğuna çeşitli zamanlarda yerinde yapılan ziyaretler sonucu inşa ve onarım evreleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Varılan sonuçlar 1909 ve 1911 yılları arasında Bell tarafından çekilen fotoğraflarla karşılaştırılarak değerlendirilmiştir. Altıncı bölüm restitüsyon bölümünü oluşturmaktadır. Yedinci bölümde ise karşılaştırmalı değerlendirme bölümü yer almaktadır. Son olarak sonuç, sözlük ve ekler kısmı bulunmaktadır.

1. BÖLÜM: TUR ABDİN BÖLGESİ

1.1. KONUM

Kuzey (Yukarı) Mezopotamya bölgesinde yer alan Tur Abdin⁵ bölgesi günümüzde Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu bölgesinin sınırları içerisinde bulunmaktadır. Tur

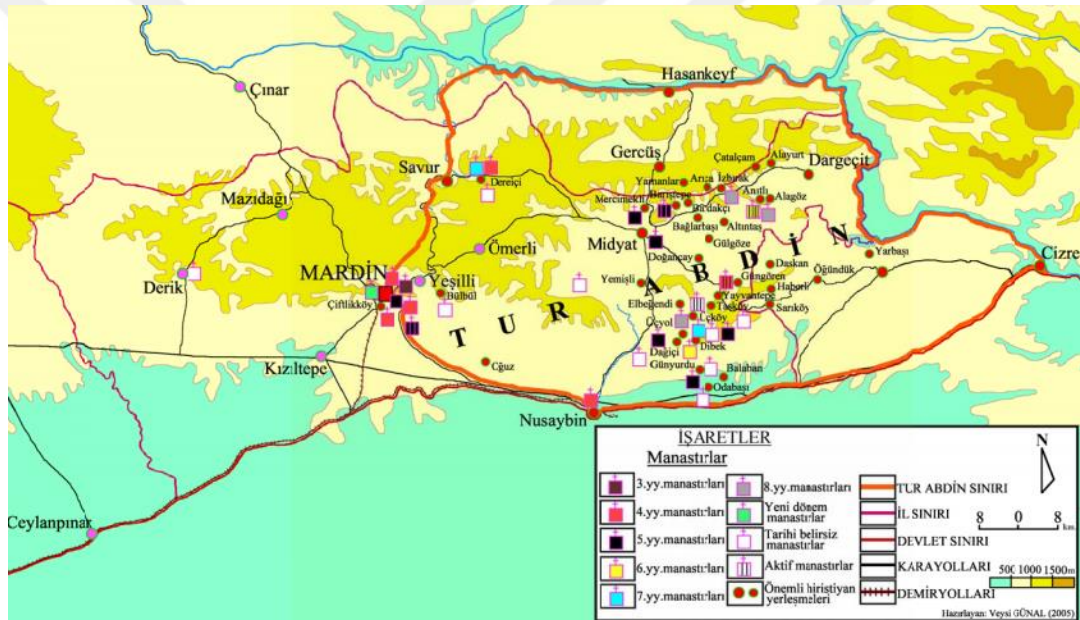

Harita 1. Tur Abdin bölgesi (De Courtois, 2014, s.13).

⁵Süryanicede “Tur” kelimesi “dağ”, “Abdin” kelimesi ise “köle” anlamına gelmektedir. Tur Abdin etimolojik olarak “Köleler Dağı” anlamına gelmektedir. Akyüz, bölgeye köleler dağı denmesinin nedenini Aziz Yuhanna'nın hayatından bir hikayeye açıklamıştır. Hikayeye göre, “Persler bölgeyi işgal ettiklerinde Romalıları Dara, Nusaybin ve civar yerlerinden kovdular. Tur Abdin bölgesinde yaşayan Hristiyanların bir kısmı Romalılar ile Fırat'ın batı kesiminde yer alan Rumaniye denilen bir şehirde barındılar. İmparator Iustinianos döneminde Romalılar Perslerden intikamlarını alarak Asur, Nineveh, Beth-Nuhadre, Beth-Garmay, Beth-Sluğ gibi yerleri istila ederek orada yaşayan (putperest) insanların büyük bir bölümünü esir aldılar ve onları İzlo, Arzun, Savur Kalesi ve Mardin Dağları arasına yerleştirdiler. Bölgeye yerleştirilen esir (putperest) kafillesi yüzünden Tur Abdin “Esirler Dağı” olarak anılmıştır”. Bkz. Akyüz, G.P. (1998). *Mardin İlinin Merkezinde Civar Köylerinde Bulunan Kiliselerin ve Manastırların Tarihi*. Resim Matbaacılık. s. 25-26.

Abdin bölgesinin sınırları kesin olarak tanımlanamamakla birlikte Palmer, Karacadağ ve Dicle nehri arasında yer aldığını belirtmiştir⁶. Bell ve Mundell-Mango, bölgenin doğu ve kuzeyinin Dicle Nehri, güneyinin Suriye, batı ve güneyinin Mardin Dağı, doğusunun ise Cizre ile çevrelendiğini düşünmektedir⁷ (Harita 1).

Mundell - Mango bölgeyi Diyarbakır (Amida), Şanlıurfa (Eddesa) ve Nusaybin (Nisibis) antik şehirlerin oluşturduğu üçgenin doğusunda kalan sınırlar olarak tanımlamıştır. Buna göre bölge; Mardin, Dara, Nusaybin, Hasankeyf ve Cizre sınırlarını oluşturmaktadır⁸(Harita 2).

Harita 2. Tur Abdin Bölge Haritası (Günel, 2006, s.45).

Streck, bölgeyi Mardin şehir merkezinden Cizre'ye kadar uzanan alan olarak tanımlamıştır. Bölgenin doğu ve kuzey sınırında Dicle Nehri ile sınırlanan bölge,

⁶ Palmer, A. (1990). *Monk and Mason on the Tigris Frontier: The Earlier History of Tur Abdin*. Cambridge: Cambridge Press, s.xix.

⁷ Bell, G. ve Mundell-Mango, M. (1982). *The Churches and Monasteries of the Tur'Abdin*. The Pindar Press. s. iii.

⁸ Bell ve Mundell-Mango, (1982). iii; Keser, E. (2002). *Tur Abdin Süryani Ortodoks Dini Mimarisi*. Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı. s. 11; Courtois, s. (2004). s.32.

günümüzde Mardin, Nusaybin ve Cizre'nin güney sınırının yakınlarından geçmektedir⁹ (Harita 2).

Palmer, Tur Abdin bölgesinin sınırlarını Arap yazar Ebu Yusuf Ya'qub (8. yüzyıl)'un yazdıklarına dayanarak İslam öncesi Mezopotamya bölgesinin Roma ve Persler arasında ikiye ayrıldığını söyler¹⁰. Mardin ve Dara dağlarının Tur Abdin bölgesinin Roma hakimiyeti altında olduğunu belirtir. Bu yüzden Mardin ilinin Tur Abdin bölgesinin dışında kaldığını öne sürmüştür¹¹ (Harita 3).

Harita 3. <https://www.flickr.com/photos/arnasia/30433386> erişim tarihi: 20.11.2019, saat, 01.44.

⁹ Streck, M.(1988).*Tur Abdin*, MEB. İstanbul Ansiklopedisi, 12/2 Cilt, İstanbul, ss.97-10, s. 97; Günel, V. (2006). *Mardin İlinde Kültürel Çekicilikler ve Turizm Amaçlı Kullanım Olanakları*, Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, s. 42.

¹⁰ Palmer, 1990, s. 7.

¹¹ Palmer (1990, s. xxii)'e göre, Tur Abdin bölgesi; doğudan Dicle Nehri kıyısındaki Fenek ya da Fenik ve Savur Kalesi, batıda Mardin, güneyde İzala Dağı, kuzeyden Arzen (Batman)'e kadar uzandığını; Mardin, Batman, Fenek ve İzala dağı'nın ise Tur Abdin bölgesinin dışında kaldığını savunmaktadır."

Barsoum; Yaqut al-Hamawi (öl.1222)'nin tanımlamasına göre, Tur Abdin bölgesinin Nusaybin'e paralel ve Cudi dağı ile bağlantılı bir dağ olduğunu öne sürer. Böylece Tur Abdin bölgesini; Ömerli (Maserti), Nusaybin, Diyarbakır (Amida) ve Siirt (Seert) şehirleri arasında kalan bölge olarak tanımlamıştır¹².

1.2.TUR ABDİN BÖLGESİNİN ADI VE ETİMOLOJİSİ

Tur Abdin bölgesi Asur döneminde (MÖ.1300 civarında) *Kasieri* veya *Katmuhu*¹³ olarak adlandırılmıştır. Bölge, Hitit kaynaklarında *Kashiare* olarak geçmektedir¹⁴. Yunanlılar tarafından *Masius*, dördüncü yüzyıldan itibaren *Gawgal* olarak adlandırılan bölge, Iustinianos (527 – 565) döneminden itibaren Tur Abdin olarak tanımlanmıştır¹⁵.

Araştırmacılar, Tur Abdin bölgesinin adının kökenini tarihi boyunca devam eden dini önemiyle ilişkilendirmişlerdir. Palmer ve Sinclair¹⁶ bölgede çok sayıda manastır yerleşiminin bulunmasından dolayı, Tur Abdin bölgesinin adını “tanrı hizmetkarlarının dağı” ya da “köleler dağı” anlamına gelen “turo da abode” kelimelerinden evrilerek bugünkü halini aldığını belirtir. Hollerweger, bölgenin isminin dördüncü yüzyıldan itibaren bölgede yaşayan keşişlere atfedildiği önermektedir¹⁷. Benzer şekilde Brock, dini yerleşimlerin yoğunluğunun bölgeye doğunun “Doğunun Athos Dağı” olacak kadar kutsiyet kazandırdığını ve bunun bölgenin ismine etki etmiş olması gerektiğini öne sürmüştür¹⁸. De Courtois, Tur Abdin bölgesinin Zerdüş ve çeşitli pagan inançların tapınım merkezi olarak kutsal bir yer

¹² Barsoum, E. (2008). *The History of Tur Abdin* (çev. Matti Moosa). Gorgias Press. s. 3.

¹³ I. Asur imparatoru I. Tiglat-Pileser (M.Ö.1112 – M.Ö.1074) döneminde bölgeye düzenlenen bir seferde bölgenin Katmuhu olarak adlandırıldığı bilinmektedir.

¹⁴ Demir, M. (2012). Asur Kaynakları ışığında Tur Abdin (Kasieri), (ed.İbrahim Özcoşar). *Uluslararası Midyat Sempozyumu*. Mardin : Mardin Sesi Gazetecilik ve Matbaacılık Ltd. Şti. s.(43 -66) s.61; Dalkılıç, S. (2016). *Orta Devleti'nin Ortaya Çıkışı ve I. Tiglat-Pileser Dönemi Siyasi Faaliyetler*. Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi. s. 52-53.

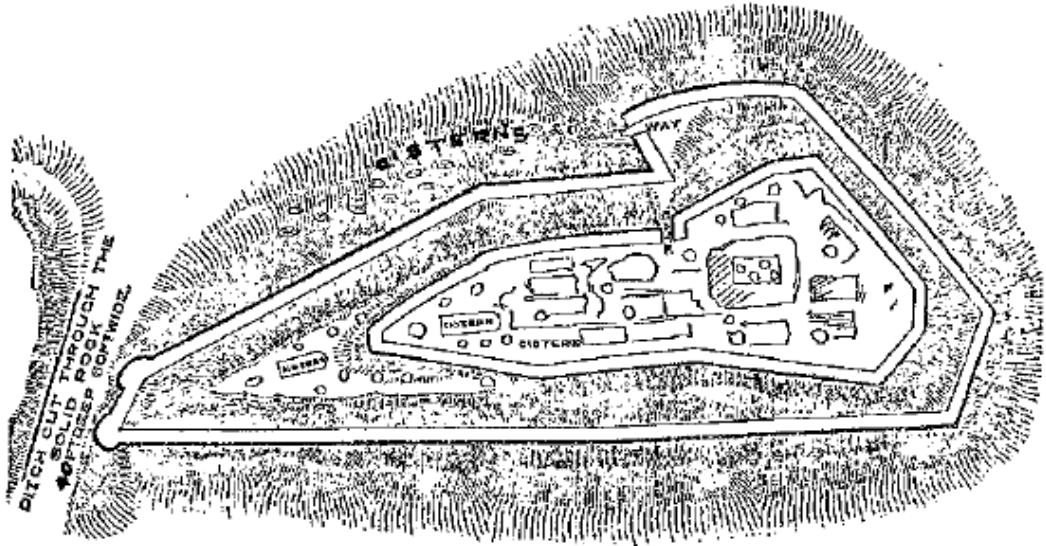
¹⁵ Barsoum, 2008, s. 3-4; Durmaz, R. (2010). *Tur Abdin at Close: The Church Complex at Zaz, Mardin. Its Architecture, History and Contemporary Revitalization Process*. Koç Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. s.2.

¹⁶ Palmer, 1990, s.28; Sinclair, T.A. (1987). *An Architectural and Archaeological Survey*, Vol.1. Pindar Press. s.33.

¹⁷ Hollerweger, H. (1999), *Turabdin: Living Cultural Haritage: Where Jesus' language is spoken*. Linz: Freunde des Turabdin. s.17.

¹⁸ Brock, S. (1999). *From Ephrem to Romanos: Interactions Between Syriac and Greek in Late Antiquity*. Variorum CSS 664. s. 24.

olduğunu “hizmetkarlar dağı” adını Hristiyanlık öncesinde kazandığını öne sürer¹⁹. Honigmann’ın yanı sıra Mundell-Mango (1982, s. iv), Tur Abdin’nin Turabdion (tou rhabdiou)’dan türediğini ve Qal’at Hatem Tay (Rhabdion)’ın adı olduğunu savunmaktadır. Ayrıca Rhabdion’un Yunancada “küçük bir değnek” ya da “kutsal değnek” anlamına geldiğine değinmiştir²⁰. Aynı şekilde Palmer, Tur Abdin adının *Notitia Antiochena*’da “Turabdium” olarak geçtiğini ve Tur Abdin’nin Yunanca’da “To Rhabdion” dan türediğini önermektedir²¹. Rhabdion’un Amida ve Cepha (Hasan Keyf / Hisn Kayfa)²² ile birlikte Konstantin II (337-361) tarafından yapılan üç kaleden biridir. Bugün güvenlik sebebiyle girişi yasak olan kale 1865 yılında Taylor tarafından çizimi yapılmıştır²³ (Plan 1).

Plan 1. Taylor tarafından çizilen Hatem Tay Kalesinin planı (Bell ve Mundell-Mango, 1982, s. 145).

¹⁹ Courtios, 2004, s. 32.

²⁰ Honigmann, E. (1970). *Bizans Devletinin Doğu Sınırı* (Çev. Fikret Işıltan), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No.1528; s. 210; Bell ve Mundell-Mango, 1982, s. iv.

²¹ Palmer, 1991, s. 28.

²² Comfort, Kuzey Mezopotamya’nın sınırında “trans-Tigritane” prensliğinin başkenti olan Arzanane olarak adlandırılan yer. M.S. 297 yılında Roma imparatorluğu bölge kontrolünü ele geçirdikten sonra ve 363 yılında Nusaybin ile birlikte Perslere teslim edilmeden önceki süreçtir.

²³ Bell ve Mundell-Mango, 1982, s. 146; Palmer, 1991, s. 28; Comfort, 2017, s.183; Keser-Kayaalp, E. (2021). *Church Architecture of Late Antique Northern Mesopotamia*. Oxford Studies in Byzantium. Oxford University Press. s. 156.

1.3. HİRİSTİYANLIK ÖNCESİ TUR ABDİN BÖLGESİNİN TARİHİ

Orta Çağ'da İpek yolu açısından önemli bir konuma sahip olan Tur Abdin bölgesi, tarih boyunca Sümer, Akad, Hitit, Babil, Asur (M.Ö. on ikinci yüzyıl) gibi önemli imparatorlukların egemenliği altına girmiştir²⁴. Bölge hakkındaki en erken bilgiler Asur döneminden edinilmektedir²⁵. Bölge, M.Ö on üçüncü yüzyılda Asur ve Babil imparatorlukları arasında bir mücadele konusu olmuş ve iki devlet arasında sık sık el değiştirmiştir. M.Ö. on ikinci yüzyılda Asurlular Mezopotamya'ya akınlar düzenlemiş ve bölgeyi hakimiyetleri altına almışlardır. Bu dönemde Süryanilerin ataları²⁶ olduğu düşünülen Aramiler²⁷ M.Ö. on üçüncü yüzyılda kabile şeklinde bölgeye yerleşmeye başlamışlardır²⁸.

M.Ö. 608 yılında Medler, Kimmerler ve İskitlerden oluşan müttefik birlik Tur Abdin bölgesini ele geçirmiş, kısa süre sonra bölge yönetimini Babil kralına bırakmışlardır. M.Ö. 539 yılında Med devletine son veren Persler, Babil devletine de son vererek bölgeyi egemenlikleri altına almışlardır. Bu dönemde hâkim olduğu toprakları bir tür

²⁴Çelik, M. (1996). *Ortadoğu Mozaïği*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Sayı. IV. s.17.

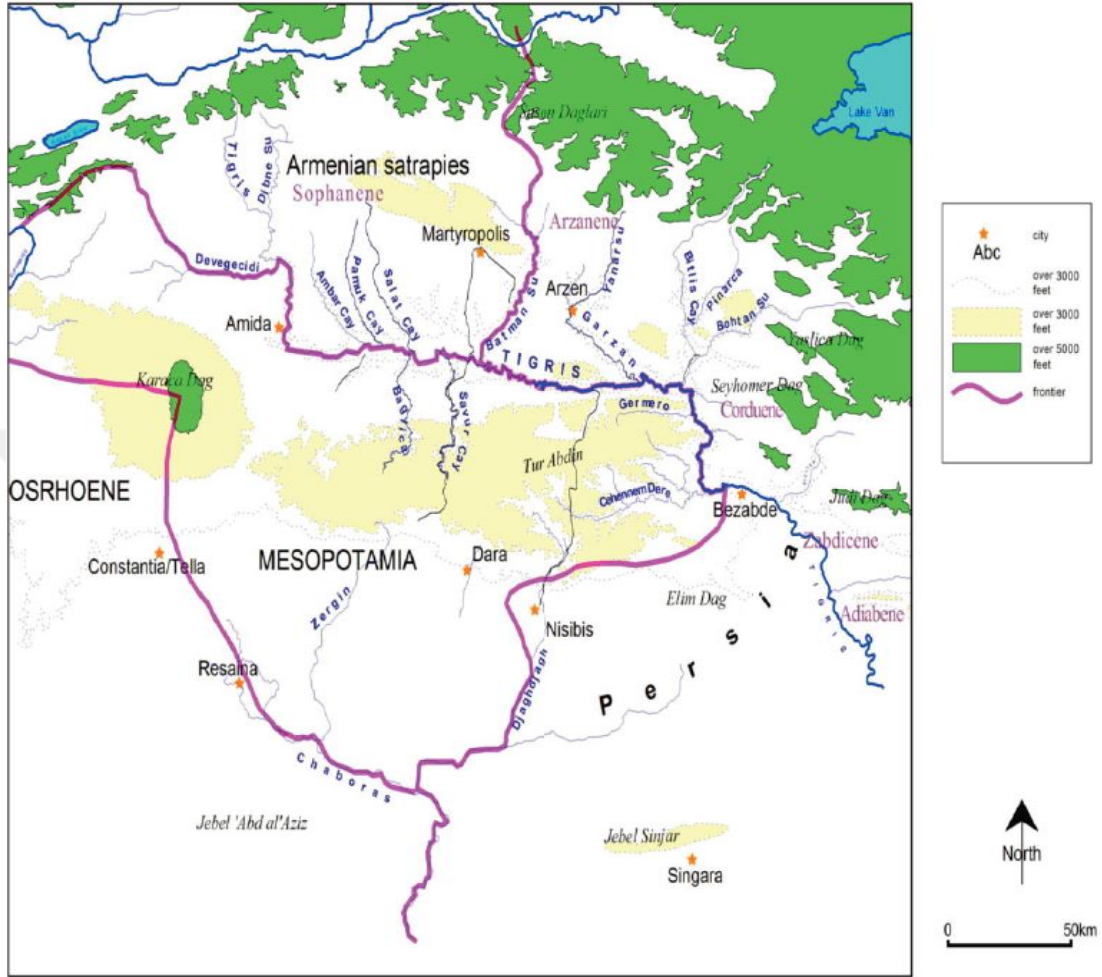
²⁵ Demir, 2012, s.61; Dalkılıç, S. (2016). *Orta Asur Devleti'nin Ortaya Çıkışı ve I. Tiglat-Pileser Dönemi Siyasi Faaliyetler*. Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi. s.52-53.

²⁶ Tur Abdin bölgesinde yaşayan Hristiyan halk, kendilerini Asur ya da Asurluların soyundan gelen Süryaniler olarak tanımlamaktadırlar Bkz. Demir. 2012. s. 45.

²⁷ Sami kökenli bir kavim olan Aramiler sami lehçelerinden olan "Aramice" dilini kullanmışlardır. İncil'de Aram Nuh peygamberin torunu Sam'ın oğlu olan Aramilerin atası olarak geçmektedir. İlk olarak Asur tabletlerinde geçen "Arami" adı Asurluların Suriye bölgesinde savaştığı topluluklardan biri olan "Ahlamu" halkının adıyla birlikte kullanılmıştır. Bkz. Yıldız, B. ve Ataseven, U. (2019). Aramiler ve Kültürel Miras. *Eskiçağ Araştırmalar Dergisi*. Yıl.1 Sayı.11. s. 18. M.Ö. on üçüncü yüzyılın sonu ile on ikinci yüzyılın başında Eski Yakındoğu bölgesinde iki aşamalı olarak Ege Göçleri ya da Deniz Kavimleri Göçü gerçekleşmiştir. Bu göçler bölgenin ekonomik, sosyal ve siyasi yapısında büyük değişikliklere sebep olmuş ve Mezopotamya bölgesinde yeni etnik grupların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu etnik gruplardan biri olan Aramiler, Güney Mezopotamya'dan (Suriye ve Filistin) Kuzey Mezopotamya'ya kadar yayılmışlardır. Aramiler, M.Ö. on birinci ve dokuzuncu yüzyılları arasında yayıldıkları bölgelerde irili ufaklı bazı kentler kurmuşlardır Bkz. Çeçen, H. (2007). *Anadolu'daki Arami Krallıkları ve Arami Kültürü*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi. s. 13-14; Bülbül, C. (2012). Çivi Yazılı Kaynaklar Işığında Midyat ve Çevresi (ss.11-17), (ed.İbrahim Özcoşar). *Uluslararası Midyat Sempozyumu*. Mardin: Mardin Sesi Gazetecilik ve Matbaacılık Ltd. Şti. s. 13.

²⁸ Palmer, 1990, s. 28; Çelik, 1996, s.16; Keser, 2002, s. 12; Bilge, Y. (2012). Turabdin: Süryani Kilise ve Kültürünün Beşiği (ss.507-529), (ed.İbrahim Özcoşar). *Uluslararası Midyat Sempozyumu*. Mardin Sesi Gazetecilik ve Matbaacılık Ltd. Şti. s.510; Bülbül, 2012, s.12.

bölgesel askeri valilik olan *satraplıklara* ayıran Persler, Tur Abdin bölgesini Suriye-Finike-Filistin *satraplığına* bağlamışlardır²⁹ (Harita 4). Büyük İskender'in doğu

Harita 4. Roma ve Pers Sınırları, MS. 363-550 (Comfort, 2017, s.186)³⁰.

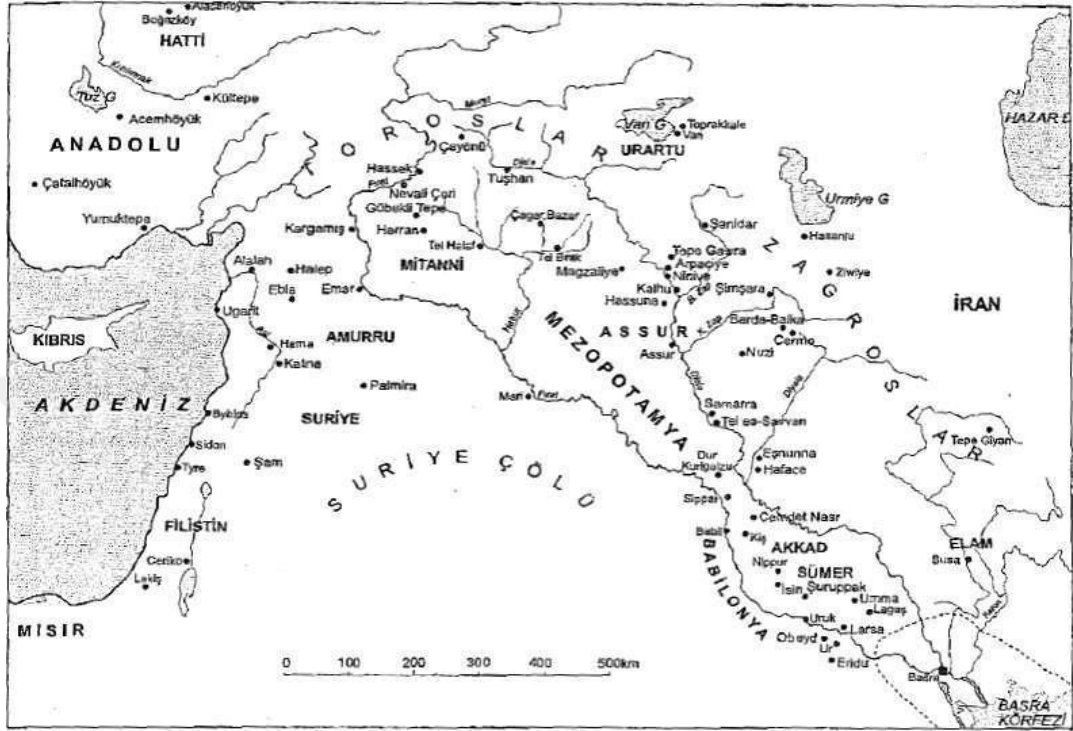
seferlerine kadar Pers hakimiyetinde kalan Tur Abdin bölgesi M.Ö. 333'te Helen egemenliğine girmiştir³¹. Bu dönemde Büyük İskender'in fethettiği diğer bölgelerde olduğu gibi Helenistik kültürün bölgeyi etkilemeye başladığı görülmektedir. Büyük İskender'in ölümünden sonra Antakya (Antiochia) merkezli Selevkosların (M.Ö. 311-

²⁹ Bu satraplığın sınırları doğuda; Habur ırmağı, batıda Kilikya, kuzeyde Aras ve güneyde Mısır'a kadar uzanan bölgeyi içermektedir.

³⁰ Comfort, A. (2017). *Fortresses of the Tur Abdin and the confrontation between Rome and Persia. Anatolian Studies*, Vol 67. British Institute at Ankara, pp.181-229.

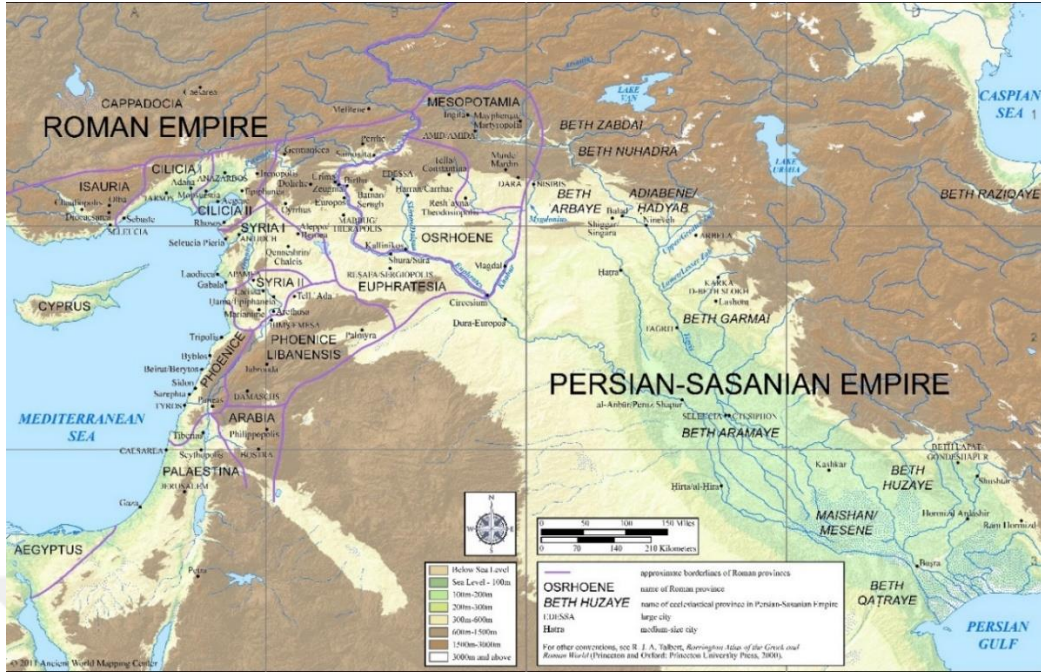
³¹ Kavak, M. (2013). *Fetihten Selçuklu Hakimiyetine Kadar Tur Abdin Bölgesi Tarihi*. İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 68-69.

M.S.65) idaresinde kalan Tur Abdin, Selevkosların siyasi ve askeri güçlerini giderek yitirmeleri sonrasında Nusaybin'i, Edessa (Osroene) Krallığı (M.Ö. 132- M.S.244) ele geçirmiştir³² (Harita 5-6).

Harita 5. Hristiyanlık Öncesi Mezopotamya Bölgesi (Bülbül, 2012).

³² Bru, H., & Laflı, E. (2012). The Historical Geography of Midyat and its Environs during Classical (ss. 25-42). (ed. İbrahim Özcoşar). Antiquity. *Uluslararası Midyat Sempozyumu*. Mardin: Mardin Sesi Gazetecilik ve Matbaacılık Ltd. Şti. s.29-30.

Harita 6. Pers – Roma Döneminde Kuzey Mezopotamya (Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage, 2011).

1.4.HIRİSTİYANLIK DÖNEMİNDE TUR ABDİN BÖLGESİNİN TARİHİ

Hristiyanlığı kabul eden ilk topluluklardan biri olarak düşünülen Süryaniler³³, Apostolik (Havari) Antakya Kilisesine bağlıdır. Antakya kilisesi³⁴ Kudüs'ten sonra 52 yılında Havari Petrus tarafından kurulmuştur³⁵. Romalılar tarafından Kudüs'ün 70 yılında tahrip edilmesi üzerine Antakya kilisesinin başına geçen Ignatius Nurani,

³³ Süryani adının kökeni hakkında ortak bir sonuca varamayan araştırmacılar; Süryanilerin bir kısmının Aramilerin devamı diğer kısmının ise Asurluların devamı olduğunu öne sürmektedir. Yanı sıra Hristiyanlığı kabul eden Aramiler, kendilerini pagan soydaşlarından ayırmak için "Suryoyé-Süryaniler" lakabını kullanmışlardır ve bu zamanla bir mezhebin adı olmuştur. Asur ya da Asuri'den türetildiği düşünülen Süryani adı ise Yunanlılar tarafından "Asurya" sözcüğünün başında bulunan "a" harfinin zamanla düşerek "Surya" (Suriye) şeklinde dönüştüğü görüşündedirler. Süryani adının Lübnan'ın Sur şehrinden türetilen ve daha sonra Yunanlılar tarafından Lübnan'ın Akdeniz kıyısında kalan tüm sahil bölgesine "sur" adı verilmiştir. Bu bölgede Hristiyanlığı kabul eden insanlara 'Surin' ya da 'süryani' denilmiştir. Süryani adının Pers kralı Sirus (Keyhüsrev) adından türetildiği de göz önüne alınırsa; Süryani adı hem coğrafi bir terim, hem bölgede hüküm sürmüş bir kralın ismi hem de lakap/mezhep olarak kullanılmıştır (Bilge, Y. (1991). *Süryanilerin Kökü ve Türkiyeli Süryaniler*. İstanbul, Zafer Matbaası, s. 21-31; Çelik, 1996, s. 15-16; Koluman, A. (2001). *Ortadoğu'da Süryanilik*. Ankara, ASAM, s. 20-24; Öztemiz, M. (2012). *Süryaniler*, İstanbul, Ayrıntı Yayınları. s. 7-8-9; Özdemir, B. (2014). *Süryanilerin Dünyu Bugünü I. Dünya Savaşında Süryaniler*. Ankara, TTK Yayınları. s. 13,14.

³⁴ Antakya Süryani Kilisesi, Suriye, Mezopotamya ve Anadolu'daki kiliseleri idari yönden kendi çatısı altında toplamıştır.

³⁵ Çelik, 1996. s. 19-20; Keser, 2002, s. 13.

Anadolu, Urfa, Mezopotamya, Suriye ve Filistin bölgelerinde misyonerlik faaliyetlerine başlamıştır. Bu faaliyetler, yandaşlarının çoğalmasını ve kilise gücünün artmasını sağlamıştır. Bölgede Hristiyanlığın etkisinin artmasını tehdit olarak gören İmparator Trajan (98-117), 107 yılında çıktığı doğu seferi sırasında Antakya'ya uğrayarak İgnatius Nurani'yi zincire vurarak Roma'ya göndermiş ve bölgedeki Hristiyanlara baskı uygulamıştır. Galerius (305- 311) döneminde bu baskılar giderek artmıştır. Trajan'ın Hristiyanlara karşı politikası Roma İmparatoru Julianus (Flavius Claudius Julianus) (361-363) döneminde Tur Abdin bölgesinde yaşayan Hristiyanlara karşı sürdürülmüştür³⁶.

I.Konstantin (306 – 337), imparatorluk otoritesini kurmak için 313 yılında ilan edilen Milano Fermanı³⁷ ile Hristiyanlara inanç özgürlüğü getirmiştir³⁸. İnanç özgürlüğü Hristiyanlar arasında felsefi hareketlilik ve teolojik bölünmelerin başlamasına neden olmuştur. Bu dönemde Antakya (Antiokheia), İskenderiye (Aleksandra) ve Roma kiliseleri arasında İsa'nın doğası hakkındaki kristolojik³⁹ tartışmalar başlamıştır. Bu tartışmalara İstanbul Patrikliği de eklenmiştir. Özellikle İstanbul (Konstantinopolis) ve Antakya kilisesi arasında geçen kristolojik tartışmalar İskenderiye kilisesinin önde gelen teologlarından Arius (256-336)⁴⁰ ile gündeme gelmiştir. Arius'un yorumu⁴¹ Hristiyanlar arasında bölünmelere yol açmıştır. I. İznik Konsilinde (325) imparator tarafından Baba - Oğul ilişkisinin *homousios*⁴² (aynı özden) olarak tanımlaması sonucu fikir birliğine ulaşılmaya çalışılmıştır⁴³. Alınan kararlar Ariusçuları tatmin

³⁶ Çelik, 1996. s. 19, 20, 21; Keser, 2002. s. 13, 14.

³⁷ Milano Fermanı; Roma İmparatorluğu'nda herkesin dini görüşüne hoşgörüyle bakılmasını sağlayan bir bildiridir. Bu siyasi antlaşma kapsamında Hristiyanlara başta Kiliselerini kurma hakkı olmak üzere mülk edinme gibi sosyal ve hukuki birçok hak tanınmıştır.

³⁸ Çelik, 1996. s.40; Lemerle, P. (2004). *Bizans Tarihi* (çev. Galip Üstün). İletişim Yayınları. s. 22-23; Norwich, J.J (2012). *Bizans I* (çev. Hamide Koyukan). Kabalcı Yayınevi. s.43.

³⁹ Kristoloji, Yunanca Hristos (Meshedilen; Mesih) ile Logos (bilgi) sözcüklerinden türeyen ve İsa'nın Tanrılığıyla insanlığını incelemektedir bkz. Öztemiz, 2012, s.16.

⁴⁰ Kuzey Afrika kökenli olan Arius, Antakya Kilisesinde eğitim almış bir teologdur (Kaçar, 2003, s.188).

⁴¹ Ariusçu görüş; tek tanrının mutlak olduğunu İsa'nın tanrısallığının ebedi olmadığını ve bunun Baba Tanrı tarafından kendisine bahşedildiğini savunmaktadır. Bkz. Kaçar, T. (2003). *Ebioniteler'den Arius'a: Eskiçağ Doğu Hristiyanlığında İsa Teolojisi Tartışmaları*. AÜİFD Cilt. XLIV. S.2. ss. 187-206. s. 188.

⁴² İsa, Tanrı'nın oğlu, doğmamış ve baba ile eşit özlü olarak kabul edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Vasiliev, A.A (2017). *Bizans İmparatorluğu Tarihi* (çev. Tevabil Alkaç). Melisa Matbaacılık.s.71.

⁴³ Homousiosu kabul etmeyen Arius'un Alexandria'ya dönmesi yasaklandı, yandaşları ile lanetlendi ve yakılmaları emredilmiştir. Ancak Ariusçu piskoposların ısrarları üzerine Nikomedia'ya dönmüştür

etmemiş ve Ariusçu teologlar, Antakya Süryani kilisesini kendi hakimiyetleri altına almaları sonucu siyasi çekişmeler başlamıştır⁴⁴. Bu çekişmelerin yaşandığı dönemde tahta geçen I. Theodosios (379 – 395), Ariusçulara baskı ve şiddet uygulayarak onları sürgüne göndermiştir⁴⁵. Uzun süren tartışmalar sonrasında imparator, yeni bir konsil çağrısında bulunmuş ve 381 yılında Konstantinopolis Konsili (ikinci ekümenik konsil)’ni toplamıştır. Bu konsilde, İznik Konsilinde verilen kararların hepsi tekrar kabul edilmiş; ancak kiliseler arasında birlik sağlanamamıştır⁴⁶.

Dördüncü yüzyıldan altıncı yüzyıla kadar Bizans dini yaşamında etkili olan kristolojik tartışmaların bir parçası olan Süryaniler, üçüncü yüzyılda Süryani kiliselerinde “Tanrının Anası Meryem (Teotokos)” yorumunu kabul etmişlerdir. Bunun aksine Nestorios, İsa’nın Tanrısal ve insani özelliklerinin var olduğunu ve “Meryem Tanrı’nın değil, o insan olan İsa’nın Anasıdır” görüşünü savunması üzerine Hristiyanlık dünyasında büyük ayrılıkların yaşanmasına zemin hazırlamıştır. İmparator II. Theodosios (408-450) tarafından Efes Konsili (431) toplanmış ve Nestorios görüşlerinden dolayı yargılanmıştır. Böylece Nestorios hem Episkoposluk rütbesinden düşürülmüş hem de aforoz edilmiştir. Bunu takiben İmparator, Nestorios’un görüşlerini savunan Nasturilere karşı şiddet politikası başlamıştır. İmparatorluğun Nasturiliği hukuki, dini ve zor yoluyla sindirmeye çalışmasına rağmen Süryaniler arasında yayılmıştır. Bu dönemde Edessa okulu Nasturi doktorinlerin geliştirildiği bir merkez olma özelliği kazanmıştır. Bu durum Edessa okulunun kapatılmasıyla sonuçlanmış; ancak Nasturiler çalışmalarına Nusaybin⁴⁷ okulunda devam etmişlerdir⁴⁸. Tartışmaların sona ermemesi üzerine imparator Markion

ve konsil kararlarının doğu halkının istekleriyle çeliştiğini gören Konstantin, Ariusçuları hoşgörüyle karşılamıştır.

⁴⁴ Çelik, 1996 : 40; Doru, N. (2007). *Doğu’dan Batı’ya Köprü Süryaniler*. Ankara : Dipnot Yayınları. s.15; Vasiliev, 2017. s. 73-74; Dvornik, F. (2019). *Konsiller Tarihi İznik’ten II. Vatikan’a*. (Prof. Dr. Mehmet Aydın). Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu X. Dizi, S.13-1.(2.Baskı). TTK Yayınları, s. 7-9.

⁴⁵ Theodosios, 380 yılında yayınladığı bir fermanla Hristiyan adının kullanılmayacağını, dini toplantı ve ayin yapamayacaklarını, bütün medeni haklarından yoksun olacaklarını ilan etmiştir.

⁴⁶ Bilge, 1991, s. 82-83; Tahincioğlu, Y. (2011). *Süryaniler*. Butik Yayıncılık, s. 42-43; Vasiliev, 2017, s. 101 - 105.

⁴⁷ Bu dönemde Urfa Bizans, Nusaybin ise Sasanilerin hakimiyeti altındadır.

⁴⁸ Bilge, 1991. s. 82-83,69; Çelik, 1996. s. 26-27; Taşgın, A.; Tanrıverdi, E.; Seyfeli, C. (2005). *Süryaniler ve Süryanilik I*. Ankara: Orient Yayınları. s. 64; Doru, 2007. s.15-16,17; Duygu, Z. (2014). Julianist Kristolojiye Karşı VIII. Yüzyılda Ermeni ve Ortodoks Süryani Kiliseler’nin Reaksiyonları. *Yeni Türkiye Dergisi*, S.60, ss.1-11, s.4; Öztemiz, 2012, s.16.

(Markianos) (450-457) döneminde Kadıköy (Khalkedon)'de yeni bir konsilin toplanmasına karar verilmiştir. Bu konsilde İsa'nın çift doğası olduğuna karar verilmiş; ancak diofizit görüşü, Ortodoks Süryani (Antakya)⁴⁹, Kopt (İskenderiye) ve sonradan Ermeni (Gregoryan) kiliseleri tarafından kabul edilmemiştir. Bu görüşe karşı, İskenderiye piskoposu Kyrillos (376 - 444) tarafından sistemleştirilen ilahi ve beşeri tabiatların İsa'da tek bir doğa halinde mevcut olduğunu Monofizit⁵⁰ görüşü adı altında toplamıştır⁵¹. Ortodoks kiliseleri arasında dördüncü yüzyıldan itibaren devam eden tartışmalar Kadıköy (Kalkedon) Konsilinde sona ermemiş, Bizans resmi Ortodoks düşüncesini temsil eden İstanbul patrikliği Kadıköy Konsilinde alınan kararları kabul etmeyen kilise ve topluluklara dini ve hukuki yaptırımlar uygulamıştır. Antakya Patrikliğine bağlı olan Tur Abdin'deki Ortodoks (batı-Yakubi) Süryaniler, Monofizit görüşü savunmaları üzerine altıncı yüzyılın başında, Bizans imparatoru I. Justin (450- 527) tarafından sürgün ve çeşitli yaptırımlara maruz kalmışlardır. Bunların arasında teolog ve piskopos olan Mabbuglu Filoksenos (Mor Aksnoyo) (440-523)⁵² ve Antakyalı Severus (465- 538) başta olmak üzere Kadıköy Konsilinde alınan kararlara karşı çıkan birçok patrik ve piskopos baskı görmüş ve sürülmüştür⁵³.

⁴⁹ Süryani kiliseleri diofizit ve Monofizit ya da Miafizit (İsa'nın iki tabiatından olduğunu ve Tanrısal yönünün baskın olduğunu savunanlara verilen isim) olarak ikiye ayrılmıştır. Bizans imparatorluğunun hakimiyeti altında olan (Batı) Süryaniler diofizit, Pers imparatorluğu altında yaşayan (doğu) Süryanileri de Monofizit veya Miafizit görüşü savunmuşlardır. Süryani Kilisesi içerisinde; Ortodoks (Antakya Patrikliği, Yakubi Kilisesi), Nesturi (Doğu ve Asur Kilisesi), Meruni (Antakya Patrikliği), Keldani (Babil Patrikliği), Katolik, Melkit ve daha sonraki yüzyıllarda ortaya çıkan Protestan Kilisesi olarak kendi içerisinde ayrılmışlardır. Bkz. Tutar-Serter, Y. (2016). *Cumhuriyet Döneminde Süryaniler (1923 – 1990)*. Balıkesir Üniversitesi, Doktora Tezi. s.13.

⁵⁰ Monofizit; Yunanca mono (tek, bir) ve physis (doğa) kelimelerinden türeyen monofizit, İsa'nın tek doğasının var olduğu görüşünü desteklemektedir bkz. Kazhdan, A. P. (1991). *The Oxford Dictionary of Byzantium Volume II*. New York: Oxford University Press. s. 1398. İlahi ve insani nitelikli iki tabiatın İsa'da olduğu görüşünü savunmuşlardır. Yani sıra bu iki tabiat enkarnasyon sonrasında birleşmişlerdir ve tek bir tabiat haline dönüşmüştür. Bu tabiat ilahi ve beşeri özelliklerinin var olduğunu ancak birbiri ile karışmayacak şekilde olduğunu savunmaktadır Bkz. Bilge, Y. (1996). *Süryaniler, Anadolu'nun Solan Rengi*. İstanbul: Yeryüzü Yayınları. s.74; Keser, 2002. s. 14-15).

Diofizit ; Yunanca duo (iki) füs (doğa) sözcüklerinden türeyen diofizit, İsa'nın iki doğasının var olduğunu göstermektedir (Öztemiz, 2012, s.16).

⁵¹ Ostrogorsky, G. (2011), *Bizans Devleti Tarihi*. (Çev. Fikret Işıltan), Ankara : TTK Yayınları, s.54-55.

⁵² Filoksenos (Philoxenos) Mabbug/Hieropolis episkoposu olduktan sonra Aksnoyo (485-519, ö.523) adıyla da anılmaya başlamıştır. (Süryanice Aksnoyo, Yunanca'daki Ksenos'tan gelmektedir ve yabancıları seven anlamına gelmektedir). Çok sayıda yazısı ve Eski ahit tercümesi ile bilinen Philoxenos, Hristiyanlığın monofizit yorumuna sadık ve Severus'un Antakya Patriği seçilmesinde etkin rol oynamıştır. Bu durum Monofizit düşüncenin Antakya'da geçici bir zafer olduğunu göstermektedir. Bkz. Duygu, Z. (2016). *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antik Çağ Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarih*. Ankara: Divan Kitap.s. 236).

⁵³ Çelik, 1996, s. 54-55; Delcogliano, M. (2006). A Syriac Monasticism in Tur Abdin: A Present-Day Account, *Cistercian Studies Quarterly* 41.3, s. 313-314; Öztemiz, 2012, s. 16.

Anastasius (491-518), Roma'nın doğu sınırında bulunan Nusaybin'in kaybedilmesi üzerine 507 yılında Dara (Anastasiupolis) şehrini Sasanilere karşı korunmak için askeri bir garnizon kenti olarak kurmuştur⁵⁴. Mundell-Mango, 553 yılında Dara'nın metropolitlik merkezi konumuna geldiğine dikkat çekmiştir⁵⁵.

Altıncı yüzyıldan itibaren Anastasius (491-518) ve Theodora (525 – 548)⁵⁶ Tur Abdin bölgesinde kilise ve manastırların inşası için 527-548 yılları arasında bölgedeki piskoposlara hediyeler göndermişlerdir. Sınırın karşı tarafında yer alan Nasturiler⁵⁷ de Pers hakimiyeti altındayken Nusaybin ve çevresinde kilise ve manastırlar inşa etmişlerdir⁵⁸.

I. Justin'in ölümünden sonra tahta geçen I. Iustinianos (527-565) politik amaçlara bağlı olarak değişken bir dini siyaset izlemiştir. I. Iustinianos, bu dönemde monofizit görüşün hakim olduğu Mısır, Suriye ve Anadolu'ya küçük tavizler vererek diofizit görüşü kabul ettirmek için baskılar uygulamıştır. Bunun üzerine Mısır ve Suriye'nin bir kısmı diofizit görüşü kabul etmişlerdir. Bizans İmparatoru I. Iustinianos 542 yılında monofizitlerin kendi kiliselerini kurmalarına izin vermiş, dini ve siyasi değişiklik sırasında Burudanlı/Baradaeus Yakup ile Teodor adında iki din adamına çeşitli yetkiler vererek doğuda yok olmakla karşı karşıya kalan Süryani kilisesinin toparlanmasını sağlamıştır⁵⁹. Bu dönemde imparatorluğun uzlaşma politikaları sayesinde monofizit Süryaniler 558 yılında güçlü bir kilise hiyerarşisi oluşturmuşlar ve Antakya Süryani Ortodoks kilisesini⁶⁰ kurmuşlardır⁶¹ (Harita 7).

⁵⁴ Honigmann, 1970, s. 8.

⁵⁵ Bell ve Mundell-Mango, 1982, s.iv.

⁵⁶ Theodora, monofizit düşüncüyü koruma altına almak için Burudanlı Yakup'u piskopos olarak atamıştır. Burudanlı Yakup, bölgeye 27 metropolit, yüz bin civarında ruhban sınıfı mesubu atamış ve bölgede monofizit düşüncüyü kalıcı hale getirmeye çalışmıştır Bkz. Keser, 2002. s. 15; Duygu, Z. (2014). Julianist Kristolojiye Karşı VIII. Yüzyılda Ermeni ve Ortodoks Süryani Kiliseler'nin Reaksiyonları. (S.1-11). *Yeni Türkiye Dergisi*, s.2.

⁵⁷ Nestorius'un görüşlerini savunan Süryaniler tarafından oluşturulan bir grup.

⁵⁸ Keser, 2002, s. 15-16.

⁵⁹ Suriye ve çevresinde yaşayan Ortodoks Süryaniler, Yakup ismine atfen "Yakubi" olarak anılmaya başlamışlardır. Liturji ve doktrin açısından Süryaniler, Yakubi Kilisesi olarak adlandırılan "Süryani Ortodoks Kilisesi", Doğu Kilisesi olarak adlandırılan "Nesturi ya da Asuri Kilisesi" ve Lübnan'da yaşayan "Meruniler" olarak üç gruba ayrılmışlardır. Bkz. Albayrak, K. (2011), *Günümüz Ortadoğu Coğrafyasında Süryaniler*, Ortadoğu Yıllığı, ss. 615-632, s.621.

⁶⁰ Antakya kiliseleri adı altında hem diofizit hem de monofizit kiliseler toplanmıştır.

⁶¹ Duygu, 2014, s.2; Kaçar, 2006, s. 109.

Harita 7. Altıncı yüzyılda Bizans'ın doğu sınırı (<https://www.tarihiistanbul.com/roma-imparatoru-1-justinyen/1-justinyen-doneminde-roma-imparatorlugu/> (Erişim: 23 Şubat 2021, saat. 14.33).

Bölgede ve doğu sınırında imar faaliyetlerinin başlamasını sağlayan I. Iustinianos⁶², un ölümünden sonra Bizans imparatorluğunun başına geçen Mavrikos (582-602) ardılı Phokas (602- 610) ülkede dini ve siyasi birliği sağlamak için monofizitlere yine şiddet politikası devam etmiştir. Devlet ve halk arasında iç mücadeleler yaşanırken bu durumdan faydalanan İran Hükümdarlarından II. Hüsrev (590 - 628) Bizans'a karşı saldırıya geçmiş, 605 yılında Dara'yı kendi topraklarına katması sonucu bölgede yaşayan Süryaniler için özgür bir ortam oluşmuştur. Bu dönemde tahta çıkan Heraklios

⁶² İmar faaliyetleri, Dara, Amida (Diyarbakır), Sauras (Savur), Konstantine (Viranşehir), Kefa (Hasankeyf), Edessa (Urfa), Karhae (Harran), Batnae / Sarug (Suruç), Martiropolis /Maayafarqin (Silvan)'da yapılmıştır. Bkz. Bell ve Mundell-Mango, 1982, s. v; Keser, 2002, s. 15.

(610-641), Bizans'ın monofizit kiliselerine karşı sürdürdüğü geleneksel sindirme politikasını terk etmiş, Mezopotamya ve Suriye'deki kiliseler arasında birlik oluşturmaya çalışmıştır⁶³. Barışçıl bir yolla bu birlikteliği sağlamaya çalışan Heraklios, Mısır'da desteklenirken Suriye'de tepki görmüştür. Bunun üzerine kardeşini bir orduyla Suriye'ye göndererek kısa süreliğine bir sessizliğin oluşmasını sağlamıştır. Bu sessizlik İslam orduları tarafından bozulmuş, İslam orduları Halid bin Velid⁶⁴ (585 - 642) önderliğinde Yermük savaşında (15-20 Ağustos 636) Bizans devletini mağlup ederek bölgeyi⁶⁵ kendi hakimiyeti altına almıştır⁶⁶.

1.5. İSLAM DÖNEMİNDE TUR ABDİN BÖLGESİ

Tur Abdin bölgesi 640 yılında Müslüman Araplar tarafından ele geçirilmesi ile bölgedeki Hristiyan yapı faaliyetleri için “hoşgörü” politikası uygulanmıştır. Bu politika çerçevesinde 678/679 yılında depremde yıkılan Edessa katedralinin kubbesi Emevi hanedanlığının kurucusu olan I.Muaviye (661 – 680) tarafından onarılmıştır. Benzer şekilde, Zuqnin Vakayinamesine⁶⁷ göre İmparator Heraklios tarafından inşa ettirilen yapıların 768-9 yılındaki deprem sırasında yıkılması sonrasında buradaki Hristiyan mimari yapıları da onarımlardan geçmiştir. İslamiyet'in bölgeye yayılmasıyla başlayan ve dokuzuncu yüzyılın başına kadar devam eden Hristiyan dini yapıların onarım ve inşa faaliyetleri İslam halifeleri ve yerel yöneticilerin desteğiyle devam etmiştir⁶⁸. Bu döneme kadar Araplar, Süryani Ortodoks Hristiyanlara karşı

⁶³ Ostrogorsky, G. (1981). *Bizans Devleti Tarihi* (Çev. Fikret Işıltan). Ankara : TTK Basımevi. s. 77,78; Çelik, 1996, s. 32; Levçenko, M.V.(1999). *Kuruluşundan Yıkılışına kadar Bizans Tarihi*, (Çev. Maide Selen), İstanbul : Özne Yayınlar. s. 112.

⁶⁴ Halid bin Velid Hristiyanlara yönelik yayınladığı fermana göre, Hristiyanlar cizye vergisi ödediği sürece onların hayatları, malları ve kiliselerine zarar verilmeyecek, 518 yılından beri Antakya'ya girmeleri yasak olan Süryani Patrikleri artık patrikhaneyi tekrar Antakya'da kurabileceklerdir (Çelik, 1996, s. 32-33).

⁶⁵ 640 yılında bölge, İslam ordularının egemenliğinin altına girmesiyle bölgede inşa ve onarım faaliyetleri başlamıştır. Bkz. Keser-Kayalp, E. (2017). The Monastery of Mor Barsawmo in the Tur Abdin : Artistic Continuities and Encounters. T. P. Parani içinde, Discipuli Dona Ferentes Glimpses of Byzantium on Honour of Marlia Mundell Mango, *Studies in Byzantine History and Civilization*. pp. 261-290. Turnhout, Belgium: Brepols Publishers, s.263.

⁶⁶ Çelik, 1996, s. 32-33.

⁶⁷ Harrak, A. (1999). *The Cronicle of Zuqnin Parts III and IV A.D. 488-775*. Mediaeval Sources in Translation 36, Canada: tifical Institute of Mediaeval Studies. s.29, 197.

⁶⁸ Keser-Kayaalp, E. (2016). Preservation of the Architectural Heritage of the Syriac Christians in the Tur'Abdin : Processes and Varying Approaches, (s.57- 69) (Ed.Ufuk Esin, vd.). *TÜBA-KED*, s. 59;

hoşgörülü davranmış görünür; ancak dokuzuncu yüzyılda Arapların kendi içinde yaşadığı tartışmalar sonucunda bu politikaları sona ermiştir. Dokuzuncu yüzyıldan itibaren bölgede kilise ve manastır yapımı köyler dışında yasaklanmıştır. Tur Abdin bölgesi yedinci yüzyıldan on ikinci yüzyıla kadar çeşitli Müslüman Arap hükümdarlıkları tarafından yönetilmiştir. On ikinci yüzyılda bölgeyi kontrol etmeye başlayan Artuklular (1104 – 1409) tarafından Hristiyanlara karşı “hoşgörü” politikası tekrar başlamıştır. Bu dönemde Mardin Süryani piskoposu olan Mardinli Yuhanna 1125-1165 tarihleri arasında birçok yapı inşa faaliyetiyle tanınmıştır; ancak on dördüncü yüzyılda Timur (1394-1405)’un bölgeye gelmesiyle bölgede birçok kilise ve manastırın yıkılmasına ve tahrip edilmesine sebep olmuştur⁶⁹. 1403 yılında Timurluların bölgeyi ele geçirmesi sonrasında sistematik inşa faaliyetleri sona ermiştir. 1405 yılında Timur’un ölmesiyle Mardin Artuklu hanedanı, Akkoyunlular ve Karakoyunlular arasında bir mücadele başlamıştır⁷⁰.

Mardin, Artuklulardan sonra sırayla Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler, Osmanlı İmparatorluğu tarafından yönetilmiştir. Osmanlı döneminde Mardin ve çevresi 1515 yılında Diyarbakır beylerbeyine bağlanmıştır. Bölgeyi hakimiyet altına alan Osmanlı İmparatorluğu bölgede az sayıda cami ve kervansaray inşa etmenin yanı sıra bölgedeki cami ve medreseleri onarmıştır⁷¹. 1923 yılından sonra bölge Türkiye Cumhuriyeti topraklarına girmiştir⁷².

Günümüzde Süryani diaspora toplulukları bulundukları ülkelerde kiliseler inşa etmektedirler; ancak Tur Abdin bölgesinde yer alan kilise ve manastırlar onlar için daha kutsal sayılmaktadır. Süryani Patriği Mor Ignatius Zakka Iwas (1980 – 2014), Kudüs’ten sonra Tur Abdin bölgesini ikinci kutsal yer olarak tanımlamakta hatta buraya yapılan ziyaretlerin hac ziyaretleri olarak görüldüğüne değinmiştir⁷³. Tur Abdin

Keser-Kayaalp, E. (2008), *Church Architecture of Northern Mesopotamia, AD 300 – 800*, Volume I, University of Oxford, Doktora Tezi.

⁶⁹ Bilge, Y. (2008). Tarih ve Yaşam Deyrulzafaran Manastırı. İstanbul: Anadolu Ofset, s.7; Keser-Kayaalp, 2019, s.179.

⁷⁰Taşdemir, M. (2003). TDV İslam Ansiklopedisi, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, (<https://islamansiklopedisi.org.tr/mardin#1> erişim: 23.02.2021, saat. 15.34).

⁷¹ Günel, 2006, s.55.

⁷² Bilge, 2008, s. 12.

⁷³ Hollerweger, 1999, s. 7; Delcogliano, M. (2006). A Syriac Monasticism in Tur Abdin: A Present-Day Account, *Cistercian Studies Quarterly* 41.3, s. 311.

bölgesinin kutsiyetinin yanı sıra Hristiyan Ortodoks Süryaniler için bölge etnik ve kimlik kökenle özdeşleşmiştir⁷⁴.

1.6. TUR ABDİN BÖLGESİNİN SOSYO-KÜLTÜREL VE EKONOMİK YAPISI

Bizans imparatorluğunun doğu sınırında bulunan Kuzey Mezopotamya bölgesi; Anadolu, Ermenistan ve Suriye arasındaki kavşakta yer alması nedeniyle tüccar, hacı ve sefere giden orduların uğrak yerlerinden biri olmuştur. Bölge coğrafi konumu itibariyle ticari ve ekonomik bir merkez olarak gelişmenin yanında çok kültürlü bir yapı olma özelliği göstermiştir. Bu durum aynı zamanda bölgenin dini bir merkez olarak gelişmesinde etkili olmuştur.⁷⁵

Bölgenin sosyo-kültürel yapısının oluşumunda farklı etnik kültürler, dilsel ve dinsel kurumlar etkili olmuştur. Etnik, dilsel ve dinsel farklılıklar bölgenin kültürel, sosyal, ekonomik, siyasi ve toplumsal yaşamını zenginleştirmiştir⁷⁶. Dördüncü yüzyılda Hristiyanlığın kabul edilmesi sonrasında, bölgede yaşayan Süryani toplulukların ulusal kimliğinin tanımlanmasında oldukça önemli olmuştur. Bu dönemden itibaren topluluğun en önemli kurumlarından biri olan kilise; eğitimin yapıldığı, cemaatin toplandığı yer olarak Süryani Ortodoksların sosyal ve dini yaşamlarında büyük rol oynamıştır⁷⁷.

Ekonomik olarak bölge, Asurlular döneminden itibaren bir ticaret merkezi açısından oldukça büyük bir öneme sahiptir. Orta Çağda Tur Abdin bölgesi “İpek Yolu” üzerinde yer almasından Anadolu ve Mezopotamya’yı birbirine bağlayan ticaret yollarından biridir. Bu durum aynı zamanda bölgenin stratejik önemini artırmakla birlikte ekonomisine katkı sağlamıştır.

⁷⁴ Hollerweger, 1999, s. 7; Delcogliano, 2006, s. 311.

⁷⁵ Keser-Kayaalp, 2016, s.59.

⁷⁶ Aldanmaz, 2012, s. 710-711.

⁷⁷ Keser, 2002, s. 22.

Tur Abdin bölgesinin ekonomik yapısı tarım, hayvancılık ve küçük el zanaatlarına dayanmaktaydı⁷⁸. Bu zanaatlardan bazıları; bakırcılık, basmacılık⁷⁹, taş işçiliği, kuyumculuk, gümüş işlemeciliği (telkârî), cam altı resim sanatı ve kitap sanatıdır⁸⁰.

⁷⁸ Dalkılıç, N ve Aksulu I. (2004). Midyat Geleneksel Kent Dokusu ve Evleri Üzerine Bir İnceleme, *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*. Cilt19, No.3, ss.313 - 326, s.71; Kul, N. (2015). *Geçmişten Günümüze Midyat ve Tur Abdin Süryanileri*, İstanbul: Yeni Anadolu Yayıncılık, s. 125.

⁷⁹ Süryanicede “hetmo” adı verilen baskı-boyama tekniği ile yapılan bir tekniktir. Basmacılık (ahşap malzemeden oluşturulan çeşitli figür ve bezeme kalıplarının kök boya ile boyanması ve kumaşa basılması sonucu oluşan bir tekniktir) sanatının ne zaman nerde başladığı tama olarak bilinmemekle birlikte dokuma sanatıyla aynı dönemde ortaya çıktığı düşünülmektedir. Mısır ve Orta Asya kökenli olduğu düşünülen bu sanatın Hindistan’dan yayılmış olması da söz konusudur. Bkz. Erkan, N. (1990). *Tokat Yazma Baskı Sanatları*, Gazi Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, s.7,8. Mardin ve çevresinde görülen basmacılık sanatı Ortodoks Süryaniler tarafından din ve din dışı konular işlenerek yüzyıllarca devam etmiştir. Bu sanatın son temsilcisi olan Nasra Şimeshindi (1924 – 2016)’nin ölümünden sonra henüz bu sanatı devam ettiren kimse bilinmemektedir. Doğan, M. (2017), *Mardin’de Kumaş Baskı-Boyama Sanatı : Şimmeshindi Ailesi Örnekleri*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 30,31.

⁸⁰ Erkan, 1990, s.7,8.

2. BÖLÜM: TUR ABDİN BÖLGESİNDE KİLİSE VE MANASTIR MİMARİSİ

Bizans imparatorluğunun sınırlarının içinde veya dışında kendine özgü dini ve seküler mimari geleneğe sahip olan Süryani Ortodoks dini mimarisinde bölgenin çok kültürlü yapısından kaynaklanan farklı kökenden üslupların sentezlendiği mimari bir zenginlik bulunmaktadır. Bölgenin köklü mimari geleneği önceki uygarlıkların mimari miraslarıyla beslenmiş ve bölgede yoğun olarak görülen Süryani Ortodoks dini mimarisini oluşturan kilise ve manastırları etkilediği gözlemlenmiştir⁸¹.

Bölgede Hristiyan mimarisine ait ilk yapıların I. Konstantin (337 – 361) döneminde Hristiyanlığın yasal din statüsü elde etmesi sonrasında imparatorluk genelinde başlayan kilise inşa faaliyetleri ile eş zamanlı olarak yapıldığı düşünülmektedir⁸². Günümüze geldiği bilinen en erken dini mimari yapılar beşinci yüzyılın sonu altıncı yüzyılın başlarına tarihlenmektedir. Ousterhout’a göre Mardin ve Midyat’ı içine alan Tur Abdin bölgesinde Hristiyan mimarisi farklı bir gelenek izlemiştir. Bu gelenek kilise yapılarında uzunlamasına naos plan tipinin kullanılmasının yanında, doğusunda üçlü kutsal alanın⁸³ uygulandığı enine (kuzey-güney) naos plan tipi, beşik tonozlu ya da kubbe ile örtülü kilise yapıları karakteristik bir özellik olarak ortaya çıkmaktadır⁸⁴.

Bell ve Mundell-Mango, Kuzey Mezopotamya bölgesinde yer alan Tur Abdin bölgesinin erken Hristiyanlık döneminden dokuzuncu yüzyıla kadar inşa edilen kilise ve manastır yapılarının plan tiplerini iki grupta toplamıştır⁸⁵. Buna göre, ilk grupta dikdörtgen bir zemin üzerine doğu-batı doğrultusunda gelişen “uzunlamasına naoslu / salon plan tipi” ya da “cemaat veya köy tipi” olarak adlandırılmıştır. İkinci grupta ise kuzey-güney doğrultusunda uzanan “enine naos plan tipi” ya da “manastır tipi” adında

⁸¹ Keser, 2002, s.22; Palmer 1990, s.113.

⁸² Erken Hristiyanlık dönemi boyunca yapılan kilise ve manastır yapıları arasında en erken yapının 313-320 yıllarına tarihlendirilen Nusaybin (Nisibis) Katedrali olduğu düşünülmektedir. Katedralin doğusunda 359 yılında inşa edilen vaftizhane yapısı bulunmaktadır bkz. Fiey, J.M. 1977, s. 23.

⁸³ Apsis, prothesis ve diakonikondan oluşmaktadır.

⁸⁴Bkz. Ousterhout, R. (2019). *Eastern Medieval Architecture. The Building Traditions of Byzantium and Neighboring Lands*. Oxford University Press, s.277; De Villard, U.M (2012). *Mezopotamya Mimarisinde Kutsal Mekanlar Dini-Doğu Kurumları İncelemesi* (çev. Arusyak Özfuruncu). İstanbul: Yaba Yayınları, s. 49, 50, 59.

⁸⁵ Bell ve Mundell-Mango, 1982, s. viii; Keser-Kayaalp, 2019, s.183.

iki plan tipi⁸⁶ yaygın olarak kullanılmaktadır⁸⁷. Bu iki plan tipindeki yapılarda örtü sisteminde beşik tonoz kullanılmakla birlikte kubbe ile örtülü birkaç yapı da bulunmaktadır⁸⁸. Bu iki plan tipi arasındaki farkın genellikle liturjiden kaynaklı olduğunu düşünülmektedir. Krautheimer, kilise plan tiplerinin yerel liturjik gelenekler ve Hristiyanlık öncesi dönemdeki dini ve seküler mimari örneklerden oluştuğunu söyler⁸⁹. Grabar, uzunlamasına naoslu plan tipinin görüldüğü kiliselerde Ökaristi ayininde gösteriye daha çok önem verildiğini düşünmektedir⁹⁰. Öte yandan Palmer, kutsal alanın bir duvar ile bölünmesinin her zaman liturjiye bağlı olmadığını bazı durumlarda daha pratik olduğu için tercih edildiği konusunda bir fikir öne sürmüştür⁹¹.

Keser-Kayaalp, Kuzey Mezopotamya'daki kilise ve manastır yapılarını kentsel ve kırsal mimari olarak iki grupta incelemiştir. Buna göre kentsel mimari içerisinde beş nefli, üç nefli, kubbeli bazilika, haç planlı, tetraconch ve oktagon plan tipleri yer almaktadır. Kırsal mimari grubundaki plan tiplerini ise uzunlamasına naoslu, enine naoslu ve merkezi⁹² plan tipleri olarak kategorize etmiştir⁹³.

2.1. UZUNLAMASINA NAOSLU PLAN TİPİ

Erken Hristiyanlık dönemi mimarisi içerisinde özel bir konuma sahip olan Tur Abdin bölgesindeki cemaat kiliselerinde yaygın olarak uzunlamasına naoslu plan tipi kullanılmıştır⁹⁴. Krautheimer, hol şeklindeki bu plan tipini, Sasani ve Emevi

⁸⁶ On dokuzuncu yüzyılda bölgede araştırmalar yapan Bell, kilise plan tiplerini sınıflandırmıştır.

⁸⁷ Grabar, A. (1966). *Byzantium From the Death of Theodosius to the Rise of Islam* (translated: Stuart Gilbert ve James Emmons), (ed. Andre Malraux ve Georges Salles), France, Publised: Thames and Hudson, s. 60; Bell ve Mundel Mango, 1982, s. viii, x; Palmer, 1990, s. 135,137.

⁸⁸ İngilizler uzunlamasına naoslu plan tipi için “hall nave”, enine naos plan tipi için “transverse nave” adını kullanmışlardır. Grabar, 1966, s. 60; Bell ve Mundell Mango, 1982, s.viii - x; Krautheimer, R. (1986), *Early Christian and Byzantine Architecture*. Haven and London, Yale University Press, s. 302; Sinclair, 1987, s.3.

⁸⁹ Krautheimer, 1986, s. 301

⁹⁰ Grabar, 1966, s.60.

⁹¹ Palmer, 1990, s.135-137.

⁹² Keser-Kayaalp tarafından merkezi plan tipi olarak değerlendirilen plan tipi tarafımızca enine naoslu plan tipi içerisinde değerlendirilmiştir.

⁹³ Keser-Kayaalp, 2008, s. 21, 33-116.

⁹⁴ Bell ve Mundell Mango, bu plan tipini ilk olarak “parokial plan tipi” daha sonra salon ya da uzunlamasına naoslu olarak tanımlanmıştır. Bu çalışmada uzunlamasına naoslu plan tipi kullanılacaktır. Bkz. Bell ve Mundel Mango 1982, s. x.

saraylarındaki saray resepsiyon mekanları ve mahkeme salonlarıyla bağlantılı olabileceğini düşünmüştür⁹⁵.

Uzunlamasına naoslu plan tipi⁹⁶, kiliselerde dikdörtgen bir zemin üzerine doğu-batı doğrultusunda uzanan naosun, doğu ucunda yarım daire şeklinde bir apsis bulunmaktadır. Tur Abdin bölgesinde sıklıkla uygulanam bu plan tipi; aynı zamanda Suriye bölgesinde sıklıkla kullanılan uzunlamasına naoslu kilise plan tipleriyle bağlantılıdır. Benzer şekilde Suriye ve Tur Abdin bölgesinde görülen uzunlamasına naoslu kiliselerin büyük çoğunluğunda, apsisin güneyinde, kuzeyinde ya da doğusunda farklı boyutlarda mekanlar⁹⁷ bulunmaktadır⁹⁸ (Tablo 1; Plan 2).

Tur Abdin bölgesindeki uzunlamasına naoslu yapıların naos düzenlemesinde çok yaygın olarak kuzey ve güney duvarları boyunca duvar payeleri tarafından desteklenen yarım yuvarlak kemerlerle oluşturulan bir dizi şeklinde arkadlı niş bulunmaktadır. Keser-Kayaalp'in yanal kemer olarak tanımladığı arkadlı niş düzenlemesi bölgedeki kiliselerde yaygın olarak görülen bir özelliktir⁹⁹. Sinclair, kuzey-güney duvarları boyunca arkadlı niş düzenlemesinin erken dönemlerde ahşap kırma çatıyla örtülü olduğunu düşünmektedir. Bu durumda arkadlı niş düzenlemesinin erken dönemde kullanılmamış olduğunu ve ahşap malzemenin çürümesi ya da pahalı olması sebebiyle tonoz örtünün kullanılmış olduğunu söyler. Hatta bu düzenleme kilisenin naosunu daralttığını da ifade eder¹⁰⁰. Benzer şekilde, Mundell-Mango, bazı kiliselerde kullanılan arkadlı niş düzenlemesinin çatının ağırlıklarını yan duvarlara vererek çatının ağırlığını hafifletmek için bu yapı elemanlarının tercih edildiğini

⁹⁵ Krautheimer, 1986, s.302.

⁹⁶ Palmer ve Keser, bu plan tipindeki yapıları cemaat kiliseleri olarak da tanımlamıştır. Bkz. Palmer, 1990, s. Keser, 2002, s. 59

⁹⁷ Keser-Kayaalp (2019, s.185,186), bu mekanların işlevlerini net olarak tanımlayamamakla birlikte prothesis, diakonikon, vaftizhane ya da martir kültü olarak kullanılmış olduğuna değinmiştir. Koch (2007, s. 89) ise apsis çevresinde bulunan mekanların fonksiyonunu martir kültüyle ilişkilendirmektedir.

⁹⁸ Mundell-Mango, M. (1982). The Continuity of the Classical Tradition in the Art and Architecture of Northern Mesopotamia, Dumbarton Oaks Sempodium, No.42, s. 115-134; s.123; Sinclair, 1987, s. 35; Koch, 2007, s.89; Keser- Kayaalp, E. (2013). Eglise et Monasteres Du Tur'Abdin : Les Débuts D'une Architecture << Syriaque >>, *Etudes Syriaques 10. Les églises en monde syriaque*, (ed. F. Briquel Chatonnet), Paris, Geuthner, s.276; Keser-Kayaalp, 2019, s.185,186.

⁹⁹ Apsis ve arkad kemerleri süslüdür. Tur Abdin bölgesindeki bazı kiliselere sonradan eklenmiş olduğu düşünülen kuzey-güney duvarlarındaki nişler mimarinin temel bir özelliği haline gelmiştir. Bkz. Keser-Kayaalp, 2013, s.276.

¹⁰⁰ Sinclair, 1987, s.34.

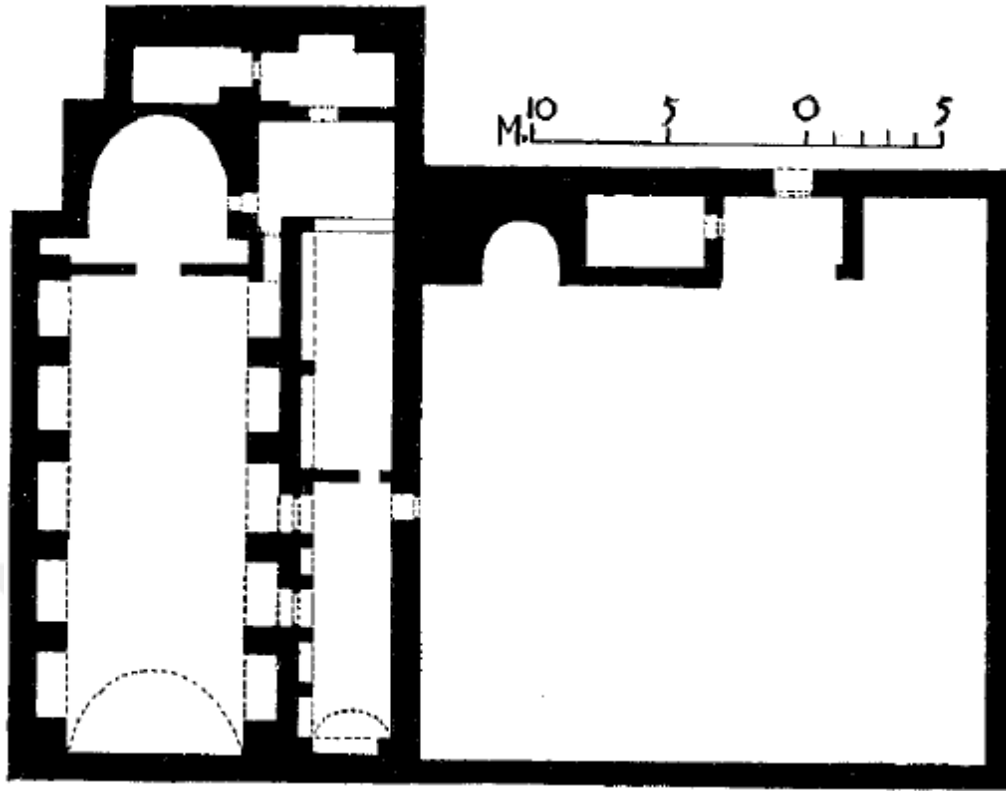
düşünmektedir¹⁰¹. Bu durumu iki kilise örneği üzerinden değerlendiren Mundell-Mango, Keferze ve Arnas'taki uzunlamasına naoslu kiliselerde arkadlı niş düzenlemesinin orijinal olup olmadığı konusunda kesin bir fikir sunmamakla birlikte sonradan eklenmiş olabileceği kanısındadır. Bazı kiliselerde yapının orijinal elemanı olduğu düşünülen bu düzenlemeyi sekizinci yüzyıla tarihlendirmektedir. Koch ise altıncı yüzyıla tarihlendirdiği kiliselerde bu özelliğin mevcut olmadığını, yapının bir elemanı olan arkadlı niş düzenlemesini on ikinci yüzyıla tarihlendirmektedir¹⁰².

Krautheimer, Mezopotamya'daki uzunlamasına naoslu plan tipindeki yapıların kırma çatı ya da beşik tonozla örtülü olduğunu düşünmektedir. Örtünün, duvar payeleri tarafından desteklenerek güçlendirildiğini açıklamıştır. Naosun doğusunda yer alan kutsal üçlü bölümün tek apsise dönüştüğünü savunur¹⁰³. Bölgedeki kiliselerin sürekli onarımlardan geçmesi sebebiyle yapı elemanları orijinalliği ve tarihi hakkındaki tartışmalar sürmektedir.

¹⁰¹ Bell ve Mundell-Mango, 1982, s. viii.

¹⁰² Koch, G. (1982). Probleme des Nordmesopotamischen Kirchenbauen: die Längstonnenkirchen im Tur Abdin, in *Studien zur spätantiken und frühchristlichen Kunst und Kultur des Orients*, vol.6, (ed. Guntram Koch), ss. 117-135, Harrassowitz.

¹⁰³ Krautheimer, 1986, s.302.

Plan 2. Keferze, Mor İzoel kilisesi, uzunlamasına naoslu kilise plan tipi (Bell ve Mundell-Mango, 1982, s.14).

Bizans kilise mimarisinden farklı olarak uzunlamasına naoslu plan tipindeki yapılarda kiliseye giriş, güney cepheden nartekse, narteksten genellikle iki kapı aracılığıyla naosa giriş sağlanmaktadır¹⁰⁴. Bazı örneklerde kiliseler, yan oda ya da kilisenin bitişiğinde yer alan bir şapelle birleşmektedir. Genellikle bu plan tipindeki kilise naoslarının batı duvarında dışa doğru daralan (mazgal) üçlü pencere düzenlemesi vardır. Bu plan tipinin görüldüğü kiliselerde örtü sistemi beşik tonozdur¹⁰⁵. Ayrıca bu

¹⁰⁴ Bu kapılardan doğudaki erkekler, batıdaki ise kadınlar tarafından kullanılmaktadır.

¹⁰⁵ Bell ve Mundell Mango, 1982, s.x ; Krautheimer, 1986, s.302; Sinclair, 1987, s.34; Koch, 2007, s.89; De Villard, 2012, s.52; Keser-Kayaalp, 2013, s. 276; Keser-Kayaalp, E. (2019), *Church Building in the Tur'Abdin in the First Centuries of the Islamic Rule, Authority and Control in the Countryside from Antiquity to Islam in the Mediternnean and Near East (Sixt – Tenth Century)*. (Ed. Delattre, A. vd), Leiden-Boston: Brill, s. 183, 185, 186.

plan tipindeki yapıların avlusunda sıklıkla *beth slutho*¹⁰⁶ denilen yazlık kilise ya da dua evi yer almaktadır¹⁰⁷.

Tur Abdin bölgesinde yer alan uzunlamasına naoslu plan tipindeki Kiliseler: Hah (Anıtlı)'daki Mor Sobo (Sovo) (520-530), Arnas (Bağlarbaşı) Mor Kuryakos, Keferzi (Altıntaş) Mor İzozel (M.S.750), Tahtayto/Basabrin (Haberli) Mor Doda, Zaz (İzbırak) Mor Dimet, Kafro (Elbeğendi) Mor Barsavma, Aynvert (Gülgöze)'teki Mor Had Bşabo ve Mort Sammuni, Dargeçit'te Arbay (Alayurt) Mor Sovo, Keferbe (Güngören) Mor Estafanos 773'ten önce), Hapsnas (Mercimekli) Mor Simon, Kilit/Qellet (Savur)'teki Mor Yuhannun, Midyat'taki Mor Filoksenos (Philoxenos) gibi kiliselerdir¹⁰⁸ (Tablo 1).

¹⁰⁶ Beth slutho, 2.1.1.1. de ayrıntılı olarak açıklanmıştır.

¹⁰⁷ De Villard, 2012, s.52; Keser-Kayaalp, 2019, s. 185, 186.

¹⁰⁸ Bell ve Mundell Mango, 1982, s.x ; Krautheimer, 1986, s.302; Sinclair, 1987, s.34; Koch, 2007, s.89; Keser- Kayaalp, 2013, s. 276; Keser-Kayaalp, E. (2016). Geçmiş ve Şimdi Arasında: Harput'taki Meryem Ana Kilisesi'nin Kültürel ve Fiziksel Biyografyası. STD, XXV/2, ss. 193-212, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, s.209; Keser-Kayaalp, 2019, s. 185,186.

Tablo 1. Uzunlamasına naoslu kiliselerin mekân karşılaştırılması (Keser-Kayaalp, 2008, s.24).

Village name	Name of the Church	length (incl. apse)	naos length	width (incl. piers)	spaned width	square apse	room back of apse	southern chapel	narthex	piers	l/w
Häh	Mär Söwö	32.8	27.2	11	7.2		*	*	*	*	2.47
Midyät	Mär Philoxenus	26.25	21.25	8.3	6.25		*	*	*	*	2.56
Bozgur	parish church	24.6	17.4	6.4	4.5			*	*	*	2.72
Middo	Mär Ya'qüb	24.6	17.6	5.5	5.5	*		*	*		3.20
Qılılt/ Qeileth	Mär Yûhannân	24.5	20.5	7.6	5.2		*	*	*	*	2.70
Kefr Beh	Mär Estaphanôs	23.8	18.6	9.3	7.8			*	*	*	2.00
Keferzi	Mär Azaziel	23.3	19.2	9.16	6.6		*	*	*	*	2.10
Arnas	Mär Cyriacus	22.5	16.87	9	6		*	*	*	*	1.87
Dêr Kursî	parish church	22.5	17	8.3	6.6			*	*	*	2.05
Kafro Tachtayto	Mär Ya'qüb	21	15.8	6.5	5			*	*	*	2.43
Bêth Severina	Mär Dödö	20.8	15.8	7	5.5	*		*	*	*	2.26
Häbab	Mär Sergîs and Mar Bâkôs	20.6	15.8	6.6	5.1			*	*	*	2.39
Arbây	Mär Sâbâ	20.3	15.8	8.3	5			*	*	*	1.90
Arbo	Mär Dîmêt	20.3	16.6	6.6	5		*	*	*	*	2.52
Mezîzaç	Mär Yûhannân	19.1	14.6	7.1	4.5			*	*	*	2.06
Habsenas	Mär Şem'ün	19	15.6	7.6	5.8			*	*	*	2.05
Zâz	Mär Dîmêt	17.8	13.3	6.16	5			*	*	*	2.16
Anhel	Mär Quryâkôs	17.6	12.5	7.5	5.6		*				1.67
Dereköyü	parish church	17.6	14.5	5.3	4.3			*	*	one side	2.74
Mârîn	parish church	17.6	13.3	6	4.3	*	*	*	*	*	2.22
Hespist	Mär Dödö	17.5	12.6	6.3	5.3	*		*		one side	2.00
Başhâq	Mär Addâi	17	12.5	6.6	5			*	*	*	1.89
Aynwardo	Märt Şammünî	16.2	12	5.7	4.3			*	*	*	2.11
Dêr Kure	parish church	16.2	12	6	4.2					*	2.00
Bârêha	parish church	16.12	12.2	6.1	5			*	*	*	2.00
Kafro Elayto	Mär Barşaumâ	15.6	13	6	4.3		*	*	*	*	2.17
Ahmedî	parish church	15.3	11	4.5	4.3	*		*	*	*	2.44
Araban	Dêr Baskis	15	10.8	5.8	4.3			*	*	*	1.86
Aşit	parish church	14.8	11	6	4.45			*		*	1.83
Êlîn	parish church	14.2	10.3	5.3	4.3			*	*	one side	1.94
Masêrti	church	13.3	10	6.3	4.5						1.59
Arbo	Mother Mary	13	8.5	4.5	4.5	*		n. chapel			1.89
Bela	parish church	12.6	9.5	6.6	5					*	1.44
Dêr Hadetke	Mär Dîmêt	12.5	8.25	4.65	2.7					*	1.77
Dêr Qûb	Mother Mary	11.6	9.16	5.8	5.3					one side	1.58
Aynwardo	Mär Afrem	10.8	8	4.8	3.5					*	1.67
Bâhitân	parish church	10.6	7.5	5	3.6			*	*	*	1.50
Kefr Beh	el 'Adrâ	9.5	6.8	4.3	2.8					*	1.58
Middo	Mother Mary	9.3	6.3	4.3	3						1.47
Zâz	Märt Şammünî	6.25	3.75	3.5	2.5	*					1.07

2.1.1. Beth Slutho (Dua Evi – Yazlık Kilise)

Sekizinci yüzyıldan¹⁰⁹ itibaren uzunlamasına naoslu plan tipindeki yapıların mimari kompozisyonuna “*beth slutho*” olarak bilinen yeni bir unsurun eklendiği görülür¹¹⁰. Bölgedeki bazı kiliselerin avlusunda yer alan “*beth slutho*” yazlık kilise ya da dua evi olarak da bilinmektedir. *Beth slutho* avlunun doğu duvarında ya da duvardan bağımsız olarak kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen bir zemin üzerine inşa edilmiş, üstü yarım kubbe ile örtülü bir apsisten oluşmaktadır (Plan 3). Bu düzenlemenin bazı örneklerinde apsisin önünde altar ve ambon görülebilmektedir. Genel bir özellik olarak *Beth slutho* olarak adlandırılan yapıların apsis nişinde, neredeyse apsis yarım kubbesini kaplayacak büyüklükte kabartma şeklinde bir haç motifi bulunmaktadır. Bölgeye özgü olduğu düşünülen bu düzenleme, sıcak iklim koşullarından dolayı, yaz döneminde avlunun kilisede gerçekleşen ritüellerini üstlendiğine işaret etmektedir¹¹¹ (Resim 1-4, Tablo 2).

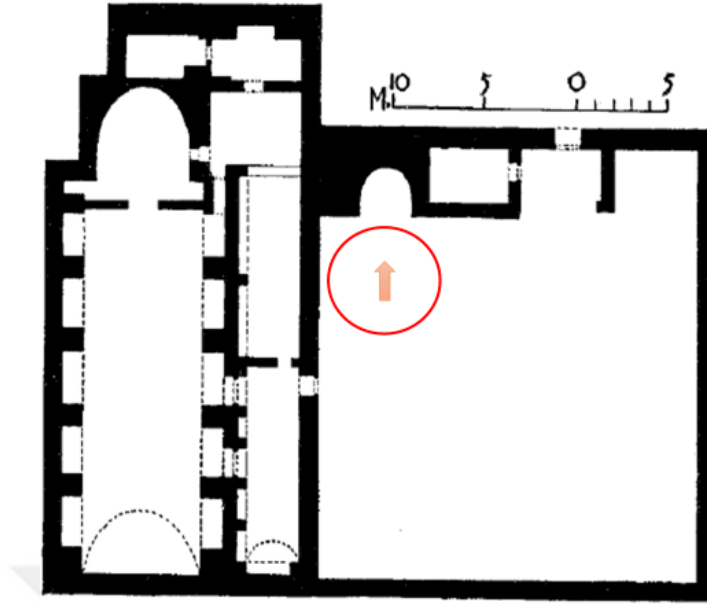
Yazlık Kilise veya dua evi olarak da tanımlanan bu düzenleme, Tur Abdin bölgesinde Hah (Anıtlı)’ta Mor Sobo (Sovo) (yedinci yüzyıl), Arnas (Bağlarbaşı) Mor Kuryakos, Keferzi (Altıntaş) Mor İzozel; Kafro Tahtayto/Baspirin (Haberli) Mor Doda, Zaz (İzbrak) Mor Dimet, Aynvert’teki Mor Had Bşabo gibi uzunlamasına naoslu kilise yapılarının avlularının doğu kısmında görülebilmektedir¹¹².

¹⁰⁹Günümüze gelmeyen Hesterek’teki bu yapılardan birinin üzerindeki yazıta göre 771/2 olarak tarihlendirilmiştir. Bkz. Keser-Kayaalp, 2013, s.278.

¹¹⁰ Nadiren enine naos planlı yapılarda da görülmektedir.

¹¹¹ Bell ve Mango, 1982, x; Durmaz, 2010, s.122; Keser-Kayaalp, 2013, s. 278; De Courtios, 2014, s. 42.

¹¹² Bell ve Mundell-Mango, 1982, s. viii.

Plan 3. Keferze, Mor İzozel Kilisesinin avlusunda yer alan Beth Slutho örneği (Bell ve Mundell-Mango, 1982, s.14).

Tablo 2. Bölgedeki kiliselerde bulunan Beth Slutho örnekleri (Keser-Kayaalp, 2008, s.22).

Beth şlotha	apse	date	W ~	D~	H~	
Mar Sovo at Hah	+		4,5	3	4,5	Bell/ Mango 1982: pl.126
el 'Adhra at Hah						Hollerweger 1999: 164
Mar Dodho at Beth Severina	+	794/5	3,2	2,4	3,2	Bell/ Mango 1982: pl.105
Deyr Saliba	+					Bell/ Mango 1982: pl.185
Mar Azazel at Kefrزه	+	934/5	2,8	2,6	2,4	Bell/ Mango 1982: pl. 156
Mar Cyriacus at Arnas 1			2,4	4	3,12	Bell/ Mango 1982: pl.98
Mar Cyriacus at Arnas 2			1,9	2,3	1,7	Bell/ Mango 1982: pl.98
Mar Cyriacus at Anhel			3	3		Wiessner 1982- 1993: II/2, pl. 109
Mar Sovo at Arbay						Wiessner 1982- 1993: II/2, pl. 11
Mar Estaphanos at Kefrbeh						Bell/ Mango 1982: pl. 151
Mar Addai at Heshterek		771/2				Pognon 1907: 191

w: width, d: depth, h: height in meters. + : cross in the apse conch.

Resim 1. Hesterek'teki Beth Slutho örneği (Bell Arşivi).

Resim 2. Mor izozoel Kilisesi Beth Slutho 1909. (Bell Arşivi)

http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3517 erişim. 16.01.2021, saat. 20.05.

Resim 3. Mor İzozeel Kilisesi, Beth Slutho (Alp, 2019).

Resim 4. Mor Sovo Kilisesinde yer alan Beth Slutho. (Alp, 2020).

2.2. ENİNE NAOSLU PLAN TİPİ

Tur Abdin bölgesinde yaygın olarak görülen ikinci plan tipi, enlemesine dikdörtgen olarak tanımlanan enine naoslu plan tipidir. En erken örneklerinin beşinci ve altıncı yüzyılda görüldüğü enine naos plan tipinin genellikle bölgedeki manastır kiliseleri için kullanıldığı düşünülmektedir¹¹³.

Manastır kiliseleri olarak tanımlanan enine naoslu plan tipindeki yapılar, Suriye yapılarında olduğu gibi doğuda apsis, apsisin kuzey ve güneyinde yan odalar (pastaforion) bulunmaktadır. Bir tür “kutsal üçlü bölüm” oluşturan bu düzenleme enine kilise plan tipinde görülen bir özelliktir. Dikdörtgen ya da kare mekanların iki yandan kuşattığı apsis, içten yarım daire dıştan çokgen ya da düz duvar içerisinde yer almaktadır¹¹⁴.

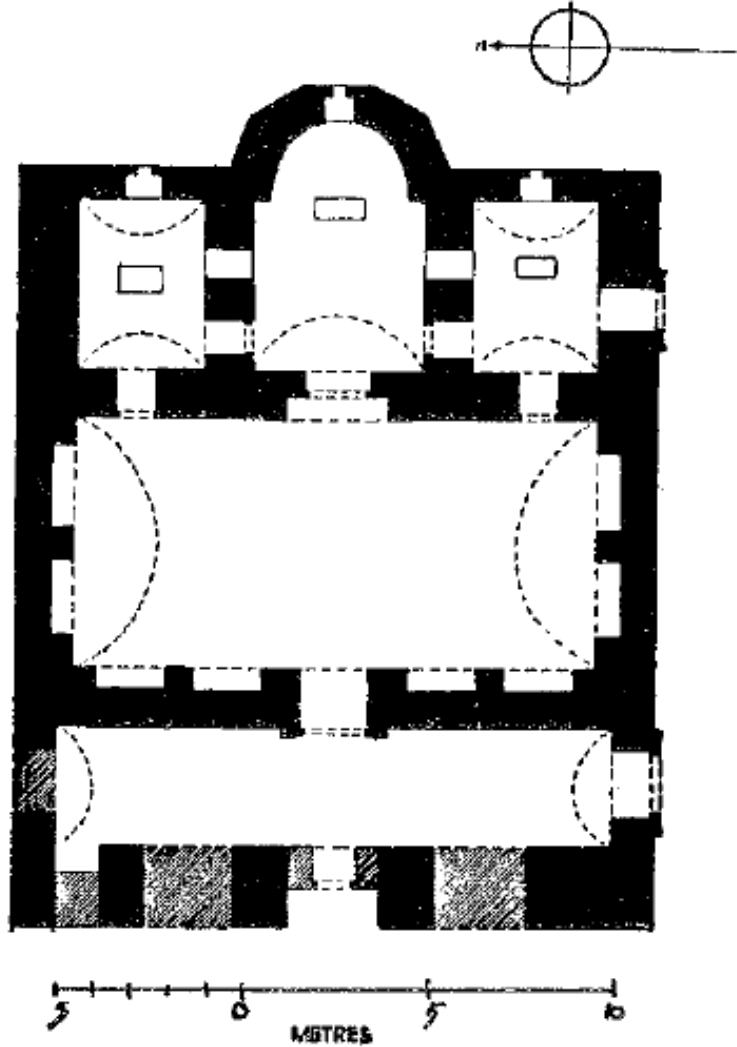
Enlemesine (kuzey-güney) gelişen naos yüksek bir beşik tonoz ya da kubbe ile örtülüdür¹¹⁵. Naos duvarları boyunca duvar payeleri tarafından desteklenen yarım yuvarlak kemerlerle oluşturulan arkadlı nişler vardır. Uzunlamasına naoslu yapılardan farklı olarak kuzey-güney doğrultusunda olan enine naoslu kiliselerde kemer düzenlemesinin kuzey, güney ve batı duvarları boyunca uygulandığı görülebilmektedir. Aynı şekilde enine naoslu kiliselerde narteksin konumu uzunlamasına naoslu kiliselerden farklıdır. Narteks uzunlamasına naoslu kiliselerde genellikle güneyde yer alırken enine naos plan tipindeki yapılarda batıda yer almakta ve giriş buradan sağlanmaktadır¹¹⁶ (Plan 4, Tablo 3).

¹¹³ Bell ve Mundel Mango, 1982, s. viii, x; Keser-Kayaalp, 2013, 276.

¹¹⁴ Krautheimer, 1986, s. 303; Duncan, C.E. (2008), *An Investigation into the Geography, Theology, and Architecture of the Byzantine Monastery at Tel Masos*, University of North Carolina at Chapel Hill, Master Thesis, s. 75.

¹¹⁵ Uzunlamasına naoslu plan tipindeki yapılarda olduğu gibi bu plan tipinde de örtü sistemi orjinalinde ahşap çatı ya da ahşap kubbe ile örtülüdür. Daha sonra tonoz ya da kubbe örtü sisteminin kullanılmış olduğu düşünülmektedir. Mundell-Mango, 1982, s. ix. İçten tonoz dıştan çatı olma olasılığı da göz ardı edilmemelidir.

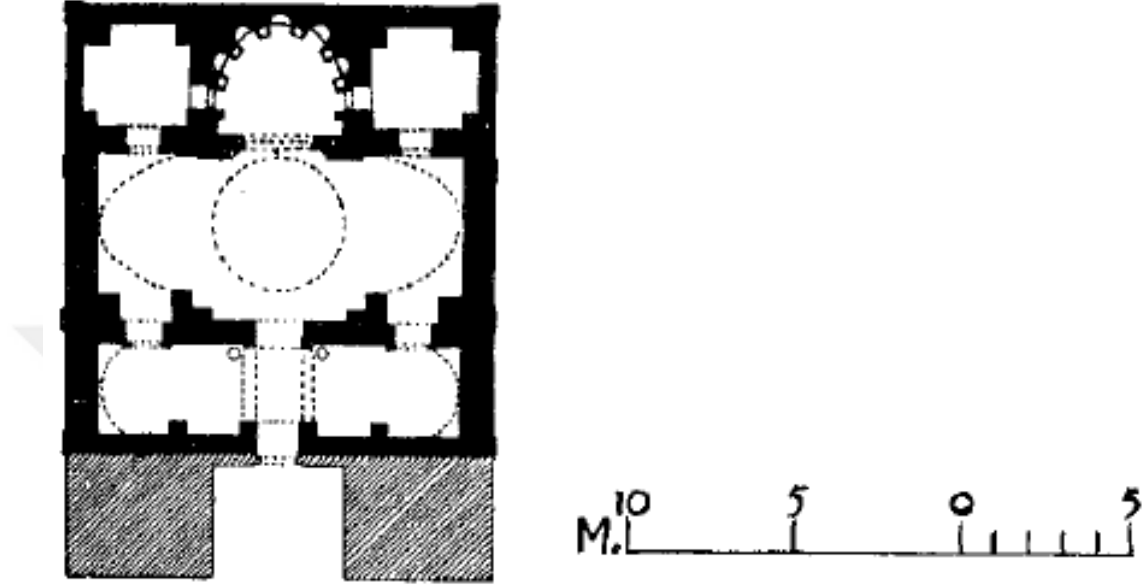
¹¹⁶ Bell ve Mundell-Mango, 1982, s.ix; Sinclair, 1987, s.35; Keser-Kayaalp, 2013, s.281; Keser-Kayaalp, 2019, s. 196,197.

Plan 4. Salah (Barıştepe) Mor Yakup Manastır Kilisesi (Bell ve Mundell -Mango, 1982, s. 40).

Bölgede enine naoslu plan tipindeki yapılarda tonoz örtü görüldüğü gibi kubbeye örtülü yapılar da bulunmaktadır. Kubbeye örtülü örneklerde naosun kuzey ve güney duvarları yarım kubbelerle yükseltilerek tek kubbeye geçişi kolaylaştırmıştır. Kubbeye geçişin tromp ya da pandantifle sağlanmaktadır. Keser-Kayaalp'in kırsal kilise grubunda merkezi plan olarak değerlendirdiği bu kiliseler aslında enine naos plan tipinin bir çeşitlemesidir. Midyat'ın Anıtlı (Hah) köyünde yer alan yedinci yüzyıla ait Meryem Ana Kilisesi ve Deyrul Zafaran Manastırında bulunan Hananyo kilisesi enine naoslu ve kubbeli yapılara örnektir (Plan 5). Meryem Ana Kilisesinde görülen

bu özellik çok nadir kullanılmakla birlikte süsleme açısından oldukça zengindir¹¹⁷. Krautheimer, bu süsleme repertuarının Suriye kaynaklı olduğunu düşünmektedir¹¹⁸.

Plan 1. Meryem Ana kilisesinin planı -Hah/Anıtlı. (Bell ve Mundell-Mango, 1982, s.22).

Bölgede bulunan yapılardan enine naos plan tipinin bilinen örneklerinden biri Midyat'ın 23 km güneydoğusunda yer alan Mor Gabriel manastır kilisesidir. 512 yılında inşa edilen kilisenin naosu tonozla örtülüdür. Bölgede görülen bu plan tipindeki diğer yapıların bir kısmı; Salah'taki Mor Yakup Manastırı, Midyat'taki Mor Hobil – Mor Abraham Manastırıdır¹¹⁹.

¹¹⁷ Bell ve Mundell-Mango, 1982, s.ix; Krautheimer, 1986, s.303; Sinclair, 1987, s.35-36.

¹¹⁸ Krautheimer, 1986, s.303.

¹¹⁹ Bell ve Mundell-Mango, 1982, s.ix; Krautheimer, 1986, s.303; Sinclair, 1987, s.35-36.

Tablo 3. Tur Abdin Bölgesinde yer alan enine naoslu kiliselerin değerlendirilmesi (Keser-Kayaalp, 2008, (vol.2), s. 25)

Village- Old name	Monastery	Nave width	Sanctuary width	Narthex width	Nave Length	Hall	Piers	nave l/w	nave/sanct.
Kartmin	Deir el 'Umar	10.9	4.5	2.7	18.2		n,s,w	1.87	2.42
Sālah	Mār Ya'qūb Ḥabisha (Jacob the Recluse)	6.8	4.7	3.4	14		n,s,w	2.06	1.45
Midyāt	Mār Ibrāhīm and Mār Obīl	7.5	4	3.4	13.4		w	1.79	1.88
Dēr Dil	monks church	7.16	3.66		12.8		n,w	1.79	1.96
Dērikfān	Mār Yūḥannān of Kefānā	6.8	3.5		11.8		w	1.74	1.94
Dīfne	Dēr el-Mulḥ	4.3	2.5	2.1	11.5		no	2.87	1.72
Sālah	Mār Sābā	7	3.6	2.3	11.5		w	1.64	1.94
Zāz	Mār Gabriel	4.2	2.9		11.25		no	2.68	1.45
Der Salib	Cross of Beth El-Der Salib	8	3.5	4.5	11	south	n,s,w	1.38	2.29
Kafro Elayto	Monastery church	5	3.75		10		no	2.00	1.33
Hidil	Mār Bassōs and Šūsān	5.4	2.7	2.6	8.7		w and s	1.61	2.00
Arbo	Mār Šemūn	2.8	2.6		8.5		w	3.04	1.08
Deir Zafaran	el 'Adhra	6.25	4.3	2.2	8.43	north	n and s	1.35	1.45
Dēr Qūb	Mār Ya'qūb	4.5	2.5		7.75		no	1.72	1.80
near Keferzi	Mar Moses	4.7	2.5	2.2	7.6		w	1.62	1.88
Hāh	Dēr Sorḥo	4	3.4		7.4		w	1.85	1.18
Dēr Pū'e	Mār Aḥā	4.3	2.85	2.85	7.14		no	1.66	1.51
Habsenas	Mar Lazarus	4	2.7		7		w and s	1.75	1.48
Sāri	Mār Malkē	4	2.75	3.75	6.9		n and s	1.73	1.45
Hāh	Dēr Ḥabis	3	3		6.75		n, s	2.25	1.00
Bēt Menam	Mār Abāi	3.75	2.5	2	6.5	south	no	1.73	1.50
Bēth Severina	Mār Qaumē	4	1.9		6.5		w	1.63	2.11
Hāh	Mār Sergīs and Mar Bākōs	5.64	2.95	2.7	6.4	north	w and s	1.13	1.91
Der Salib	Mār Aḥā	5.8	1.8		5.8	south	w	1.00	3.22
Middo	Mār Sābā	2.7	1.2		5.5		w	2.04	2.25
Hāh	Mār Šmū'ēl	3.5	1.8	3.5	5		no	1.43	1.94
Qillit	Mār Abāi	7	4.6	5			w	0.00	1.52

2.3.TUR ABDİN BÖLGESİNDEKİ MANASTIRLARIN TARİHSEL GELİŞİMİ

Hristiyanlığın Roma topraklarında ortaya çıkmasından kısa süre sonra Hristiyan manastır hareketi gelişmeye başlamıştır. Kaynaklara göre ilk Hristiyan keşiş¹²⁰ ve münzevi¹²¹ grupları Aşağı Mısır'da Aziz Antonios (251-356)'un takipçileri olarak Nitria, Kellia ve Sketis önemli münzevi merkezlerini kurmuşlardır. Mısır'da gelişmeye başlayan Manastır hareketinin ikinci gelişmesi Yukarı Mısır'da Aziz Pachomios (287 – 342)'a atfedilen komunal manastır topluluklarının ortaya çıkmasıdır¹²². Aşağı Mısır'daki lavra¹²³ yerleşimlerinden farklı olarak, Yukarı Mısır'da keşişler konabion¹²⁴ adı verilen bir çevre duvarıyla sınırlandırılmış manastır yerleşimi içerisinde, ibadetin, yemeğin ve çalışmanın birlikte yapıldığı manastır yaşamını sürdürmüşlerdir¹²⁵.

¹²⁰ Dünyevi şeylerden uzakta inzivaya çekilerek dua ve ibadet yoluyla tanrıyı arayan kimse. Bkz. Doğan, S. (2003), Ortaçağ Manastır Sistemi: Doğu ve Batı Manastırları, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt.20, S.2, ss.73-89, s.74; Ousterhout, R. (2019). *Eastern Medieval Architecture. The Building Traditions of Byzantium and Neighboring Lands*. Oxford University Press, s. 304.

¹²¹ Münzevlik (anakhoresis) çöle çekilmek anlamına gelmektedir. Geleneksel anlatıya göre ilk münzevi, dördüncü yüzyılda yaşayan Paulus (234-347), on altı yaşındayken imparator Decius (242 -251) dönemi baskılarından kaçarak doğu çölüne gider ve 86 yıl boyunca münzevi yaşamı sürdürür. Bkz., Farag, F.R., (1964), *Sociological and Moral Studies in the Field of Coptic Monasticism*, Leiden; Tiryaki, 2007, s.51

¹²² Pachomian kuralları 404 yılında kilise babası Geromius tarafından Kopt metinlerinden Latinceye çevrilerek İskenderiye yakınlarında Metonia Manastırında kullanılmıştır. Bkz. Doğan, 2008, s.74.

¹²³ Lavra Yunanca'da şehirde bir dar yol ya da bir geçit olarak tanımlanmaktadır. Bkz., Kazhdan, A.P; Talbot, A.M.M; Cutler, A. vd. (1991). *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol.2, New York, Oxford University Press, s.1190. Dördüncü yüzyıldan önce kilise olarak bilinmekte ve her hafta sonu münzeviler hem ayin hem de agape olarak bilinen ortak yemekte bir araya gelirlerdi. Dördüncü yüzyılda yemeğin kilisenin içerisinde yenildiğinden söz edilirdi ve kısa süre sonra manastırın içerisine yemekhane (trapeza) eklenmiştir. Lavra sistemine ait büyük manastır kuruluşları, Aşağı Mısır'da yer alan Nitria Dağı, Kallia ve Wadi Natrun (Sketis)'da görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz., Tiryaki, 2007, s. 55-56.

¹²⁴ Yunanca koinos bios ortak yaşam anlamına gelmektedir. Koinobitik manastır sisteminde, yapı topluluğunu çevreleyen bir dış duvarın olması bir kuraldır. Manastır, kilise, yemekhane, mutfak, kütüphane, keşiş hücreleri, atölyeler ve misafirhane gibi birimlerden oluşmaktadır. Keşişler her gün şafak vakti dua ve manastır yemekhanesi olan refektoryumda gün ortası ve akşam yemeği için bir araya gelirlerdi. Ayrıntılı bilgi için bkz., Tiryaki, A. (2007). Erken Hristiyanlık Döneminde Manastır Sisteminin Doğuşu, *Sanat Tarihi Dergisi*, S. XVI/2, ss. 49-68, s.51; Gazioğlu, H.H. (2020). Bizans Manastır Sistemine Giriş – I, *Gorgon E-Dergisi*, S.12, ss. 74-107, s. 76; Tiryaki, 2007, s.60-63.

¹²⁵ Bkz. Tiryaki, 2007, s.49; Doğan, 2008, s.74; McGuckin, J.(2008). Monasticism and Monasteries. (Ed. Jeffreys, E. and others). *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*. Oxford University Press. S. 611-621.

Manastır hareketi, kısa süre sonra Mısır'dan Filistin, Suriye, Anadolu ve Batı ülkelerine yayılmıştır. Dördüncü yüzyılın yarısına gelindiğinde manastır hareketi geniş bir çeşitlilik içerisinde Bizans İmparatorluğunun bütün bölgelerinde bulunuyordu. Mısır, Suriye, Filistin, Anadolu bölgeleri ve Konstantinopolis'te fiziksel ve fikirsal hareketlilik, manastır yaşamında benzer ve farklı özelliklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Örneğin; Filistin ve Suriye'deki manastır hareketi Mısır'dan etkilenmelerine rağmen farklı gelişmişlerdir. Filistin'in kutsal bir bölge olması farklı bölgelerden keşişlerin burada manastır kurmasında etkili olmuştur¹²⁶. Suriye'de ise manastır hareketi daha sert, çileci bir gelenek şeklinde gelişmiştir. Bu açıdan Suriye keşişleri, daha uzun oruç, uykusuzluk ve sürekli ibadet ile vücutlarını yaralayan bir asketik uygulaması geliştirmiştir. Beşinci yüzyılda ise Suriye çileciliği Aziz Stilit Symeon'un sütun azizliği başlatmasıyla en sert biçimini almıştır¹²⁷. Suriye'de Erken dönemlerde münzevilikte yaygın olarak görülen gezici keşişler¹²⁸ bulunmaktadır. Tur Abdin'de gelişen manastır hareketi Suriye manastır geleneğiyle benzerlikler gösterir. Bölgede üçüncü yüzyılın yarısından itibaren varlığı bilinen münzeviler Suriye geleneklerini benimsemiş görünürler. Benzeer şekilde Tur Abdin keşişleri, Mısır'daki keşişlerden daha uzun oruç tutar, uykusuz kalır ve kendilerini çeşitli bedensel işkencelere maruz bırakırlardı. Bu işkence çeşitlerinden birinde inziva hücrelerinde uyumamak için duvarlardan geçen zincirlerle bedenleri sarar, bu şekilde uyanık kalarak ibadet ederlerdi. Hücrelerini yalnızca nefes alabilecek kadar boşluk bırakarak inşa etmişlerdir¹²⁹. Çeşitli işkencelerin yanı sıra Suriye'de olduğu gibi sütun üzerinde yaşayan keşişler de vardır¹³⁰. Tur Abdin kırsalında bu stilit keşişlerle ilişkili olarak yapılan manastırların varlığı bilinmektedir. Örneğin; Midyat ilçe merkezinde bulunan Mor Abrohom - Mor Hobil manastırının olduğu yerde Mor Hobil (6. yüzyıl)

¹²⁶ Mingana, A. (1920). *New Documents on Philoxenus of Hierapolis and on the Philoxenian Version of the Bible*. The Expositor, 9th Series vol. 19. pp.149-160. s. 51

¹²⁷ Gazioğlu, 2020, s.78.

¹²⁸ Gezici keşiş olarak tanımlanan bu keşişler aynı zamanda dilenci keşişlerdir. Suriyeli Keşişlerde görülen bu özelliğin Tur Abdin bölgesinde olduğunu Mor Akhsnoyo 'nun hayatından da anlamaktayız. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mingana, 1920, s. 51

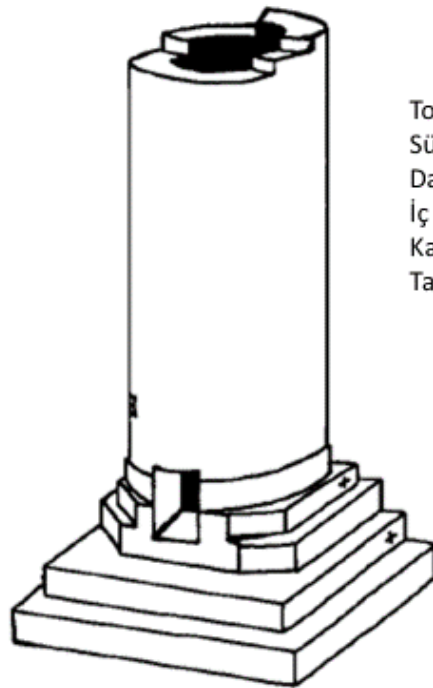
¹²⁹ Polat. S. (2004). *Hristiyanlık'ta Manastır Hayatı*, Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 25; Atiya. A. S. (2005). *Doğu Hristiyanlığı Tarihi* (çev. Nurettin Hiçyılmaz), İstanbul: Doz Yayınları, s. 207; Barsoum, 2008, s. 7.

¹³⁰ Atiya, 2005, s.2008;

sütun üzerinde yaşamını sürdürmüştür. Başka bir örnek de Midyat / Barıştepe köyünün güneydoğusunda bulunan Mor Lozor manastırındır (791/2)¹³¹ (Resim 5; Kesit 1).

Resim 5. Mor Lozor Manastırı inziva kulesi (Alp, 2015).

Toplam Yükseklik: 7m
Sütunun Yüksekliği: 5.5
Daire çerçevesi: 7.6m
İç Çap : 0.80m.
Kapı : 1m x 0.53m
Taban : 4.8 x 4m

Kesit 1. .Mor Loozor Manastırında, inziva kulesinin kesit çizimi (Palmer, 1990, s.107).

¹³¹ Palmer, 1990, s.105.

Tur Abdin bölgesinde, dördüncü ve yedinci yüzyıllar arasında yoğun manastır inşa faaliyetleri başlamıştır. Kısa süre içerisinde Doğu Hristiyanlığının ruhani merkezlerinden biri olmuştur. Bu inşa faaliyetleri köy yerleşimlerinin dışında ama yakınında kurulmuştur¹³². Ayrıca altıncı yüzyılda bölgede surlarla çevrili manastırlar da bulunmaktadır. Bu tür manastırlar Tur Abdin bölgesi gibi sınır bölgeleri dışında çok nadir görülmektedir¹³³.

Bölgedeki manastırların içerisinde yer alan mekanlar için kesin kural olmamakla birlikte, kilise, şapel¹³⁴, kütüphane (scriptorium), toplantı salonu, çilehane, rahip, rahibe odaları, misafirhane, beth qadişe¹³⁵, beth meklo¹³⁶/trapeza gibi birimler yer almaktadır¹³⁷. Kilisede başlayan ayin genelde yemekhanede devam ettiğinden yemekhaneler her zaman kilisenin yakınında bulunmaktadır. Bu yüzden kilise ve yemekhanenin kapıları genellikle birbirine bakmaktadır. Yukarıdaki manastır birimlerinden de anlaşılacağı üzere bölgedeki manastırlarda birçok mekandan oluşması nedeniyle Kuzey ve Güney Suriye'deki manastırlarla benzerlik göstermektedir¹³⁸.

Hull, Suriye'deki manastırların yüzde elliden fazlasının bir yerleşim yerinin bir kilometre ya da iki kilometre mesafede yapıldığını tespit etmiştir. Bu mesafenin en az 300 m, en çok 2.21 km olduğu sonucuna varmıştır¹³⁹. Hull tarafından Suriye için yapılan bu tespitler, Keser-Kayaalp'in yaptığı araştırmalar doğrultusunda Tur Abdin bölgesi için de geçerli olduğu sonucuna varılmıştır. Örneğin; Midyat'a bağlı Mercimekli (Habsenas) köyünün güneybatısında yer alan Mor Lozoor manastırı köye

¹³² Keser, 2002, s.24; Koch, 2007, s.96; Ergin, 2012, s.452.

¹³³ Mango, C. (2006). *Bizans Mimarisi* (Çev. Mine Kadiroğlu), Ankara: Özbasım Yayınları, s.27.

¹³⁴ Şapelin içerisinde altar ve küçük bir oda yer almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Palmer, 1990, s.81.

¹³⁵ Bu mekanlar patriklerin, piskoposların, keşişlerin ve bazı durumlarda sıradan insanların gömülmesi için çeşitli şekillerde inşa edilmiştir. Bkz. Keser-Kayaalp, 2008, Vol.1, s.134.

¹³⁶ Yunanca "trapeza" olan yemekhane Süryanicede "beth meklo"dur.

¹³⁷ Palmer, 1990, s.81; Keser-Kayaalp, 2002, s.24.

¹³⁸ Koch, 2007, 96.

¹³⁹ Hull, bu mesafelerin gelişigüzel yapıp yapılmadığını öğrenmek için topoğrafik bir deney yapar ve manastırların özellikle yerleşim yerlerine yakın mesafede yapıldığı sonucuna varır. Deneyin ayrıntıları için bkz. Hull, D. (2008). *A Spatial and Morphological Analysis of Monastic Sites in the Northern Limestone Massif, Syria*. *Levant* 40/1, ss.89-109, s. 95,96.

yalnızca 300 metre uzaklıkta yer almaktadır. Bu uzaklık Hull'un Suriye için belirlediği en kısa mesafedir¹⁴⁰.

Bölgede münzevi yaşamı benimseyen ve tanınan azizlerin bazıları; Mor Simon, Mor Gabriel, beşinci yüzyılın sonunda ve Mor Filoksenos ile çağdaş olan stil azizi Mor Hobil ve altıncı yüzyıla tarihlendirilen Mor Aho münzevi yaşamı ilk benimseyen azizlerdir¹⁴¹.

¹⁴⁰ Keser-Kayaalp, 2017, s.94.

¹⁴¹ Barsoum, 2008, s.7.

3. BÖLÜM: MOR FİLOKSENOS KİLİSESİ VE YAPI TOPLULUĞU

Midyat'ın doğusunda yer alan en eski kiliselerden biridir. Kilise, Mardin ili, Midyat ilçe merkezinin doğusunda yer almaktadır (Resim 6).

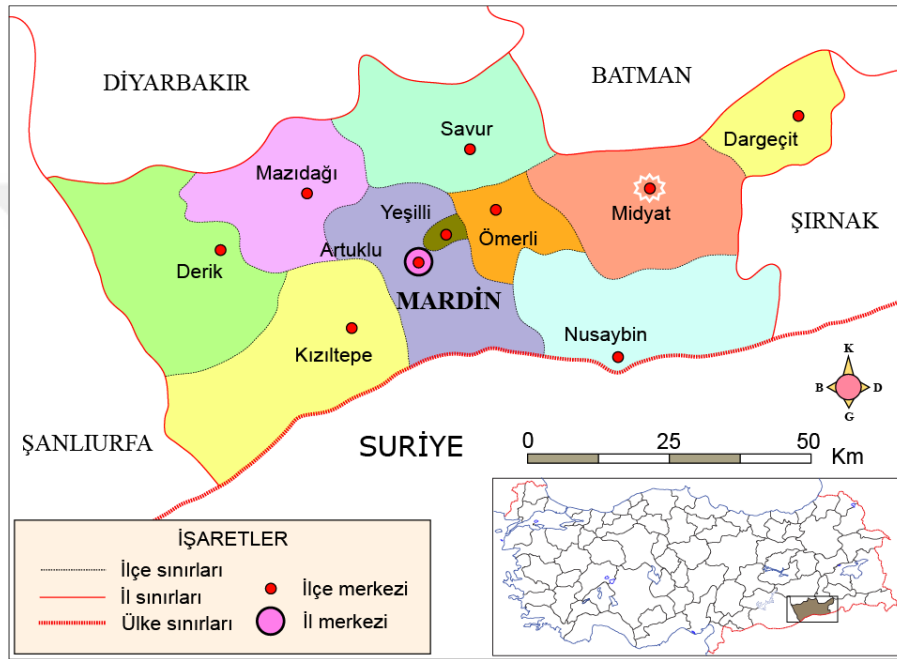
Resim 6. Mor Filoksenos Kilisesinin güneyden görünümü (Alp, 2018).

3.1. MOR FİLOKSENOS KİLİSESİ'NİN KONUMU VE TARİHÇESİ

Midyat, Yukarı/Kuzey Mezopotamya bölgesinde bulunan ve kireçtaşı masifinden oluşan Tur Abdin platosu/bölgesinin merkezi konumundadır. Kuzeyden Dicle nehri ile çevrelenen ilçenin güneyinde Mardin iline bağlı Nusaybin, kuzeyde Batman iline bağlı Gercüş, batısında Mardin iline bağlı Ömerli, doğusunda Mardin'e bağlı Dargeçit ve Şırnak iline bağlı İdil ilçeleri ile çevrelenmektedir. 1341 kilometre kare

yüzölçümüne sahip olan ilçenin deniz seviyesinden yüksekliği 1070 metre, ortalama yüksekliği 800 – 1300 metre arasında değişmektedir¹⁴² (Harita 8).

On altıncı yüzyılda tahrir defterlerinde Hasankeyf sancağının Tur nahiyesine bağlı bir numaralı köydür. Kamusu’l A’lâm ile Mamalik-i Osmaniye’nin tarih ve coğrafya Lügatinde Diyarbakır vilayetinin Mardin sancağına bağlı olarak gösterilen Midyat, 1810 yılında kaza, 1890 yılında ise belediye teşkilatı oluşmuştur¹⁴³.

Harita 8. Midyat'ın Coğrafi Konumu (Turan, 2019.)

Midyat'ın doğusunda (Işıklar mahallesinde) yer alan Mor Filoksenos Kilisesi, 538 yılında Mabbuglu Mor Filoksenos anısına inşa edilmiştir¹⁴⁴. Kilisenin 460 m kuzeydoğusunda Mor Abrohom-Mor Hobil Manastırı ve güneydoğusunda Meryem Ana kilisesi yer almaktadır (Harita 9, Resim 7).

¹⁴² Turan, V.M, (2019). *Midyat Süryani Manastırı ve Kiliseleri*, Atatürk Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 5; Dalkılıç, 2004, s. 733-74.

¹⁴³ Göyünç, N. (1969). *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No. 1458, s.1.

¹⁴⁴ Anschütz, 1984, s.62.

Mor Filoksenos¹⁴⁵,un anısına inşa edilen kilise tarih boyunca farklı adlarla tanımlanmıştır. Bugün bölge halkı tarafından “Mor Akhsnoyo” olarak adlandırılmaktadır. 1909 ve 1911 yıllarında Bell tarafında “Mar Philoxenos,” 1984 yılında Anschütz tarafından “Mar Philoxenos Aksenojo” olarak tanımlanmıştır¹⁴⁶.

Mor Filoksenos Kilisesi, 3 Ağustos 2021 tarihinde Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Genel Müdürlüğü tarafından “Mor İndafalo Kilisesi” olarak tescil edilmiştir¹⁴⁷.

Harita 9. Üç yapının konumu (Google Map).

¹⁴⁵ Kilise Mor “Aksnoyo” “Ahısnoyo” “Akhsnoyo” “Philoxenos” veya “Philoxenus” gibi isimlerle adlandırılmaktadır. Aksnoyo takma ad ve yabancıları seven anlamına geldiği için bu çalışmada Mor Filoksenos adı kullanılacaktır.

¹⁴⁶ Parlakoğlu, M. N. (2018), *Gertrude Bell’in Türkiye Mezopotamyası’ndaki Seyahatleri ve Faaliyetleri*, Batman Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 34, 38, 63; http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=789; Anschütz, H. (1984). *Die syrischen Christen vom Tur’Abdin: eine alichristliche Bevölkerungsgruppe zwischen Beharrung, Stagnation und Auflösung*. Würzburg: Augustinus – Verlag, s. 62.

¹⁴⁷ Ayrıntılı bilgi için tescil fişine bakınız. Ek.1.

Resim 7. Mor Filoksenos Kilisesinin, güneybatıdan görünümü (Alp, 2019).

Kilise tarihi boyunca birçok defa tahrip edilmiş, yıkılmış ve onarımlardan geçmiştir¹⁴⁸. Özellikle 1145 yılında Midyat'ta tahrip edilen pek çok ev ve kiliseyle birlikte Mor Filoksenos Kilisesi de soyulup, tahrip edilmiştir¹⁴⁹. Uzun bir süre yıkıntı halinde kalan ve etrafı mezarlıkla kaplı olan kilise, 1960-1975 yılları arasında mevcut kalıntılarının üzerine geniş çaplı bir onarımdan geçmiştir¹⁵⁰. Anschütz, bu dönemde kilisenin güneybatı köşesine ince bir çan kulesi ve bazı yeni mekanların eklenmiş olduğunu söyler¹⁵¹. Gürkan¹⁵² tarafından edinilen bilgilere göre, yapı 2000 - 2005 yılları arasında Midyat Kiliseleri Vakfı ve Süleyman Tok'un maddi destekleriyle onarımdan geçmiştir. 2020 yılının mayıs ayında Süleyman Tok'un çocukları tarafından yapı topluluğunda bazı eklemelerle birlikte onarımlar yapılmıştır¹⁵³.

¹⁴⁸ Anschütz, yapının 1145 yılında tahrip edilen kilisenin 1960 – 1975 yılları arasında onarımlardan geçtiğine değinmiştir. Bkz. Anschütz, 1984, s.62, 66.

¹⁴⁹ Kilisede bulunan Mor Filoksenos'un röliklerinin/ kafatasının içerisinde bulunduğu kutu alınmış ve rölikleri sokağa atılmıştır. Bir piskopos tarafından rölikleri bulunup Mor Abraham manastırına götürülmüştür. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Anschütz, 1984, s. 66.

¹⁵⁰ Anschütz, 1984, s. 62; Hollerweger, 1999, s.95.

¹⁵¹ Anschütz, 1984, s.62.

¹⁵² Midyat kilise ve manastırlarından sorumlu olan Ayhan Gürkan ile yapılan sözlü tarih çalışmasıyla bu bilgiler edinilmiştir.

¹⁵³ Mayıs 2020'de tez çalışmam sırasında kilisenin ikinci katına tuvaletler eklenmiş ve yapının iç kısmında küçük onarımlar yapılmıştır.

3.2. KATALOG TANITIMI

Katalog bölümü sekiz başlıktan oluşmaktadır. Bu başlıklar sırasıyla; plan, iç ve dış tasvir, kitabeler, mimari bezeme, malzeme teknik, sarnıç ve kuyulardan oluşmaktadır.

- Yapı topluluğu üç boyutlu lazer tarama tekniği ile tarandı ve AutoCad programı ile yapının plan, kesit ve cephe çizimleri yapılmıştır.
- İç tasvir yapılırken kuzeyden güneye doğru, saat yönünde her mekânın her duvarı ayrıntılı olarak açıklanmıştır.
- Dış tasvirde yapının girişinin olduğu batı cephe başta olmak üzere kuzey, doğu ve güney cepheleri ele alınmıştır.
- Yapıda bulunan kitabeler Mihayel Akyüz¹⁵⁴ ve Simon Brelaud¹⁵⁵ tarafından çevrilmiştir. Bu aşamada kitabenin orijinal fotoğrafı, Süryanice yazılışı ve Türkçe açıklamaları verilmiştir.
- Yapıda bulunan mimari plastik eserler kesit ve cephe çizimlerinde verilerek fotoğraflarla desteklenmiştir.
- Malzeme teknik olarak yapıda kullanılan kaba yonu, düzgün kesme, moloz taş, tuğla, harç, çimento, briket malzeme ve teknik hakkında bilgi verilmiştir.

3.3. YAPI TANITIMI

Mor Filoksenos Kilisesi tarih boyunca eklenen yapılarla bugün on altı mekândan oluşmaktadır. Yapı Bell ve Mundell-Mango'nun analizleri ve mekân değerlendirmeleri bağlamında tanımlanmıştır. Tanımlanamayan mekanların fonksiyonu bölge ve çevre bölgeler göz önünde bulundurularak adlandırılmıştır.

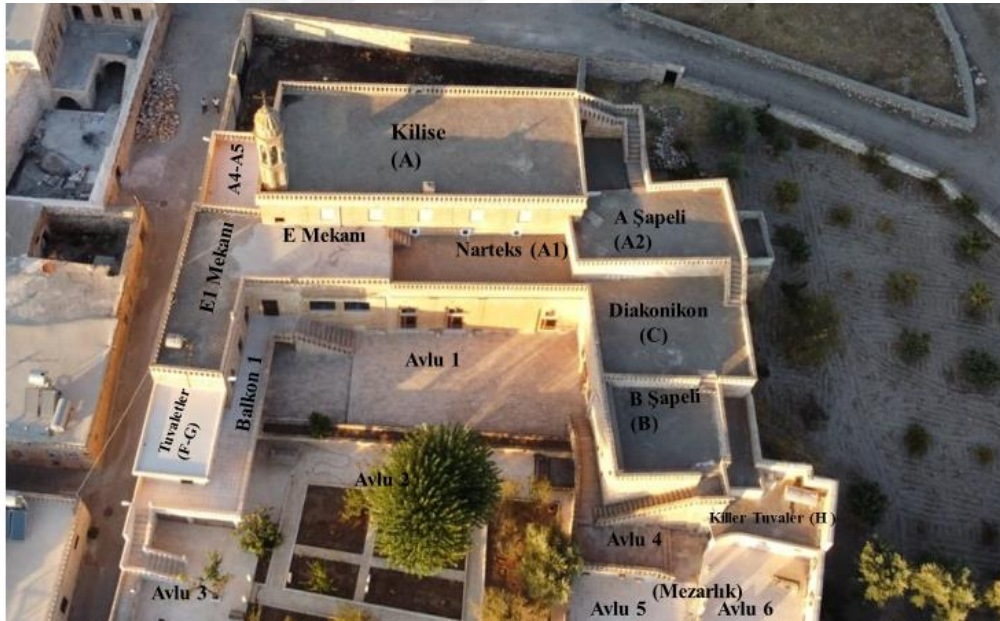
Doğu-batı doğrultusunda uzanan kilisenin (A Mekânı) güneyinde narteks (A1 Mekânı), narteksin batısında beth kadişe (D Mekânı) yer almaktadır. Kilisenin güneydoğusundan güneye doğru art arda sırlanan A Şapeli (A2 Mekânı), diakonikon (C Mekânı) ve B Şapeli (B Mekânı) bulunmaktadır. Yapı topluluğu, batı ve

¹⁵⁴ Öğr.Gör.Mihayel AKYÜZ, Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü, Süryani Dili ve Kültürü Anabilim Dalı..

¹⁵⁵ Dr.Simon BRELAUD, California Üniversitesi, Berkeley, Yakınoğu Çalışmaları.

güneydoğuya doğru ek mekanlarla genişletilmiştir. Sonradan eklenen mekanlar A4, A5, D1, D2, D3, E, E1, F, G ve H'dir. H mekânı, Avlu 4'ün doğusunda, avlu 6'nın kuzeyinde yer almaktadır. Narteksin güney cephesinde beth kadişe mekânından avluya açılan ve sonradan kapatılan kapının batısında bir merdiven bulunmaktadır. Bu merdivenle birinci kata çıkılmaktadır. Yapı topluluğunun birinci katında E, E1, F ve G mekanları yerleşimin güncel yapılarını oluşturmaktadır (Resim 8, Çizim 1-3).

Yapı topluluğunun ana giriş kapısı yapının batı cephesinin güneyinde bulunmakta ve D2 mekanına açılmaktadır. Batı cephesinin kuzeyinde bulunan ikinci kapıdan A5 mekanına geçiş sağlanmaktadır. Kiliseye giriş Avlu 1'in kuzeyinde yer alan narteksin güney cephesinden üç kapı aracılığıyla yapılmaktadır (Resim 8).

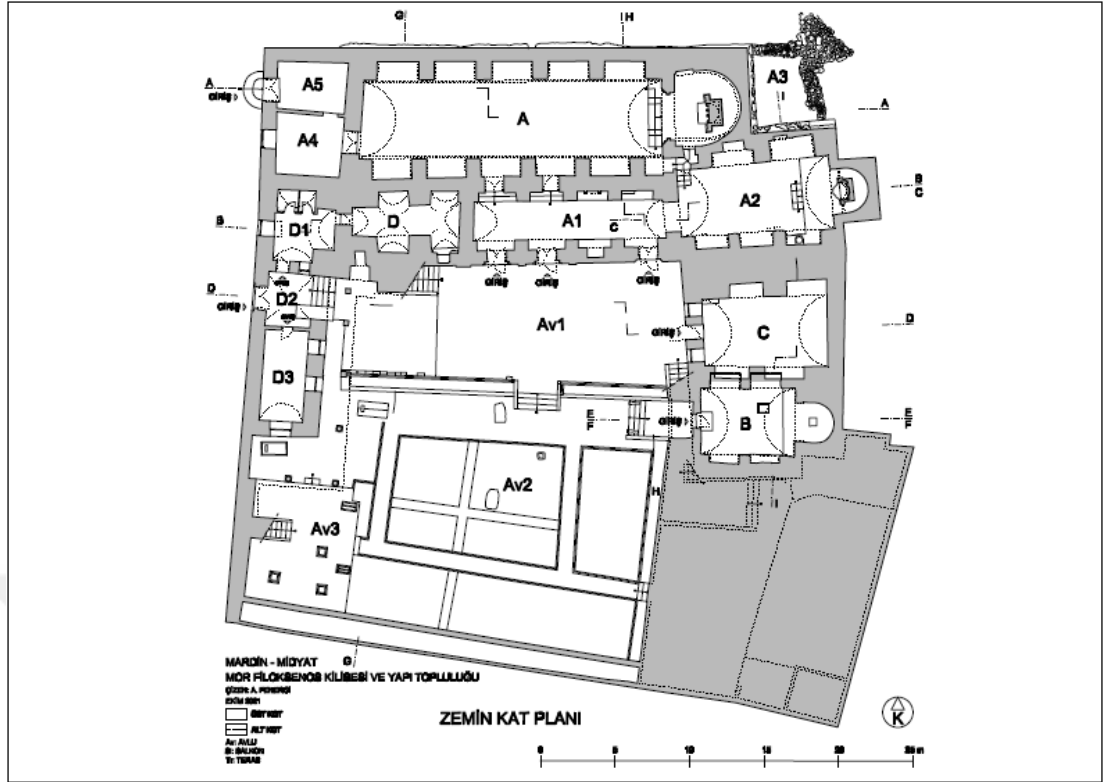
Resim 8. Yapı topluluğunun drone çekimi (Coşkun, 2021).

Resim 9. Güney cepheden nartekse açılan üç kapının güneybatıdan görünümü (Alp, 2021).

3.4. PLAN

Yapı, Kuzey Mezopotamya'nın kırsal kilise grubunda yer alan uzunlamasına naoslu kilise plan tipindedir. Bu plan tipi, dikdörtgen bir zemin üzerine doğu-batı doğrultusunda uzanmaktadır. Naosun kuzey-güney duvarları boyunca duvar payeler tarafından desteklenen arkadlı nişler bulunmaktadır. Naosun doğusunda ise yarım daire şeklinde apsis yer almaktadır. Yapıya giriş güney duvardan iki kapı ile sağlanmaktadır (Çizim 1).

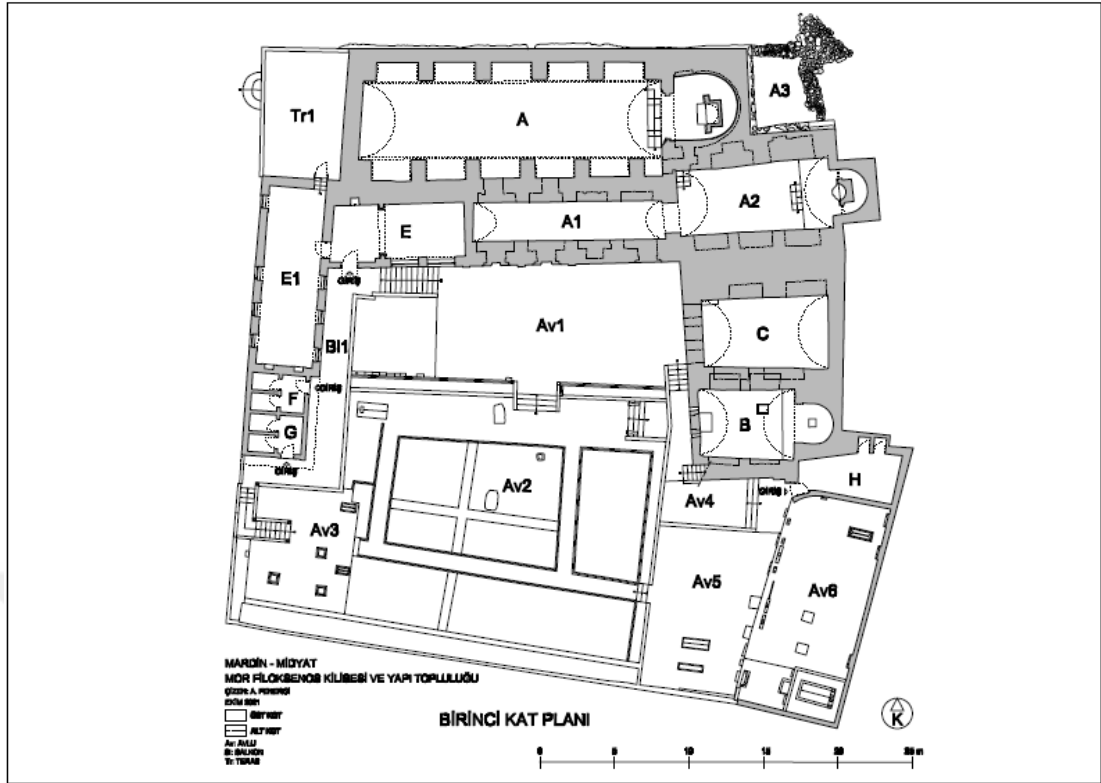

Çizim 1. Mor Filoksenos Kilisesi ve yapı topluluğu zemin kat planı (Fenerci, 2021).

Mor Filoksenos Kilisesi¹⁵⁶, ek mekanlarla birlikte bugün ters “U” formuna dönüşmüş bir yapı kompleksidir. Kompleks, dıştan kuzey-güney doğrultusunda 28.11 m doğu-batı doğrultusunda 41.50 m ölçülerindedir. Yapı topluluğu zemin, birinci ve ikinci kat olmak üzere üç kattan oluşmaktadır. Planlarda mekanlar harf sistemi ile kodlanmıştır. Zemin kat planında yer alan mekanlar; kilise (A), narteks (A1), A Şapeli (A2), rölik odası (A3), A4, A5, B Şapeli (B), beth kadişe (D), D1, D2, D3 Mekanları ve Avlu 1,2, 3 olarak belirlenmiştir. (Çizim 1). Birinci kat planında E, E1, F, G, H Mekanlarının yanı sıra Balkon 1, Avlu 4,5,6 yer almaktadır (Çizim 2)¹⁵⁷.

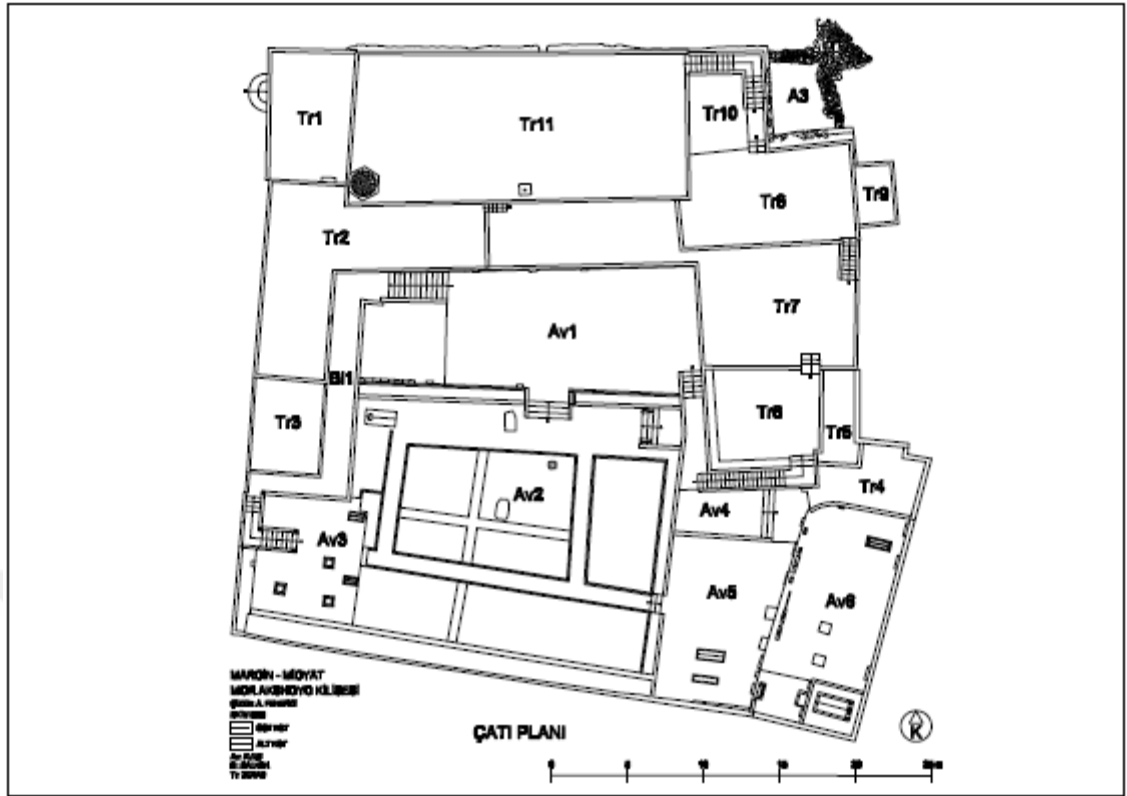
¹⁵⁶ Bilinen en erken plan tipi Bell ve Mundell-Mango tarafından çizilen plan tipidir. Bu plan tipinin ölçüleri ve mevcut yapı topluluğunun plan tipleri arasındaki farklılıkların anlaşılması için gerekli yerlerde Bell ve Mundell-Mango’nun ölçüleri dipnotta belirtilecektir.

¹⁵⁷ Mekanların ölçüsü her mekan tanıtımında ayrı ayrı verilecektir.

Çizim 2. Mor Filoksenos Kilisesi birinci kat planı (Fenerci, 2021).

Yapı topluluğunda altı avlu, bir balkon ve on bir teras bulunmaktadır. Çizim 3'te yapının teras, balkon ve avluların görünüşü üstten plan üzerinde gösterilmiştir. Avlu 1'den narteks ve C Mekanı'na geçiş sağlanmaktadır. Avlunun kuzeybatı köşesinden bir merdiven yoluyla balkon 1'e çıkılmaktadır. Avlu 2'de Süryanicede **gudo** (ambon) ve **bima** (altar) olarak tanımlanan taşlarından oluşan üçlü bir düzenleme yer almaktadır. Avlu 2'nin doğusundan B Şapeline geçiş sağlanmaktadır. Avlu 3'ten balkon 1, G ve F mekanlarına bir merdivenle çıkılmaktadır. Avlu 4'ten H Mekanına, Avlu 5'e ve Avlu 6'ya geçiş vardır. Avlu 5 ve Avlu 6 mezarlığın olduğu alanıdır (Çizim 3).

Çizim 3. Mor Filoksenos Kilisesi, çatı katı planı (Fenerci, 2021).

Yapıda yer alan mekanlar genellikle içten tonoz dıştan düz ya da içten ve dıştan düzdür. Bu mekanların yükseklikleri birbirinden farklı olduğu için her bir mekânın dış örtüsü bir sonrakinin terasını oluşturmaktadır. Yapının kuzeybatı köşesinde yer alan Teras 1, A4 ve A5 mekanlarının örtüsü, E1 mekanının terası şeklindedir. Teras 2, E ve E1 mekanlarının dış örtüsü kilisenin terası niteliğindedir. Teras 3, F ve G mekanlarının örtüsü şeklindedir. Teras 4, H mekanının örtüldüğü alandır. Teras 5-6, B Şapelinin, Teras 7, diakonikonun, Teras 8, A Şapelinin naosu, teras 9, A Şapelinin apsisini örtmektedir. Teras 10, kilisenin apsisi, Teras 11, kilisenin naosunun içten tonoz dıştan düz olan alandır. Teras 11'in güneybatı köşesinde altıgen bir zemin üzerine oturtulan çan kulesi yer almaktadır (Çizim 3).

3.5. İÇ TASVİR

Kilise kompleksinde yer alan mekanların iç tanıtımı yapılmıştır.

3.5.1. Kilise (A Mekanı)

Kilisenin¹⁵⁸ naosu doğu-batı doğrultusunda 19.94 m, kuzey-güney doğrultusunda 7.66 m ölçülerindedir. Naosun kuzey-güney duvarları boyunca duvar payeleri tarafından desteklenen yarım yuvarlak kemerlerle birbirine bağlanan arkadlı niş dizisi bulunmaktadır. Naosun kuzey ve güney duvarlarında arkadlı niş, doğusunda apsis¹⁵⁹ bulunmaktadır. (Resim 10).

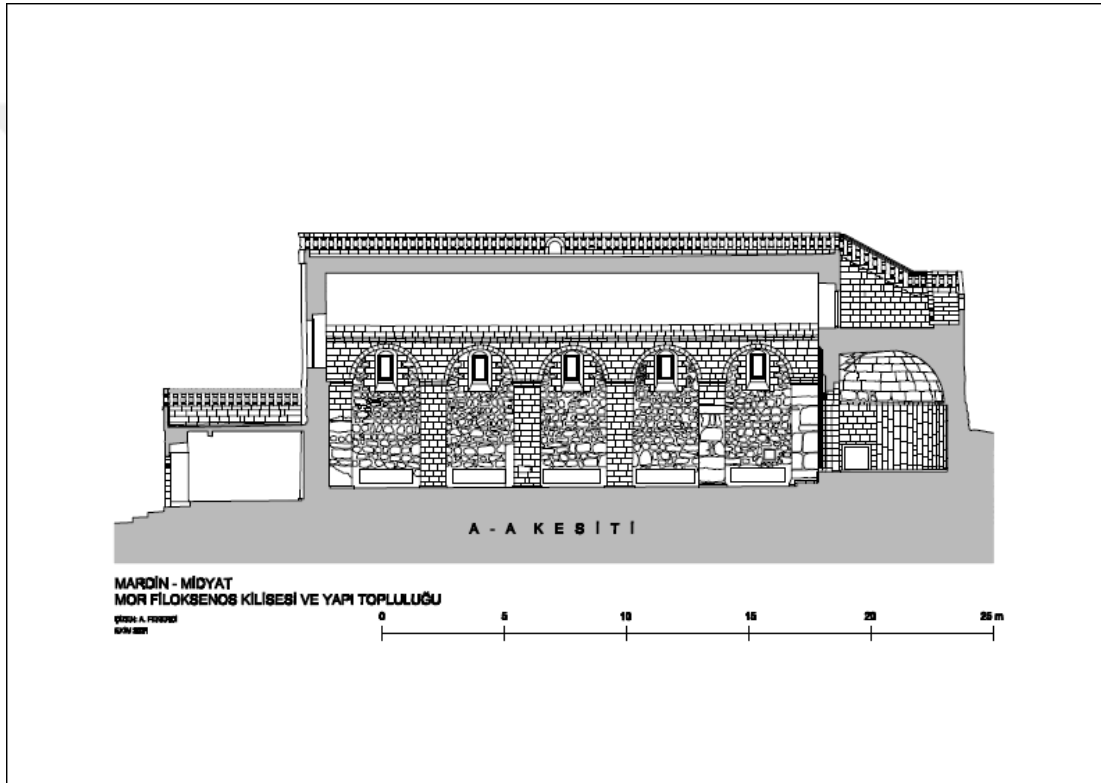

Resim 10. Naosun apsisten görünümü (Alp, 2019).

¹⁵⁸ Metnin anlaşılır olması için Bell ve Mundell-Mango tarafından kuzey kilise olarak tanımlanan A Mekanı, kilise olarak kullanılacaktır.

¹⁵⁹ Apsis, içten yarım yuvarlak, dıştan düz duvar içindedir.

Naosun kuzey duvarında altı duvar payesi¹⁶⁰, beş arkadlı niş bulunmaktadır¹⁶¹. Bu kemerlerin her birinin merkezinde yaklaşık eş büyüklükte, yarım yuvarlak kemerli dikdörtgen ve dışa doğru daralan birer pencere mevcuttur¹⁶². Naosun kuzey duvar ekseninin doğusundaki ikinci duvar paye başlığının altında bitkisel bezeme, yazıt ve bir haç motifi bulunmaktadır¹⁶³. Doğudan dördüncü duvar payesinin üzerinde devşirme olarak kullanılan bir tabula ansata mevcuttur¹⁶⁴. Duvar payelerinin sütun başlıkları iki ve üç silme sırası (basit silme) şeklindedir. Duvar basit bir silme ile sonlanmıştır. Silmenin bittiği yerde beşik tonoz başlamıştır (Çizim 4; Resim 11).

Çizim 4. Kilise ve A5 mekanının kuzey duvarının kesiti (Fenerci, 2021).

¹⁶⁰ Duvar payelerinin genişliği 1.05 m – 1.15m, derinliği 1.20 m -1.25 m arasında değişmektedir.

¹⁶¹ Arkadlı nişlerin genişliği 2.75m ile 2.80m, derinlik 1.20 m - 1.25 m ölçüleri arasındadır.

¹⁶² Kesitte ölçüler verilecektir.

¹⁶³ Süsleme ve yazıt kısmında ayrıntılı olarak incelenecektir.

¹⁶⁴ Kesit çiziminde ayrıntılı olarak verilecektir.

Resim 11. Naosun kuzey duvarı, apsisin güneydoğusundan görünüm (Alp, 2019).

Naosun doğusunda apsis düzenlemesi yer almaktadır. İçten yarım daire planlı, dıştan düz duvar içerisinde ve yarım kubbe ile örtülü olan apsis, 5.00 m genişliğinde 4.45 m derinliğindedir¹⁶⁵. Yarım daire şeklindeki zafer kemeri basit bir silme ile dikdörtgen bir çerçevenin içerisine alınmıştır. Çerçevenin üst köşelerinde birer yazıt¹⁶⁶, çerçevenin üst kotunda ise dikdörtgen ve dışa doğru daralan üçlü pencere düzenlemesi yer almaktadır¹⁶⁷. Apsis doğu duvarının ekseninde rölik odasına (A3)¹⁶⁸ açılan dikdörtgen bir pencere vardır. Apsisin merkezinde altar¹⁶⁹ (Madhbho, Kduşkudşin)¹⁷⁰ bulunmaktadır (Resim 12, Çizim 5). Apsis yarım dairesinin güneybatı köşesinde 1.00 m genişliğinde bir kapı ile A Şapeline (A2 Mekanı) geçiş sağlanmaktadır.

¹⁶⁵ Bell ve Mundell-Mango'nun plan ölçülerine göre apsis, 5m derinliğinde, 3.50m genişliğindedir

¹⁶⁶ Yazıt kısmında ayrıntılı olarak açıklanacaktır.

¹⁶⁷ Merkezdeki pencere daha büyük ve yarım yuvarlak bir kemerli iken diğer iki pencere düzenlenmesi dikdörtgendir.

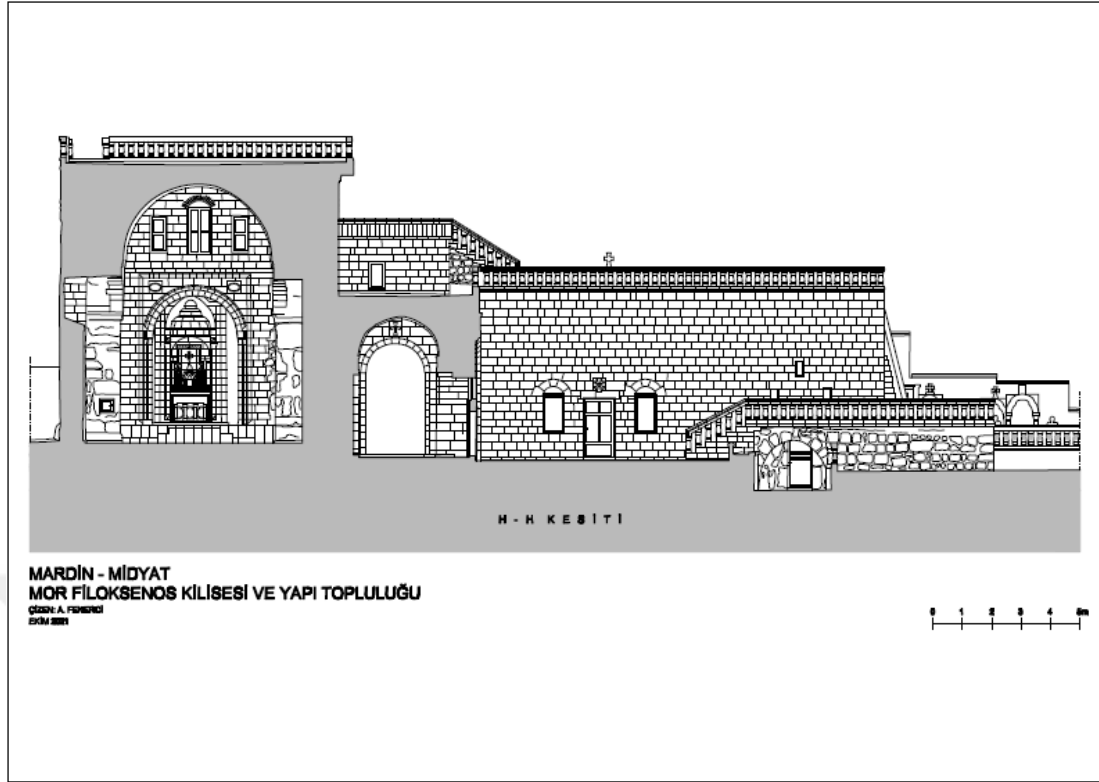
¹⁶⁸ Günümüzde kalıntıları mevcuttur.

¹⁶⁹ Altar; doğu- batı doğrultusunda 1.18 m, kuzey-güney doğrultusunda ise 1.77 m - 2.55 m ölçülerindedir.

¹⁷⁰ Süryani dilinde altar/sunak için Madhbho/kduşkudşin denilir. Bkz. Durak, N. (2011). *Süryani Ortodoks Kilisesi'nde İbadet*, Rağbet Yayınları, s.65.

Resim 12. Naosun doğusunda yer alan apsis, batıdan görünüm (Alp, 2021).

Çizim 5. Kilisenin apsisi, H-H kesiti (Fenerci, 2021).

Naosun güney duvarında kuzey duvarında olduğu gibi arkadlı niş düzenlemesi görülmektedir. Kuzey duvarının aksine bu duvarda altı arkadlı niş¹⁷¹ bulunmaktadır. Her bir kemerin merkezinde yaklaşık eş büyüklükte dikdörtgen ve dışa doğru daralan birer pencere vardır (Resim 13).

Güney duvarın doğudan birinci arkadlı nişin doğu duvarında 0.92 m genişliğinde bir kapı bulunmaktadır. Bu kapıdan kilisenin apsisine ve A Şapeline (A2 Mekanı) geçiş sağlanmaktadır. Doğudan üçüncü nişin içerisinde 1.11 m genişliğinde dikdörtgen bir kapı nartekse (A1 Mekanı) açılmaktadır. Kapı lentosunun üstünde yarım yuvarlak kemerli bir pencere vardır. Doğudan dördüncü nişin içerisinde 1.28 m genişliğinde dikdörtgen ikinci bir kapı bulunmakta ancak kapı lentosunun üstündeki yarım yuvarlak

¹⁷¹ Arkadlı genişliği 2.75 m ile 2.80 m derinlik 1.00 m - 1.05 m ölçüleri arasında değişmektedir.

kemerli pencere kapatılmıştır. Beşinci nişin içerisinde üçüncü ve dördüncü nişteki kapılarla aynı formda bir kapı ve pencere izleri mevcuttur (Resim 14-15).

Resim 13. Naosun güney duvarı, apsisin kuzeydoğusundan görünüm (Alp,2019).

Resim 14. Naosun güney duvarı, kuzeyden görünüm (Ortografik Görüntü).

Resim 15. Naostan nartekse açılan kapılar, kuzeyden bakış (Alp, 2019).

Naosun batı duvarında dikdörtgen yarım yuvarlak kemerli üçlü pencere vardır. Pencereilerin alt kotunda bezeme bulunmaktadır¹⁷². Pencereilerden ortadaki diğlerlerine göre daha büyük ve üst kottadır. Batı duvarının güneybatı köşesinde 1.50 m genişliğinde dikdörtgen bir kapı ile A4 ve A5 mekanlarına geçiş sağlanmaktadır (Resim 16).

¹⁷² Mayıs 2020 yılında eklenen bu bezeme ve figürler mimari süsleme bölümünde ayrıntılı olarak incelenecektir.

Resim 16. Batı duvar, doğudan görünüm (Alp, 2021).

3.5.2. Narteks (A1 Mekanı)

Kilisenin güney duvarına bitişik olan narteks doğu-batı doğrultusunda 12.91 m, kuzey-güney doğrultusunda 3.86 m ölçülerindedir. Narteksin kuzey ve güney duvarlarında dörder arkadlı niş düzenlenmesi bulunmaktadır¹⁷³ (Resim 17).

¹⁷³ Art arda sıralanan dört nişin her birinin genişliği 2.55 m ile 2.20 m; derinlik 0.60 m – 0.55 m ölçüleri arasında değişmektedir

Resim 17. Narteksin doğudan görünümü (Alp, 2021).

Narteksin kuzey duvarında, batıdan birinci ve ikinci nişlerin içerisinde kilise açılan birer kapı mevcuttur¹⁷⁴. Bu kapılardan kiliseye üç basamakla çıkılmaktadır¹⁷⁵ (Resim 18-19).

Resim 18. Narteksin kuzey duvarı (Ortografik Görüntü - 2021)

¹⁷⁴ Ölçüler tanıtımında verilmiştir.

¹⁷⁵ Kilise naosunun güney duvarında, üçüncü ve dördüncü nişlerin içerisinde yer alan kapılardır.

Resim 19. Narteksin kuzey duvarı, güneybatıdan görünüm (Alp, 2021).

Narteksin doğu duvarında 2.00 m genişliğinde yarım yuvarlak kemerli bir açıklıkla A Şapeline geçiş sağlanmaktadır (Resim 20).

Resim 20. Narteksin doğu duvarı, batıdan bakış (Alp, 2021).

Narteksin kuzey duvarındaki arkadlı niş düzenlemesi güney duvarında da mevcuttur. Güney duvarının batıdan birinci ve ikinci arkadlı nişlerinde 1.23 m genişliğinde birer kapı bulunmaktadır. Kapı lentolarının üstünde kareye yakın dikdörtgen birer pencere yer almaktadır. Batıdan dördüncü arkadlı nişin içerisinde 1.20 m ölçülerinde dikdörtgen bir kapı bulunmaktadır. Birinci ve ikinci kapı lentosunun üstünde bulunan pencere düzenlemesi bu kapıda da vardır (Resim 21-23).

Resim 21. Narteksin güney duvarı, kuzeydoğudan bakış (Alp, 2021).

Resim 22. Narteksin güney duvarı (Ortografik Görüntü-2021).

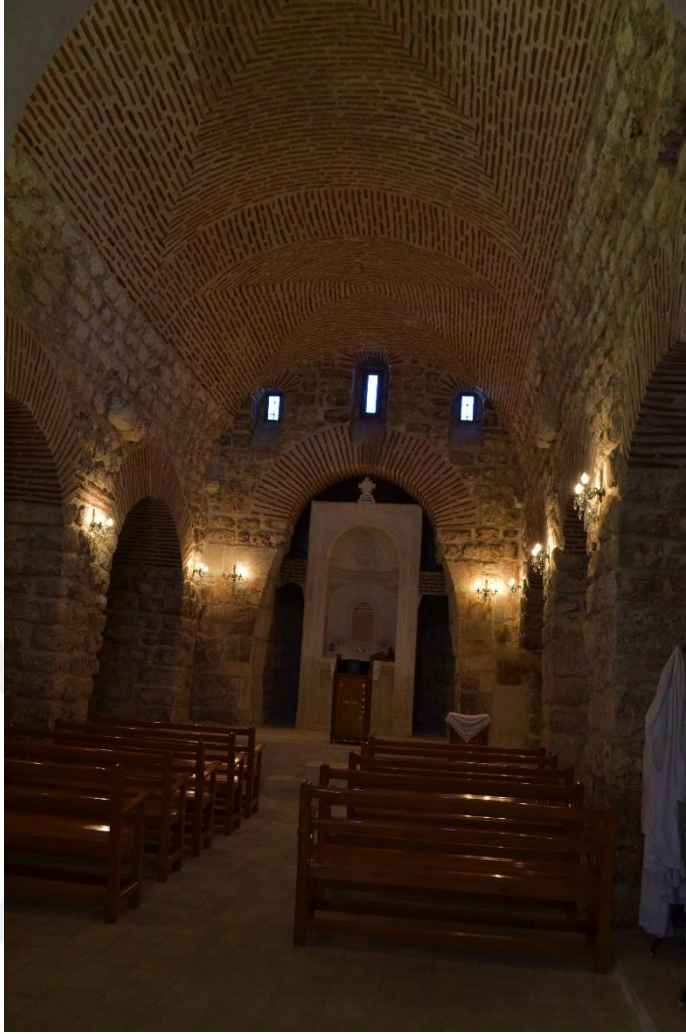

Resim 23. Güney duvarı, batıdan doğuya doğru sıralanan ve avlu 1'e açılan kapılar (Alp, 2021).

3.5.3. A Şapeli (A2 Mekanı)

A şapeli doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen bir mekandır. Naos doğu – batı doğrultusunda 10.25 m, kuzey-güney doğrultusunda 7.05 m ölçülerinde ve beşik tonozla örtülüdür¹⁷⁶ (Resim 24).

¹⁷⁶ Bema dahil.

Resim 24. A Şapeli, batıdan görünüm (Alp, 2021).

A şapelinin kuzey duvarında iki arkadlı niş ve bir kapı bulunmaktadır. Kapı, kuzey duvarının batı köşesinde üç basamakla çıkılan dikdörtgen kapıdır¹⁷⁷. Bu kapı kuzeyden kilisenin apsisine, güneybatıdan kilisenin naosuna açılmaktadır. Kuzey duvarında kapının doğusunda iki arkadlı niş bulunmaktadır¹⁷⁸. Batıdan ikinci nişin içerisinde 0.40 m daraltılan ve 0.30 m derinliğinde yarım yuvarlak kemerli ikinci bir niş oluşturulmuştur. Doğudaki nişin içerisinde iç- dış bükey lento ve söve profilili olan

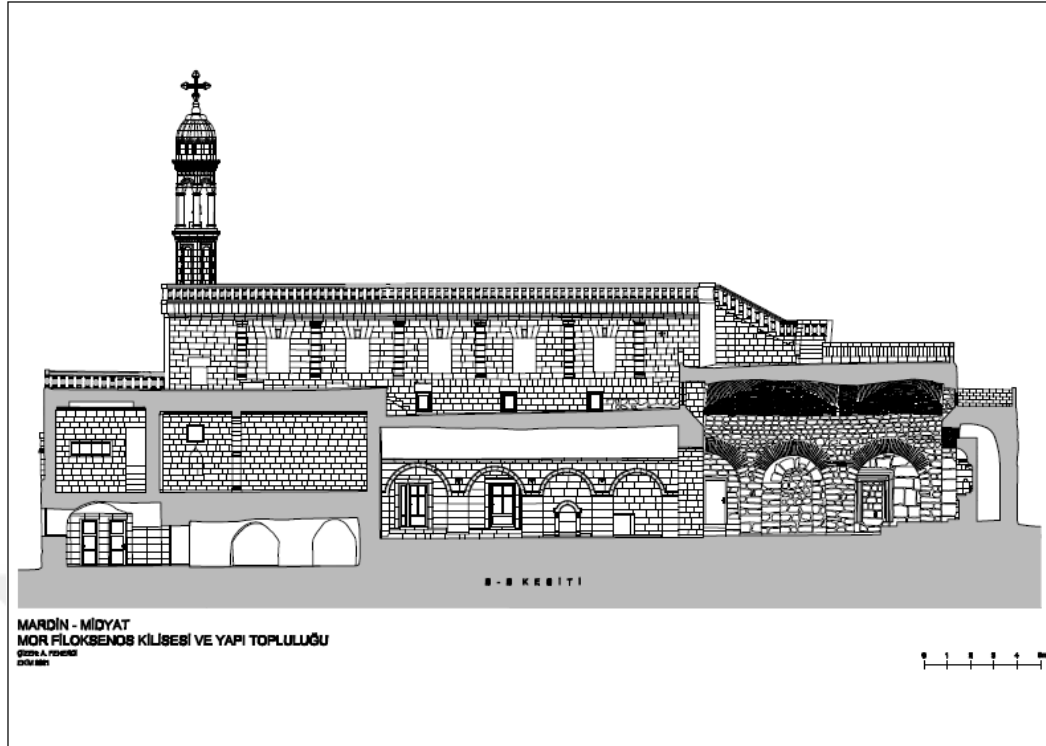
¹⁷⁷ Kapı açıklığı kilise tanıtımında verilmiştir.

¹⁷⁸ Arkadlı nişlerden kuzey duvarında yer alan iki nişten doğudaki 2.95 m genişliğinde, 1.55 m derinliğindedir. Batıdaki nişin genişliği 2.82 m, derinlik 1.00 m - 1.65 m ölçülerindedir. Güney duvarında üç niş bulunmakta, nişlerin genişliği 2.20 m ile 2.30 m; derinlik 1.00 m ölçülerindedir.

içi doldurulmuş bir kapı bulunmaktadır. Bu kapı A3 Mekanına açılan kapıdır (Resim 25, Çizim 6).

Resim 25. A Şapelinin kuzey duvarı, güneyden bakış (Alp, 2021).

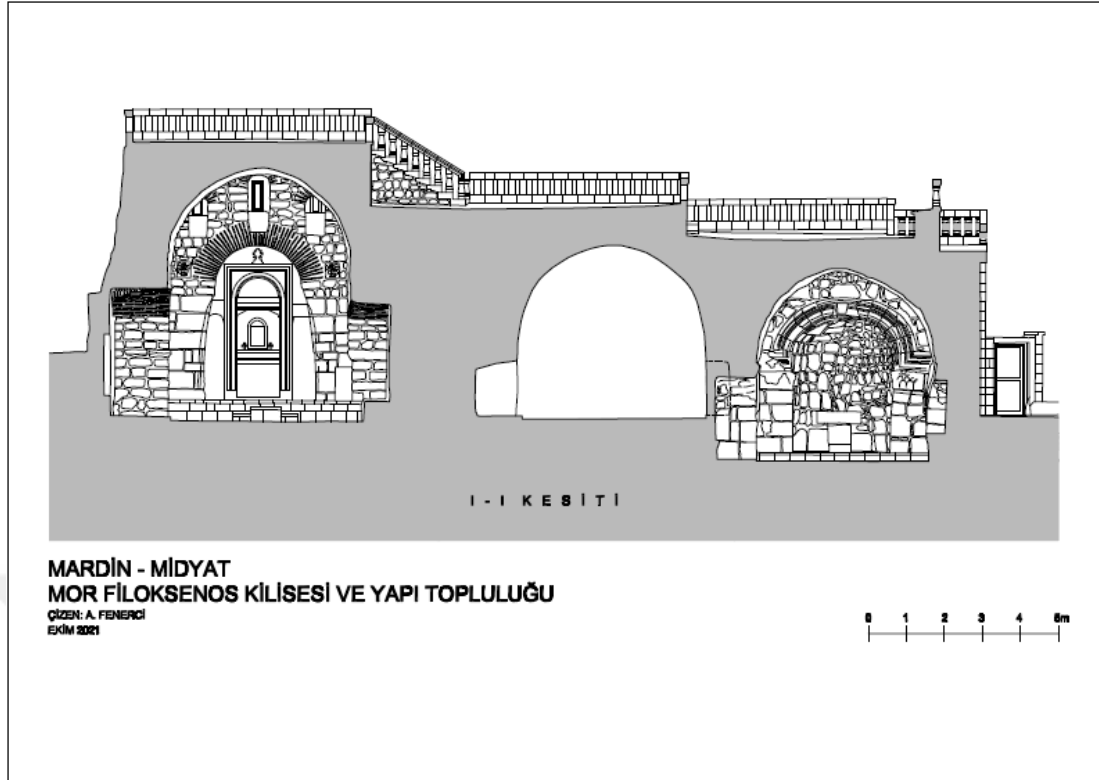
Çizim 6. A şapeli, Narteks ve D Mekanının kuzey duvarları (doğudan batıya dizilim), (Fenerci, 2021).

A Şapelinin doğusunda bir plarform olarak yükseltlen bemaya ve iki basamakla çıkılmaktadır. Doğu-batı doğrultusunda 2.00 m, kuzey - güney doğrultusunda 5.07 m ölçülerinde dikdörtgen olan bema apsisle birleşmektedir. Yarım daire planlı ve yarım kubbe ile örtülü olan apsise yarım yuvarlak bir kemerden girilmektedir. Apsis yarım dairesinin genişliği 3.08 m, derinliği 2.50 m'dir. Apsisin merkezinde bir altar yer almaktadır¹⁷⁹. Apsis kemerinin üst kotunda merkezdeki daha büyük olmak üzere dışa doğru daralan üçlü pencere düzenlemesi bulunmaktadır (Resim 26, Çizim 7).

¹⁷⁹ Altarın ölçüleri doğu-batı doğrultusunda 0.92 m, kuzey-güney doğrultusunda 1.50 m ile 1. 73 m ölçülerindedir.

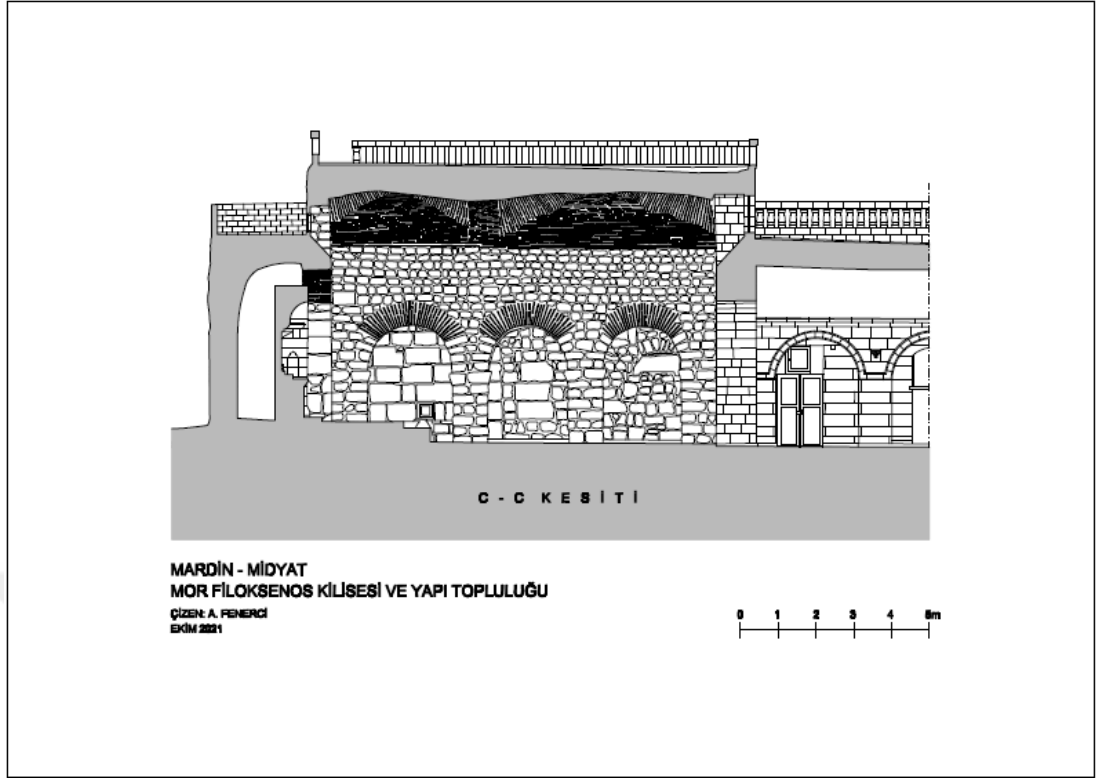
Resim 26. A Şapeli, Bema ve Apsis düzenlemesi, batıdan görünüm (Alp, 2021).

Çizim 7. A Şapeli, C Mekanı ve B Şapelinin apsis ve doğu duvarları (kuzeyden güneye doğru dizilim) (Fenerci, 2021).

Naosun güney duvarı, duvar payeleri tarafından desteklenen üç arkadlı niş bulunmaktadır. Doğudan birinci nişin içerisinde 0.40 m yüksekliğinde ve derinliğinde bir vaftiz kurnası yer almaktadır¹⁸⁰. Kurna yüksekliğinin bittiği yerde kare küçük bir pencere vardır. Kemerlerin üst kotunda ise içe doğru çıkıntı yapan üç hatıl izi bulunmaktadır. Batıdan birinci nişin içerisinde lento kalıntıları yer almaktadır (Resim 27, Çizim 8).

¹⁸⁰ Bema ile aynı kotta yer almaktadır.

Çizim 8. A Şapelinin güney duvarı, C-C Kesiti (Fenerci, 2021).

Resim 27. A Şapelinin güney duvarı, kuzeyden görünüm (Alp, 2019).

A şapelinin batı duvarının güneybatı köşesinde 2.00 m genişliğinde yarım yuvarlak kemerli dikdörtgen bir kapı ile nartekse geçiş sağlanmaktadır. Kemerin yukarısında dışa doğru daralan dikdörtgen bir pencere bulunmaktadır (Resim 28).

Resim 28. A Şapeli batı duvarı, doğudan görünüm (Alp, 2021).

3.5.4. A3 Mekanı (Rölik Odası)

Doğu-batı doğrultusunda 5.21 m, kuzey-güney doğrultusunda 5.60 m ölçülerinde olan A3 Mekanı yıkıntı halindedir¹⁸¹. Yıkıntı durumunda olan mekanın batı duvarı kilisenin apsisine denk gelmekte ve apside açılan dikdörtgen küçük bir pencere vardır.

¹⁸¹ Ölçüler, mekanın yıkıntı izlerinden alınmıştır.

Mekanın güney duvarı A şapelinin kuzey duvarı ile ortaktır. Mekanın güney duvarında, A şapeline açılan kapının tuğla kemer izi bulunmaktadır. Bu durum A şapelinin kuzey duvarının doğudan birinci arkadlı nişte bulunan lento ve söve izlerinin bu mekana açıldığını göstermektedir. Mekanın doğu ve kuzey duvarları yıkıntı durumundadır (Resim 29-30).

Resim 29. Yıkıntı durumunda olan A3 Mekanı, kuzeydoğudan görünüm (Alp, 2021).

Resim 30. A3 Mekanı, batıdan üstten görünüm (Alp, 2021).

Resim 32. C Mekanının batı duvarı, doğudan görünüm (Alp, 2021).

3.5.6. B Şapeli (B Mekanı)

B şapeli, kilise ve A şapelinde olduğu gibi uzunlamasına naos plan tipindedir. Şapelin naosu, doğu-batı doğrultusunda 6.20 m, kuzey-güney doğrultusunda 5.50 m ölçülerinde¹⁸² ve tonozla örtülüdür (Resim 33 -34).

¹⁸² Verilen ölçülerde bema ve nişler dahildir.

Resim 33. B Şapelinin naosu, batıdan görünüm (Alp, 2019).

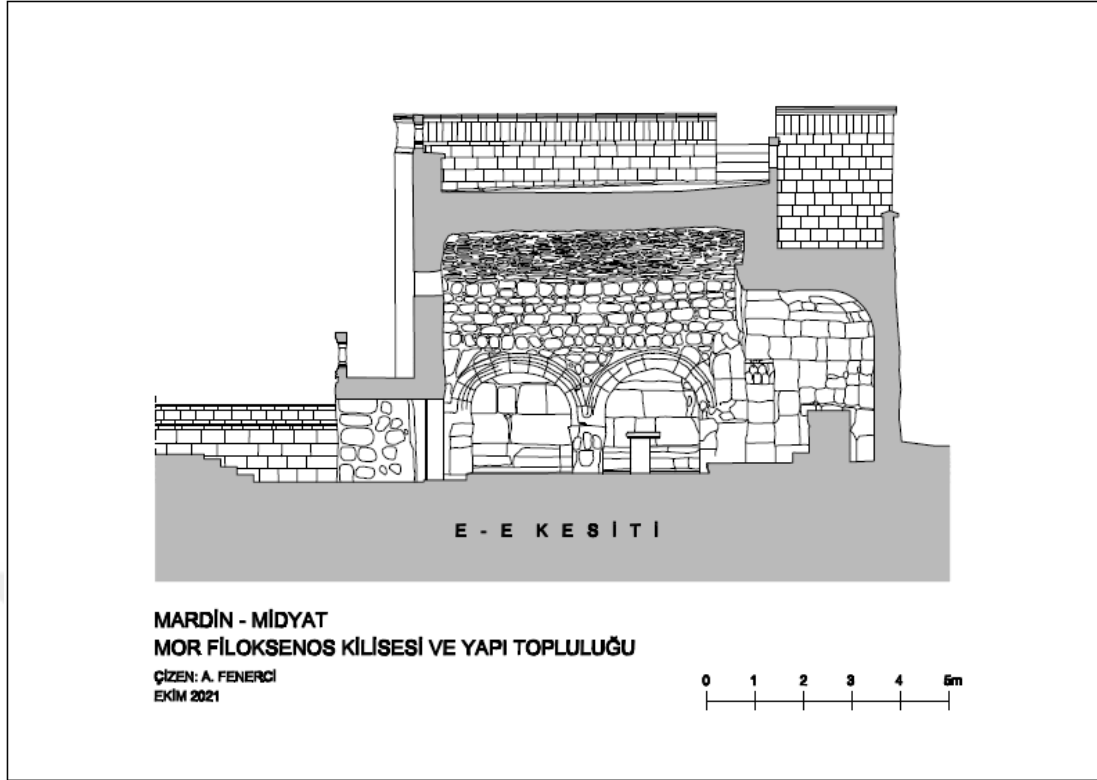
Resim 34. B Şapelinin tonozu (Alp, 2019).

Naosun kuzey duvarı; duvar payeleri tarafından desteklenen yarım yuvarlak kemerlerle birbirine bağlanan iki arkadlı nişten oluşmaktadır¹⁸³. Yarım yuvarlak kemerler, silmelerle süslenmiştir (Resim 35, Çizim 9).

Resim 35. B Şapeli kuzey duvarı, apsisin güneydoğusundan görünüm (Alp, 2021).

¹⁸³ Arkadlı nişlerin her birinin genişliği 2.10 m ile 2.07 m, derinlik 1.00 m ile 0.65 m ölçüleri arasında değişmektedir. Paye genişliği 0.63m'dir.

Çizim 9. B Şapeli kuzey duvarı, E-E kesiti (Fenerci, 2021).

Naosun doğusunda bema ve apsis düzenlemesi yer almaktadır. Kuzey-güney doğrultusunda 4.53 m, doğu-batı doğrultusunda 0.77 m ölçülerinde olan bema, naostan bir basamakla (0.30 m) yükseltilmiştir. Bemanın kuzeybatısında, kuzey duvarına. 1.00 m mesafede altar vardır. Bemanın doğusunda ise apsis yer almaktadır. Bema ile aynı kotta yer alan yarım yuvarlak planlı apsis, 2.65 m genişliğinde, 2.62 m derinliğindedir ve merkezinde altar yer almaktadır. Apsis zafer kemeri iki korint başlıklı duvar payesi tarafından desteklenmektedir ve yarım kubbe ile örtülüdür. Kemer silmelerle at nalı formuna dönüşmüştür (Resim 36).

Resim 36. Bema,ve apsis düzenlemesi, batıdan görünüm (Alp, 2021).

Naosun güney duvarı, kuzey duvarında olduğu gibi duvar payeleri tarafından desteklenen yarım yuvarlak kemerlerle iki arkadlı niş oluşturulmuştur¹⁸⁴. İç-dış bükey silmelerle çevrelenmiş olan kemerler, at nalı formuna dönüşmüştür. Doğudan birinci

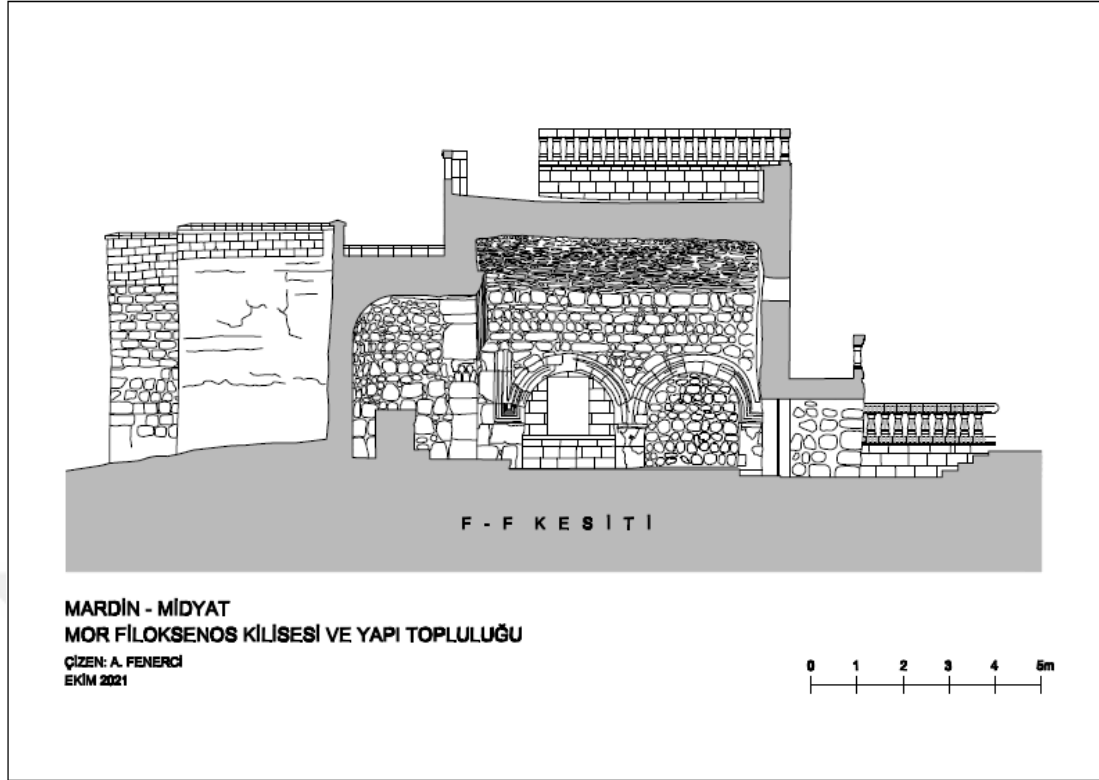
¹⁸⁴ Arkadlı nişlerin her birinin genişliği 2.00 m, derinlik 0.40 m ölçülerindedir. Paye genişliği 0.50 m'dir.

arkadlı niş yarım metre kadar yükseltilerek gömü yeri olarak düzenlenmiş ve içerisinde mezarlar bulunmaktadır¹⁸⁵ (Resim 37, Çizim 10).

Resim 37. B Şapeli, güney duvarı, apsisin kuzeydoğusundan görünüm (Alp, 2021).

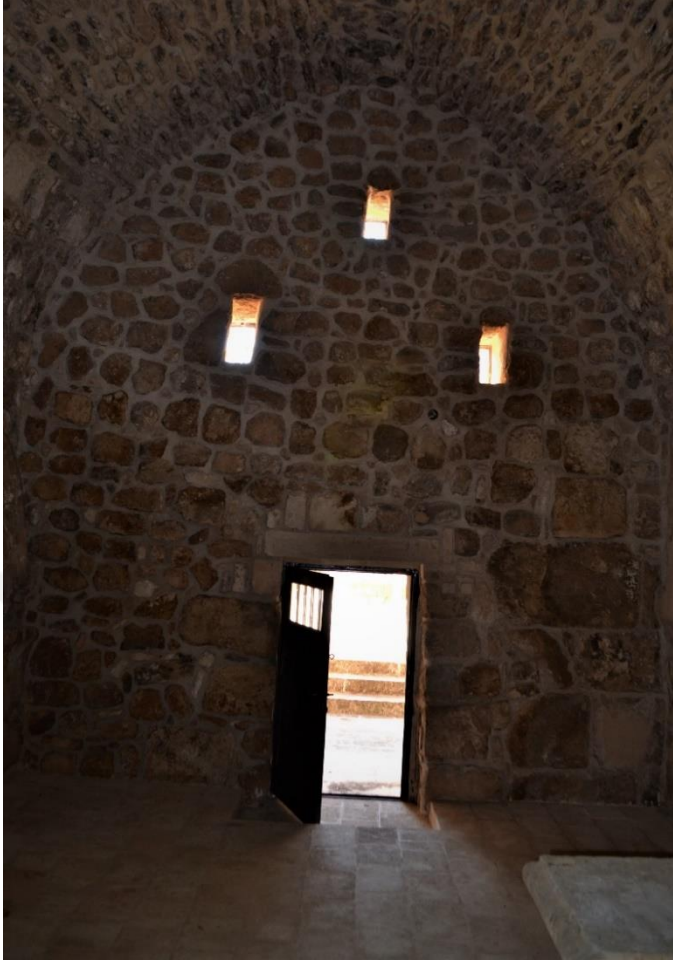
¹⁸⁵ Yazıt kısmında mezarların üzerindeki yazıtlar incelenecektir.

Çizim 10. B Şapelinin güney duvarı, F-F kesiti (Fenerci, 2021).

Naosun batı duvarının ekseninde 1.10 m genişliğinde dikdörtgen bir kapı yer alır ve bu kapı Avlu 2'ye açılmaktadır. Kapının üst kotunda birbirine yaklaşık eş büyüklükte ve uzaklıkta dikdörtgen üçlü pencere düzenlemesi yer almaktadır¹⁸⁶ (Resim 38).

¹⁸⁶ Kapı ve pencere ölçülerine kesit ve cephe çizimlerinden bakabilirsiniz.

Resim 38. B Şapeli batı duvarı, doğudan görünüm (Alp, 2021).

3.5.7. D Mekanı (Beth Kadişe)

Doğu-batı doğrultusunda 7.22 m, kuzey-güney doğrultusunda 4.16 m ölçülerindedir¹⁸⁷. Narteksin batısında ve narteksten daha alt kotta yer almaktadır. B şapelinde olduğu gibi kuzey ve güney duvarlarında ikişer arkadlı niş bulunmaktadır (Resim 39).

¹⁸⁷ Ölçülerde nişler dahildir. Kapı derinliği hariç ölçülmüştür.

Resim 39. D mekânı, doğudan görünüm (Alp, 2021).

Kuzey duvarında iki arkadlı niş bulunmaktadır. Arkadlı nişlerin genişliği batıdan doğuya doğru 2.10 m X 1.85 m, derinlikleri 1.00 m, paye genişliği 1.37 m ölçüleri şeklindedir. Sıvalı olan yapının doğu duvarı sadedir (Resim 39-40).

Resim 40. Kuzey duvarı, güneydoğudan görünüm (Alp, 2021).

Güney duvarında arkadlı iki niş bulunmaktadır. Doğusunda yer alan ilk nişten iki basamakla dışarıya açılan bir kapı bulunmaktaydı¹⁸⁸. Bu kapı kalan izlere göre sonradan kapatılarak haç bezeme ile süslenmiştir (Resim 41). Güney duvarında yer alan doğudan ikinci niş¹⁸⁹ 1.00 m dolgu yapılarak gömü yeri olarak kullanılmış¹⁹⁰; ancak üzerinde herhangi bir yazıt bulunmamaktadır. Fotoğraftan da görüleceği üzere birkaç kemik parçası kalıntıları görülmektedir (Resim 42).

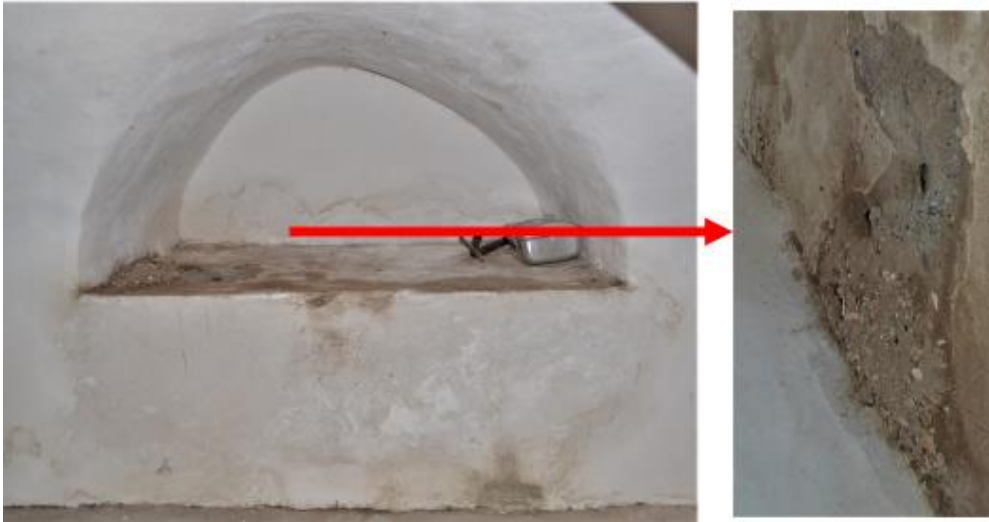
¹⁸⁸ Nişin genişliği 1.90 m, derinliği 1.15 m, kapı nişi 0.86 m genişliğinde, 0.82 m derinliğindedir.

¹⁸⁹Nişin genişliği 2.20 m derinliği 1.15 m'dir. iki niş arasında ter alan duvar payesi 1.42 m genişliğindedir.

¹⁹⁰ İki nişi destekleyen payenin genişliği 1.43 m, derinliği 1.15 m'dir.

Resim 41. Güney duvarının doğusunda yer alan birinci niş içerisindeki kapı, kuzeyden görünüm (Alp, 2021).

Resim 42. D Mekanı güney duvarında yer alan gömü nişi, kuzeyden bakış (Alp, 2021).

Mekanın doğusunda 0.75 m genişliğinde 1.15 m derinliğinde dikdörtgen bir kapı bulunmaktadır (kapı kuzey duvarına 0.45m uzaklıkta başlamıştır). Kapı derinliğinin olduğu kuzey duvarda bir bezeme vardır (Resim 43).

Resim 43. Beth kadişenin doğu duvarı ve kapıdan ayrıntı, batıdan görünüm (Alp, 2021).

3.5.8.Ek Mekanlar

3.5.8.1. A4 Mekanı

Kilisenin güneybatısından bir kapı ile geçiş sağlanan A4 mekanı kuzey-güney doğrultusunda 4.50 m, doğu-batı doğrultusunda 4.00 m ölçülerindedir. Dört duvarı sıvalı ve düz örtülü bir mekandır. Mekanın kuzey duvarının kuzeydoğu köşesinde A5 mekanına açılan 0.75 m genişliğinde bir kapı bulunmaktadır. Mekanın doğu duvarında 1.50 m genişliğinde dikdörtgen bir kapı ile kilisenin batı duvarının güneybatı köşesinden kiliseye geçiş sağlanmaktadır. Güney duvarı sıvalı sadedir. Batı duvarının örtüyle birleşen kareye yakın dikdörtgen bir penceresi bulunmaktadır (Resim 44).

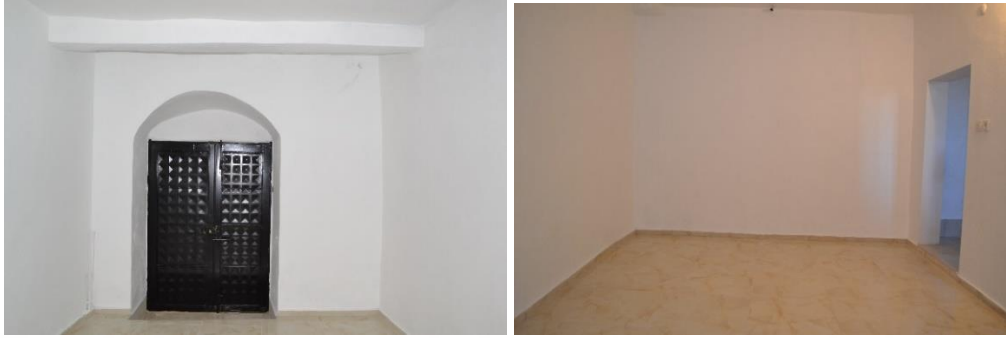

Resim 44. A4 Mekanı, güneybatı köşesi (kuzeydoğudan görünüm) ve kuzeydoğu köşesi (güneybatıdan görünüm), (Alp, 2021).

3.5.8.2. A5 Mekanı

Kilise naosunun kuzeybatısında bulunan A5 mekanı 4.50 m X 3.10 m ölçülerindedir. Sıvalı olan mekanın güney duvarının güneydoğu köşesinde A4 mekanına açılan 0.75

m ölçülerinde bir kapı vardır. Mekanın batı duvarında yarım yuvarlık kemerli, 1.50m genişliğinde bir kapı ile kilisenin batı cephesine geçiş sağlanmaktadır¹⁹¹ (Resim 45).

Resim 45. A5 Mekanının batı duvarında yer alan kapı (Alp, 2021).

3.5.8.3. Mutfak (D1 Mekanı)

D mekanının batısında ana girişin kuzeyinde “L” formunda olan mutfakın kuzeyinde iki tuvalet bulunur. Mutfakın girişi güney duvarının güneybatı köşesinde 0.80 m derinliğinde, 0.85 m genişliğinde dikdörtgen yarım yuvarlak kemerli bir kapı ile sağlanmaktadır. Kapı, ana girişin avlusuna (D2 mekanı) açılmaktadır. Kapının doğusunda 0.35 m derinliğinde yarım yuvarlak kemerlik bir pencere yer almaktadır. (Resim 46).

¹⁹¹ Güney cephesinde yer alan kapıların dışında bu kapıda da kiliseye doğrudan geçiş yapılmaktadır.

Resim 46.. Beth kadişenin batısında yer alan mutfakın bir bölümü, batıdan görünüm (Alp, 2021).

Mutfak kuzey - güney doğrultusunda 3.43 m X 2.63 m, doğu-batı doğrultusunda 2.57 m X 4.63 m ölçülerindedir. Mutfakın kuzeyinde, yer alan tuvaletlerden doğudaki 1.20 m X 1.18 m ölçülerindeyken batıdaki 1.25 m X 1.18 m ölçülerindedir (Resim 47).

Resim 47. Mutfakın kuzeyinde yer alan tuvaletler, güneybatıdan görünüm (Alp, 2021).

3.5.8.4. Ana Giriş Kapısı ve Avlusu (D2 Mekanı)

Yapı topluluğunun ana giriş kapısı D Mekanının batısında, mutfağın girişinin güney cephesinde yer almaktadır. Giriş avlusu, çapraz tonoz örtülü, kuzey-güney doğrultusunda 3.68 m, doğu-batı doğrultusunda 3.00 m'dir. Batı duvarının merkezinde 0.55 m derinliğinde, 1.45 m genişliğinde dikdörtgen bir kapı ile batı cephesine açılmaktadır. Bu kapı yapı topluluğuna geçişin sağlandığı kapıdır.

Giriş avlusunun doğusunda yer alan yapı topluluğunun birinci avlusuna dört basamaklı merdiven ve engelli rampasından çıkılmaktadır (Resim 48).

Resim 48. Ana giriş kapısı ve avlusu, doğudan görünüm (Alp, 2021).

3.5.8.5. D3 Mekanı:

Ana girişin güneyinde yer alan mekan, doğu-batı doğrultusunda 2.90 m, kuzey-güney doğrultusunda 6.10 m ölçülerinde tonoz ile örtülü dikdörtgen bir mekandır. Kuzey duvarın merkezinde 0.75 m genişliğinde dikdörtgen bir kapı ana giriş avlusuna (D2) açılmaktadır. Mekanın doğu duvarında farklı form ve boyutlarda iki pencere bulunmaktadır. Kuzeyden birinci pencere yarım yuvarlak kemerli iken ikinci pencere karedir. (Resim 49).

Resim 49. D3 Mekanının doğu duvarı (Alp, 2021).

Sıvayla kaplı olan mekanın güney duvarında kare bir pencere vardır. Batı duvarı ise sadedir. Mekanın örtü sistemi tonozdur (Resim 50).

Resim 50. D3 mekanı, batı duvarı (Alp, 2021).

3.5.8.6. E Mekanı

D mekanının Avlu 1'e açılan kapının batı köşesinden on üç basamaklı merdivenle üst kata çıkılır. Güneyden bir kapı ile doğu-batı doğrultusunda uzanan E mekanına 1.00 m genişliğinde bir kapı ile geçiş sağlanmaktadır. E mekanı doğu-batı doğrultusunda 10.00 m kuzey-güney doğrultusunda 4.85 m ölçülerindedir (Resim 51).

Resim 51. E Mekanının doğudan görünümü (Alp, 2021).

Mekanın kuzey duvarından, kuzeydoğu köşesine 1.11 m mesafede dikdörtgen sivri kemerli bir niş vardır. Nişin üst kotunda kare, dışa taşkın ince bir şeritle çevrelenen bir rölyef bulunmaktadır. Rölyefin içerisinde “Bu salon merhum Süleyman TOK (Beth Haddo)’nun Ruhuna Çocukları tarafından restore edilmiştir (2020)” bilgisi yer almaktadır (Resim 52).

Mekanın güneybatı köşesinden güneydoğuya doğru 3.06 m’de kare bir zemin üzerine oturtulan güney duvarına birleşik yuvarlak bir sütun yer almaktadır. Mekanın kuzeybatı köşesinden kuzeydoğu köşeye doğru 2.96 m’de kare zemin üzerine oturtulan duvara birleşik bir sütun daha bulunmaktadır. Bu iki sütun, yarım yuvarlak kemerle birbirine bağlanmaktadır. Bu durum mekanı iki bölüme ayrılmış gibi göstermektedir (Resim 51, 53).

Resim 52. E mekânının kuzey duvarında yer alan niş ve üstündeki onarım bilgisi (Alp, 2021).

Resim 53. E mekânın güney duvarı, kuzeybatıdan görünüm (Alp, 2021).

Mekânın kuzey ve doğu duvarı sadedir. Güney duvarında sütunun doğusunda kareye yakın dikdörtgen iki pencere yer almaktadır. Sütunun batısında mekana giriş

sağlanılan kapı bulunmaktadır. Mekanın güneybatı köşesinde bir kapı ile E1 Mekanına geçiş yapılmaktadır (Resim 51).

3.5.8.7. E1 Mekanı

E1 Mekanı, E mekanının batısında yer almaktadır. E1 Mekanına E Mekanının güneybatı köşesinden 0.30 m kuzeyde, 1.05 m genişliğinde 0.55 m derinliğinden bir kapı ile geçiş yapılmaktadır. Mekan, kuzey-güney doğrultusunda 1.72 m, doğu-batı doğrultusunda 4.15 m ölçülerindedir. Mekanın kuzey duvarı sade, kuzeydoğu köşesinde 0.80m genişliğinde üç basamaklı bir merdivenle Teras 1'e açılan dikdörtgen bir kapı vardır. Teras 1 kilisenin batı ek mekanlarının içten ve dıştan düz örtüsüdür. Mekanın doğu¹⁹² ve batı¹⁹³ duvarında art arda sıralanan niş şeklinde arkad düzenlemesi bulunur. Etrafı bir şerit şeklinde bezenen her nişin içerisinde dikdörtgen birer pencere yer almaktadır. Güney duvarında yerden 1.00 m yükseklikte yan yana yaklaşık aynı büyüklükte iki yarım yuvarlak kemerli niş bulunmaktadır. Mekanın örtüsü, merkezinde haç motifi olan asma tavanla örtülmüştür (Resim 54).

¹⁹² Dikdörtgen bir kapı ve üç niş yer almaktadır.

¹⁹³ Dört arkadlı niş bulunmaktadır.

Resim 54. E Mekanı güney duvarı ve asma tavan, kuzeyden görünüm (Alp, 2021).

3.5.8.8. F ve G Mekanları (Tuvalet ve Lavabolar)

Yuvarlak ve kare sütunlar üzerine oturtulan balkon 1'den E1 Mekanının güneyinde yer alan tuvalet ve lavabolara geçilir. Bu mekanların hepsinin toplam ölçüleri kuzey-güney doğrultusunda 5.30 m, doğu-batı doğrultusunda 3.55 m ölçülerinde olan bir alanda dört tuvalet iki lavabo yapılmıştır. Doğu duvarının kuzeydoğu köşesinde 0.90 m genişliğinde bir kapı yer alır. Güney duvarının güneydoğusunda 0.90 m genişliğinde 0.30 m derinliğinde ikinci bir kapı bulunmaktadır (Resim 55).

Resim 55. E1 Mekanı'nın güneyinde yer alan tuvalet ve lavabolar (Alp, 2021).

3.5.8.9. H Mekanı

Avlu4'ten iki basamaklı merdivenle H Mekanına geçiş sağlanmaktadır. H Mekanı doğu – batı doğrultusunda düzensiz dikdörtgendir. Kuzey duvarında iki tuvalet yer almaktadır. Bu tuvaletler 1.10 m X 0.82 m ölçülerindedir (Resim 56).

Resim 56. H mekanı, batıda bakış (Alp, 2021).

Mekanın doğu duvarı sade ve lavabolar yer almaktadır. Güney duvarında örtüyle birleşen dikdörtgen iki pencere bulunmaktadır. Batı duvarının güneybatı köşesinde 1.02 m genişliğinde giriş kapısı yer almaktadır (Resim 57).

Resim 57. H mekanının batı duvarı, doğudan görünüm (Alp, 2021).

3.6. DIŞ TASVİR

Günümüzde yapı topluluğuna batı cephesinden girildiğinden dış tasvire batı cephesinden başlanarak batı, kuzey, doğu ve güney olmak üzere açıklanacaktır.

3.6.1. Batı Cephe

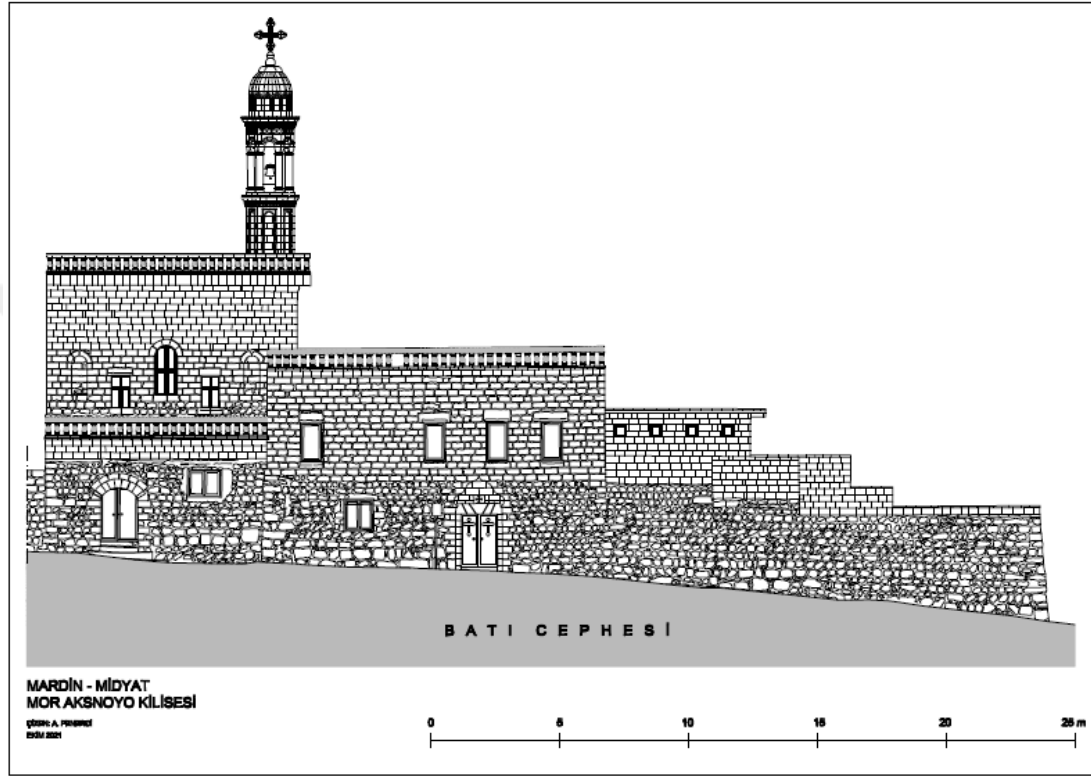
Yapı topluluğunun batı cephesinin kuzeyinde iki basamakla çıkılan dikdörtgen, yarım yuvarlak kemerli bir kapı bulunmaktadır. Kapı A5 mekanına açılmaktadır. Kapının güneyinde kareye yakın dikdörtgen bir pencere vardır. Etrafı parapetle çevrili olan bu iki mekanın örtüsü dıştan düzdür. İki katlı olan kilisenin batı cephesiyle devam etmektedir (Resim 58).

Resim 58. Yapı topluluğunun batı cephesi, batıdan görünüm (Artuklu Mimarlık ve Tasarım Şirketi, ortografik görüntü).

Kilisenin batı cephesinin ortasında üçlü pencere yer almaktadır. Ortadaki pencere kuzey ve güneyindeki pencerelere göre üst kotta ve yarım yuvarlak kemerlidir. Diğer iki pencere dikdörtgendir. Bu pencerelerin kuzey ve güneyinde dikdörtgen, yarım

yuvarlak kemerli birer niş yer almaktadır. Bu nişler ortadaki pencereyle eş yüksekliktedir. Cephenin çevresi parapetlerle çevrelenmiştir. Kilisenin güneybatı köşesinde yer alan çan kulesinin batı cephesi de bu cephededir (Resim 58, Çizim 11).

Çizim 11. Mor Aksnoyo yapı topluluğunun batı cephesi, batıdan görünüm (Fenerci, 2021).

Cepheden D2 mekanına, 1. 45 m genişliğinde dikdörtgen ve kademeli ana giriş kapısı yer almaktadır. Kapının lentosundan itibaren “S” ve “C” kıvrımlarıyla sivri kemer oluşturulmuştur. Lentodan sonra lentonun merkezine denk gelen dört kollu bir haç bezemesi bulunmaktadır (Resim 59).

Ana giriş kapısının kuzeyinde D1 mekanına ait kare bir pencere vardır. Ana giriş kapısı ve pencerenin bir metre kadar üst kotunda yaklaşık eş büyüklükte dikdörtgen dört pencere ve bu pencerelerin güneyinde kare dört tane küçük pencere yer almaktadır. Cephenin çevresi taş parapetlerle çevrilidir (Çizim 11).

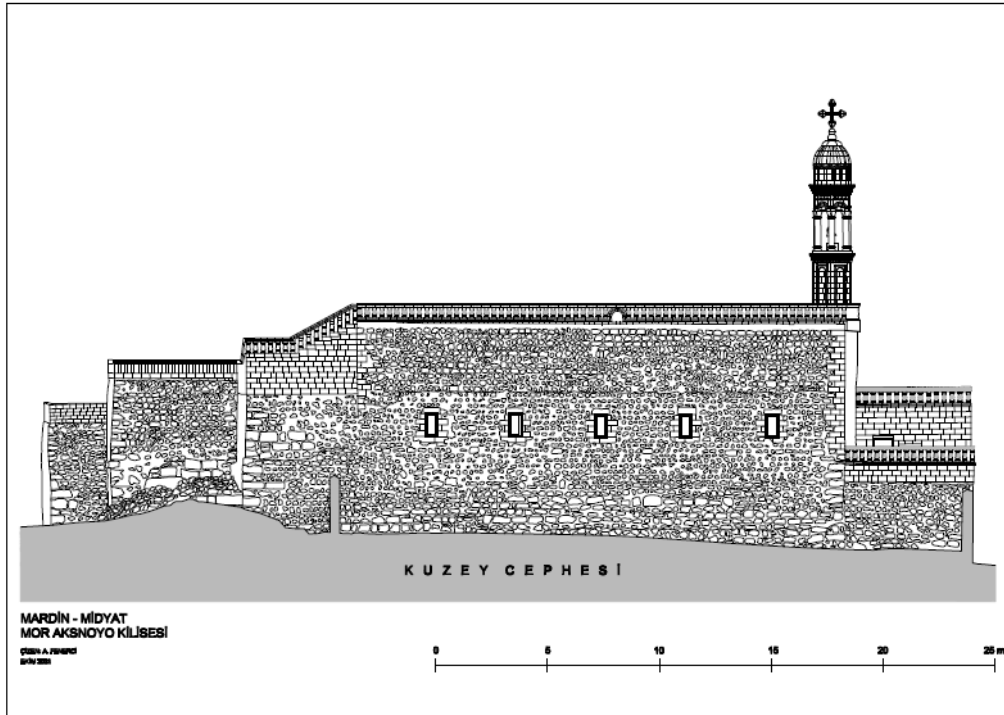
Resim 59.Batı cephesi, ana giriş kapısı, batıdan görünüm (Alp, 2021).

3.6.2. Kuzey Cephe

Kilisenin kuzey cephesinin yerden yaklaşık 0.40 m yüksekliğe kadar erken döneme ait temel kalıntıları mevcuttur. Cephede art arda sıralanan yaklaşık eş büyüklükte ve uzaklıkta beş dikdörtgen pencere vardır. Pencerelerin 0.30 m alt kotunda bir sıra halinde birbirine eş uzaklıkta dışa taşkın altı taş kalıntısı/hatıl bulunmaktadır. Cephenin etrafı taş parapetlerle çevrilidir. Etrafı çevreleyen taş parapet dizisinin merkezinde yarım yuvarlak bir kemer açıklık bulunmaktadır (Resim 60, Çizim 12).

Resim 60. Kilisenin kuzey cephesi, kuzeyden görünüm (Alp, 2019).

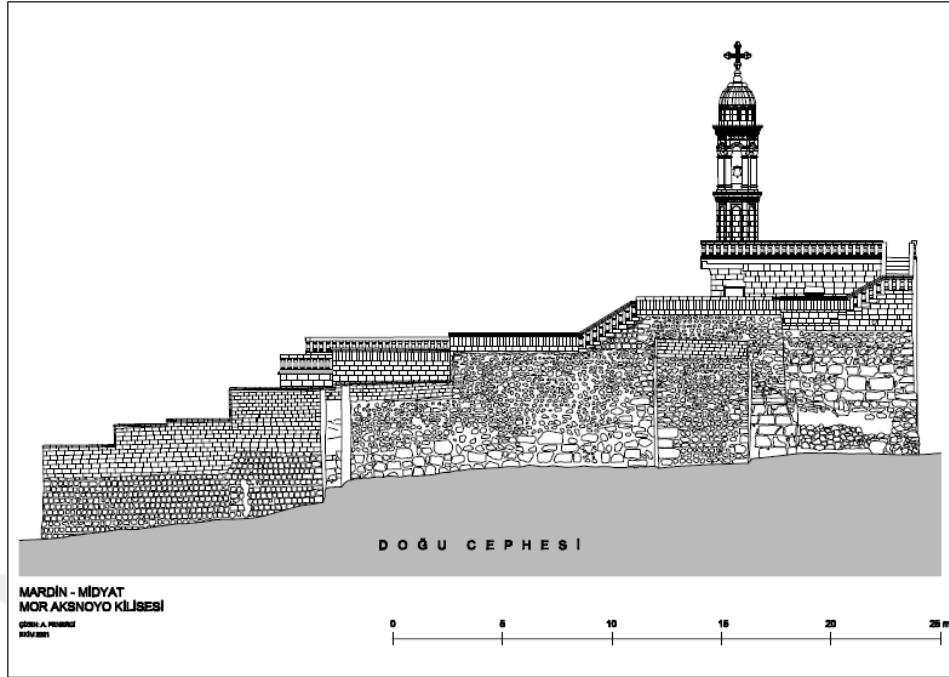
Çizim 12. Kuzey Cephe Çizimi (Fenerci, 2021).

3.6.3. Doğu Cephe

Cephe; kilise, A Şapeli, C Mekanı (diakonikon) ve B Şapellerinin doğu cephesidir. Cephenin çevresi parapetle çevrilidir (Resim 61, Çizim 13).

Resim 61. Yapı topluluğunun doğu cephesi, doğudan görünüm (Ortografik Görüntü - 2021).

Çizim 13. Kilise kompleksinin doğu cephesi (Fenerci, 2021).

Cephenin kuzeyi, kilisenin düz duvar içerisinde olan apsisin cephesidir. Apsisin cephesi yıkıntı halinde olan A3 mekanın batı duvarını oluşturmaktadır. Doğu cephenin kuzeydoğu köşesinden başlanarak A2 mekanının naos sınırları ile birleşen birimdir. Bu izlere göre mekan kuzey-güney doğrultusunda 5.72 m, doğu-batı doğrultusunda 5.66 m ölçülerindedir. Sarı okla gösterilen dikdörtgen pencere kilisenin apsisine açılmaktadır. Kırmızı okla gösterilen kemer, A şapeline açılan kapının kemer kalıntısıdır (Resim 62-63).

Resim 62. A3 Mekanının konumu, doğudan bakış (Alp, 2021).

Resim 63. A3 Mekanının kalıntılarının ayrıntılı görünümü, kuzeydoğudan bakış (Alp, 2021).

A2 şapelinin apsisi dıştan karedir. Apsis yarım dairesine açılan 0.35 m X 0.20 m ölçülerinde dikdörtgen küçük bir pencere yer almaktadır. Apsisin dıştan örtüsünün çevresi briket malzemeyle çevrelenmiştir (Resim 64).

Resim 64. A şapelinin doğu cephesi, doğudan görünüm (Alp, 2021).

C mekanı ve B şapelinin doğu cephesi oldukça sadedir. B şapelinin apsisi kilisede olduğu gibi düz duvar içerisindedir (Resim 65).

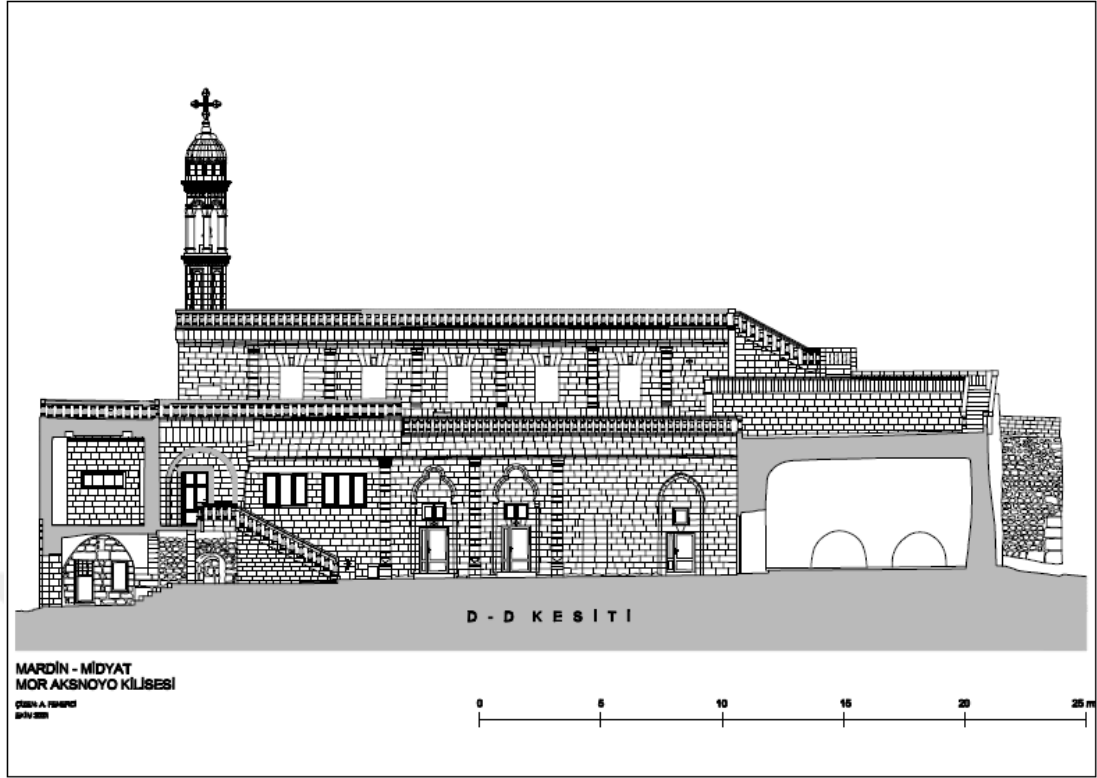
Resim 65. C Mekanı ve B Şapelinin doğu cepheleri, güneydoğudan görünüm (Alp, 2021).

3.6.4. Güney Cephe

Cephe, narteksin güney cephesi, avlu 1'in kuzeyinde yer alır. Cephede üç dikdörtgen kapı ile nartekse geçiş sağlanmaktadır. Dikdörtgen olan her kapı lentosundan sonra kareye yakın dikdörtgen birer pencere bulunmaktadır. Doğudan birinci kapı, 1.20 m genişliğinde dikdörtgen bir kapıdır. Kapı, cephe duvarıyla aynı düzlemde, yükseltilmiş sivri bir kemer içerisindedir. Batıda yer alan iki kapı, dikdörtgen 1.22 m genişliğindedir. Kapılar iki yanından birer sütünce tarafından desteklenen üç dilimli yonca kemer içerisinde yer almaktadır. İki kapının arasında ve doğu-batı taraflarında 0.05 m dışa taşkın duvar payesi görünümünde aşağıdan yukarıya doğru art arda sıralanan düzgün dilimlerle cepheye hareketlilik verilmiştir. Cephenin üst katında birbirine eş uzaklıkta dikdörtgen beş pencere ve yarım yuvarlak kemerli bir kapı yer almaktadır. Cephenin çevresi düzgün parapetlerle çevrilidir. (Resim 66-67, Çizim 14).

Resim 66. Yapı topluluğunun güney cephesi, güneybatıdan görünüm (Alp, 2021).

Çizim 14. Yapının güney cephesi, C ve D2 mekanlarının kesiti (Fenerci, 2021).

Resim 67. Giriş kapılarının ayrıntılı görünümü, avlunun güneyinden görünüm (Alp, 2021).

Yapı topluluğunun güney cephesinde, üst kata çıkılan merdivenin altında yarım yuvarlak kemerli bir niş vardır. Nişin içerisi, batı duvarından doğuya doğru 0.30 m bir çıkıntı yapılarak 0.40 m'lik derinlik verilmiştir. Form olarak kapı şeklinde olan bu nişte bir kuyu yer almaktadır (Resim 68).

Resim 68. Giriş kapılarının batısı, üst kata çıkılan merdivenlerin ayrıntılı görünümü, avlunun güneyinden görünüm (Alp, 2021).

Avlunun doğu cephesinde C Mekanı ve B şapelinin batı cepheleri yer almaktadır. C Mekanına açılan dikdörtgen kapı, kapının iki yanında yarım yuvarlak kemerli bir pencere bulunmaktadır. B şapeli cephenin güneyindedir. Avlu1'den üç basamakla Avlu2'ye, Avlu2'den de üç basamakla inilerek B şapelinin yarım yuvarlak kemerli nişli girişine ulaşılır. C mekanının güneyinde yer alan pencereden sonra üst kata çıkılmak üzere bir merdiven yer almaktadır. Bu merdiven, B şapelinin giriş nişinin üstünden geçmektedir. Giriş nişiyle aynı eksende üçlü dikdörtgen küçük pencereler

yer almaktadır. Cephenin düz örtüsü ve merdivenlerin çevresi taş parapetle çevrilidir (Resim 69).

Resim 69. Avlunun doğu cephesi, batıdan görünüm (Alp, 2019).

Avlunun batısında yer alan cephe; D2, D3, E1, F ve G mekanlarının doğu cephesidir. Cephenin alt katında D2 ve D3 mekanı bulunmaktadır. D3 mekanının ortasında çerçevesi düz kesme taşla hareketlendirilmiş kareye yakın bir pencere vardır. Cephenin kuzeydoğusunda güney cepheye birleşik üst kata çıkılan bir merdiven yer almaktadır. Merdivenin karşısında E1 mekanının cephesi mevcuttur. E1 mekanının doğu cephesinde art arda sıralanan üç dikdörtgen pencere vardır. Avlunun batı cephesinin güneyinde F ve G mekanlar yer almaktadır. F mekanının dikdörtgen kapısı bu cephededir (Resim 70).

Resim 70. Avlunun batı cephesi, doğudan görünüm (Alp, 2019).

3.6.5. Çan Kulesi

Teras 11'in güneybatı köşesinde altıgen kaide üzerine yükselen çan kulesi üç bölümde oluşmaktadır. Kulenin alt kotundan altıgen kaide üzerine yükselmektedir ve bir silme ile sonlanmaktadır. Altıgenin her cephesinde nişler yer almaktadır. İkinci bölümünde silmeden sonra altıgen bir kaide, kaidenin üstünde kare kaideli altı sütun, sütunlar yarım yuvarlak kemerlerle birbirine bağlanmaktadır. Üçüncü bölüm ise örtünün olduğu kısımdır. Altıgen olan gövde on iki dilimden oluşan bir kubbe ile örtülüdür. Örtünün birleştiği noktanın üstünde silindirik seklinde yükselen bir kaidenin üzerine altı kollu haç yerleştirilmiştir (Resim 70-71).

Resim 71. Çan kulesinin bölümleri (Alp, 2021).

Resim 72. Yapının çan kulesi, güneydoğu ve doğudan görünüm (Alp, 2018).

3.7. MOR FİLOKSENOS KİLİSESİ VE YAPI TOPLULUĞUNDA YER ALAN KİTABELERİN TERCÜMESİ

Süryanicede iki tip yazı stili çok sık kullanılmaktadır. Bunlar Estrangelo ve Serto'dur. "Estrangelo" beşinci yüzyıla kadar kullanılan en eski yazı versiyonudur. "Serto" (Yakubi) ise estrangelo yazı stilinden türeyerek gelişmiştir¹⁹⁴

Kitabelerin çevirisinin büyük bir kısmı Akyüz¹⁹⁵ tarafından yapılmıştır. Kilise naosunun kuzey duvarında yer alan ikinci duvar payesinin üzerinde bulunan kitabe Brelaud¹⁹⁶ tarafından çözümlenmiştir.

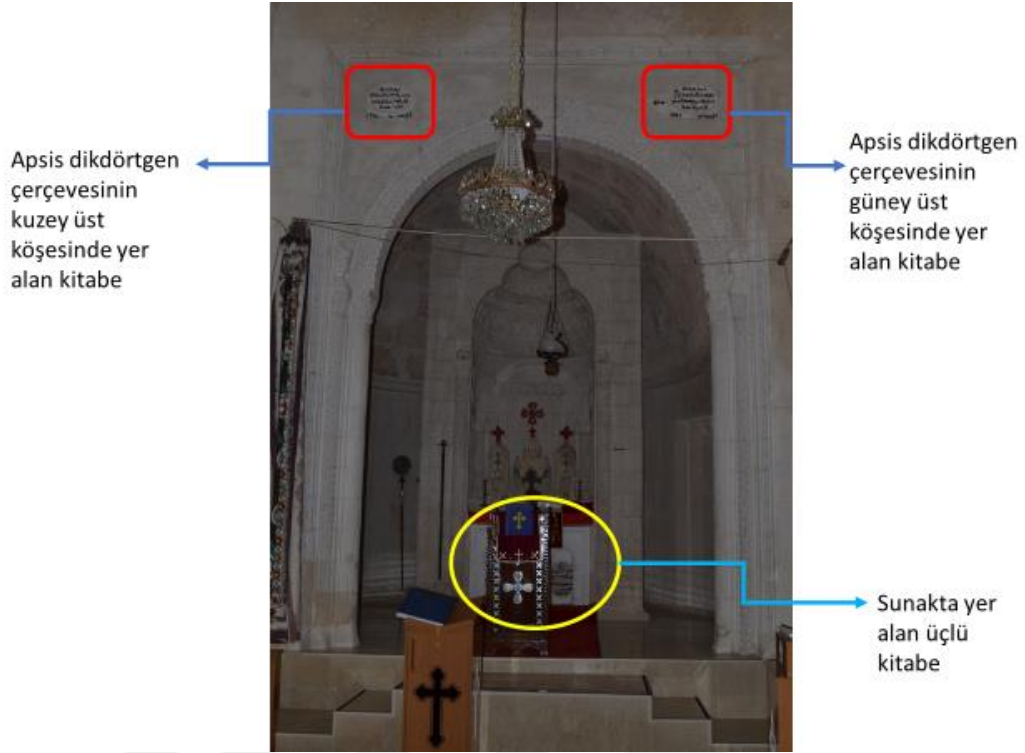
3.7.1. Kilisede Yer Alan Kitabeler

Naos doğu duvarı üst kotta, altar, kuzey duvarının doğudan birinci arkadlı nişte ve kuzey duvarında, doğudan ikinci duvar payesinin üzerinde kitabe bulunmaktadır (Resim 73).

¹⁹⁴Küçük, Z.G. (2008). Mardin ve Çevresinde Süryaniler. Çukurova Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s.10.

¹⁹⁵Öğr.Gör.Mihayel AKYÜZ, Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü, Süryani Dili ve Kültürü Anaabilim Dalı.

¹⁹⁶ Dr.Simon BRELAUD, California Üniversitesi, Berkeley, Yakındoğu Çalışmaları.

Resim 73. Kilisenin apsis bölümünde yer alan kitabelerin konumu, batıdan görünüm (Alp, 2021).

Serfo Hatlı Kitabe¹⁹⁷

Kitabeler, 1961/2 yılında eklenen sunağın alt kotunda¹⁹⁸ üç kitabe yer almaktadır. Sütuncelerle birbirinden ayrılan kitabeler 0.25 m genişliğinde 0.40 m uzunluğundadır. Kitabelerde kilise kompleksinin inşa ve onarım tarihleri hakkında bilgi vermektedir.

¹⁹⁷ Mihayel Akyüz tarafından çevirisi yapılmıştır.

¹⁹⁸ Süryanicede *bima* denilen bölümdür.

	(1) ܐܠܗܐ ܕܡܪܝܢܐ ܕܡܕܝܬܐ ܕܡܕܝܬܐ ܕܡܕܝܬܐ ܕܡܕܝܬܐ ܕܡܕܝܬܐ ܕܡܕܝܬܐ ܕܡܕܝܬܐ ܕܡܕܝܬܐ (2) ܕܡܕܝܬܐ ܕܡܕܝܬܐ ܕܡܕܝܬܐ ܕܡܕܝܬܐ 538 ܕܡܕܝܬܐ ܕܡܕܝܬܐ 1401 ܕܡܕܝܬܐ ܕܡܕܝܬܐ ܕܡܕܝܬܐ ܕܡܕܝܬܐ ܕܡܕܝܬܐ ܕܡܕܝܬܐ (3) ܕܡܕܝܬܐ ܕܡܕܝܬܐ ܕܡܕܝܬܐ ܕܡܕܝܬܐ ܕܡܕܝܬܐ ܕܡܕܝܬܐ ܕܡܕܝܬܐ ܕܡܕܝܬܐ ܕܡܕܝܬܐ ܕܡܕܝܬܐ 1962	Mor Aḡsnoyo Kilisesi inşasının başlangıcı 538 yılında Midyatlı müminlerin eliyle gerçekleşti. Moğollar, Mesihî/miladi 1401 yılında onu tahrip etti. Onarımı ise asırlar sürdü ve Qduşqudşin'in tamamlanması ???'ın (müminlerin?) gayretiyle, Patrik III. İlyas günlerinde 1962'de gerçekleşti.
---	---	---

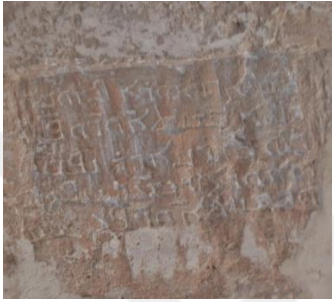
Serfo Hatlı Kitabe¹⁹⁹

Kitabe, apsis çerçevesinin güney üst kotunda bir 0.40 m x 0.30 m ölçülerinde bir madalyon içerisinde yer almaktadır. Madalyonun içerisinde bulunan yazıt dört sıra şeklindedir. Modolyonun dışında iki kelime ve tarih vardır. Kitabede yapının tahrip ve onarım tarihleri hakkında bilgi vermektedir.

¹⁹⁹ Kitabe, Mihayel Akyüz tarafından çevrilmiştir.

Naosun kuzey duvarında ikinci duvar payesi üzerinde yer alan kitabe:

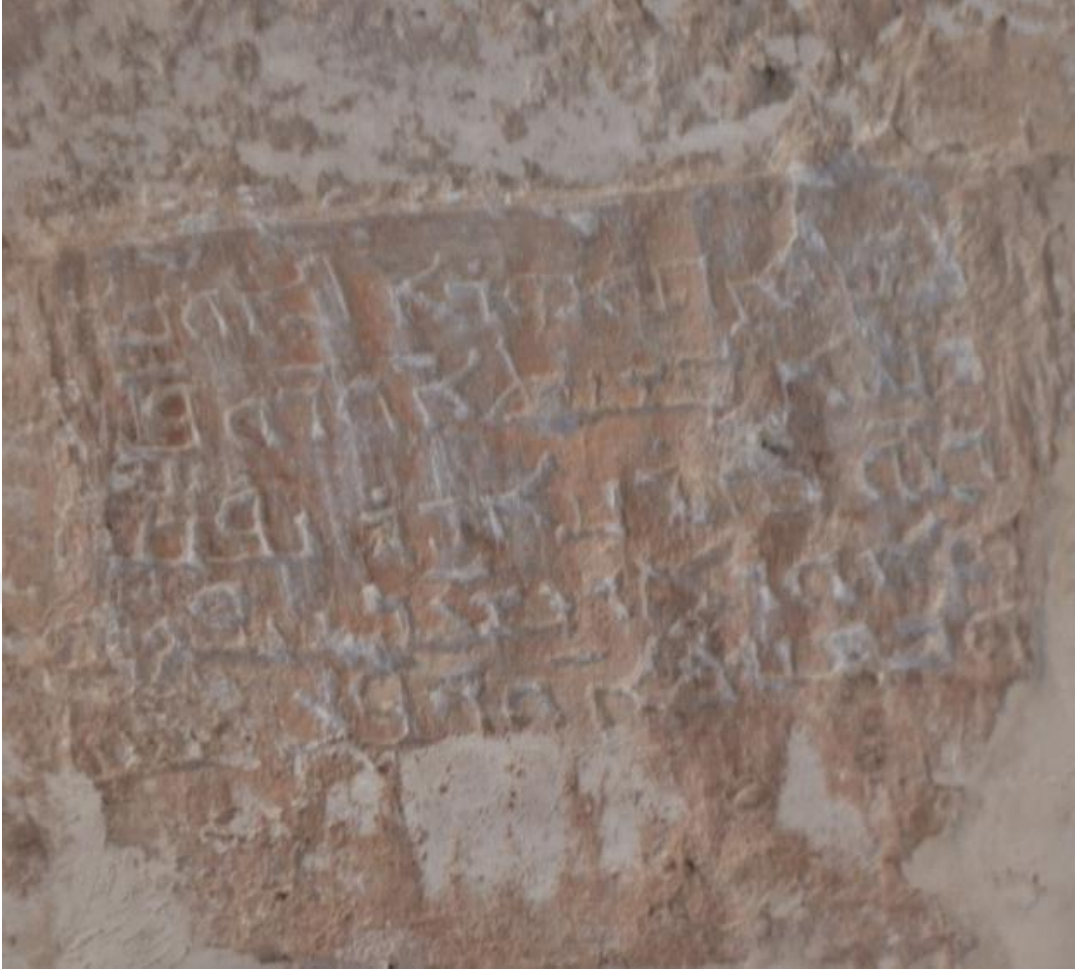
Naosun doğudan ikinci duvar payesinin üzerinde yer alan kitabedir. Kitabenin genişliği 0. 20 m, yüksekliği 0.25 m ölçülerindedir. Kitabe²⁰² beş satırdan oluşan Estrangelo yazı stiliyle yazılmıştır (Resim 74).

	ܠܠܬܝܢܐ ܕܝܡܢܐ ܕܝܡܢܐ ܕܝܡܢܐ ܕܝܡܢܐ ܕܝܡܢܐ ܕܝܡܢܐ ܕܝܡܢܐ ܕܝܡܢܐ ܕܝܡܢܐ ܕܝܡܢܐ ܕܝܡܢܐ ܕܝܡܢܐ ܕܝܡܢܐ ܕܝܡܢܐ	Yunan takvimine göre 1280 yılının Adar (Mart) ayında ışığın kralı yaşam yolunda ilerlemiştir. 1283 yılında bu dünyadan ayrılan bölge papazı (anısına) Q'WR' ayrılmıştır.
---	---	---

Açıklamalar:

- Bu mezar kitabesi, şu ana kadar kaydedilmemiştir.
- Kitabe üzerindeki bu yazılar özenli bir şekilde kazılmış ve Tur Abdin'de bulunan orta çağ yazıtlarının karakteristik özelliklerini yansıtmaktadır (8-11. yüzyıllar).
- Ölüm tarihi: Yunanlıların 1280, Adar (Mart) (Süryanilerin kullandığı takvime göre M.S. 969). Yunan takvimine göre; taşın 1283 yılında oyulduğu/kazıldığı anlaşılmaktadır. Bu M.S. 971/2 yılına denk gelmektedir.
- “Rektör” (harfler *reš'edta'nın* kısaltmasıdır) bir kilisenin işleyişinden sorumlu olan kişidir.
- Adının okunması henüz tatmin edici ve yeterli değildir.

²⁰² Kitabe, Simon Brelaud tarafından çevrilmiştir.

Resim 74. Naosun kuzey duvarında, doğudan ikinci duvar payesinin üzerinde yer alan yazıt, güneyden görünüm (Alp, 2019).

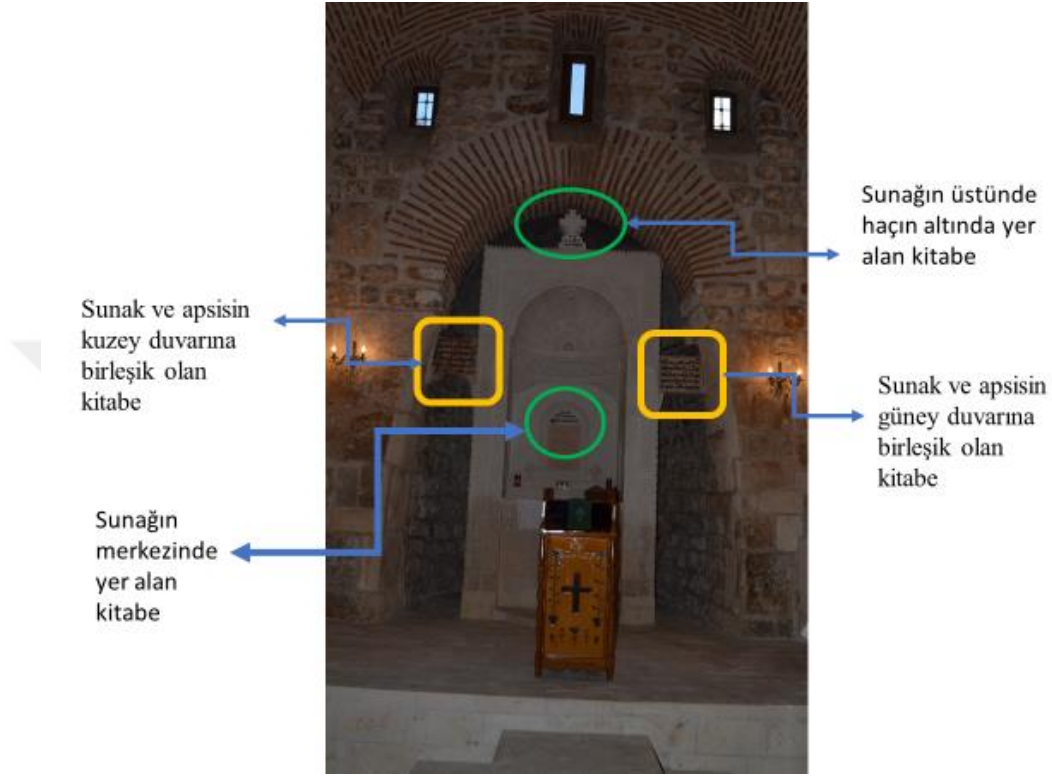
Aynı duvar payesinin üzerinde önceki kitabeden daha üst kotta ikinci bir kitabe vardır. Oldukça tahrip olan bu kitabe, muhtemelen yedi satırdan oluşmaktadır ve okunamamıştır (Resim 75).

Resim 75. Naosun kuzey duvarında, duvar payesinin üzerinde yer alan ve okunamayan kitabe, güneyden görünüm (Alp, 2020).

3.7.2. A Şapelinde Yer Alan Kitabeler

A Şapelinde yer alan kitabelerin hepsi apsis ve altarda yer almaktadır (Resim 76).

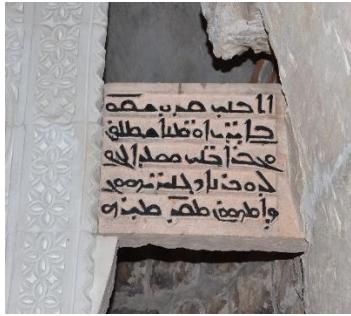

Resim 76. Naosun doğu duvarında yer alan kitabeler ve konumları (Alp, 2021).

Serfo Hatlı Kitabe²⁰³

Kitabe, altar ve apsisi güney duvarına birleşik olan kitabedir. Kitabenin genişliği 0.45 m, yüksekliği 0.36 m ölçülerindedir.

²⁰³ Kitabe, Mihayel Akyüz tarafından çevrilmiştir.

	ܩܕܝܫܩܕܝܫܢ* ܣܐܕܐ ܠܓܘܢ ܐܘܕܠܐܝܢ ܙܢܐܬܟܐܪ ܫܡܐܢ ܐܠܝܐ ܓܒܪܐܝܠ ܐܠܝܐ ܐܠܝܐܝܠܐܝܠܐܝܠܐ ܐܠܝܐܝܠܐܝܠܐܝܠܐ ܐܠܝܐܝܠܐܝܠܐܝܠܐ	Qduşqudşin*, Sa‘do Lagu’nun oğulları zanaatkar Şem’un ile Gabro’nun elleriyle, ölüleri ve anneleri kutsal Mira(h)’nın hatırası için inşa edildi. *altar/altar
---	---	---

Serto Hatlı Kitabe²⁰⁴

Altar ve apsisin kuzey duvarına birleşik olan kitabedir. Altı satırdan oluşan kitabe Süryanicenin Serto hatlı yazı stiliyle yazılmıştır. Altı satırdan oluşan kitabe, 0.41 m genişliğinde 0.45 m yüksekliğindedir.

	ܩܕܝܫܩܕܝܫܢ* ܣܐܕܐ ܠܓܘܢ ܐܘܕܠܐܝܢ ܙܢܐܬܟܐܪ ܫܡܐܢ ܐܠܝܐ ܓܒܪܐܝܠ ܐܠܝܐ ܐܠܝܐܝܠܐܝܠܐܝܠܐ ܐܠܝܐܝܠܐܝܠܐܝܠܐ ܐܠܝܐܝܠܐܝܠܐܝܠܐ	Oteus’un* kudretiyle, Patrik I. Efrem’in ve Ṭur ‘Abdin Metropoliti Timotheos Tuma’nın ve Papaz Abdallah’ın günlerinde Mesihi/miladi 1938 yılında taçlandı/tamamlandı.
---	---	--

²⁰⁴ Mihayel Akyüz tarafından tercümesi yapılmıştır.

		*Allah
--	--	--------

Serfo Hatlı Kitabe

Altar masasının üst kotunda yer alan kitabe üç satırdan oluşmaktadır.

	ԼԵԼԵ ՔԻՐԿՈՍԵ ԿԱՍԵԼԵ ԴՆԻՍԻ ԴՆԻՍԻ	Rabbimiz M(esih)'in haçı dışında bir ihtişamım yok, 1938.
--	--	--

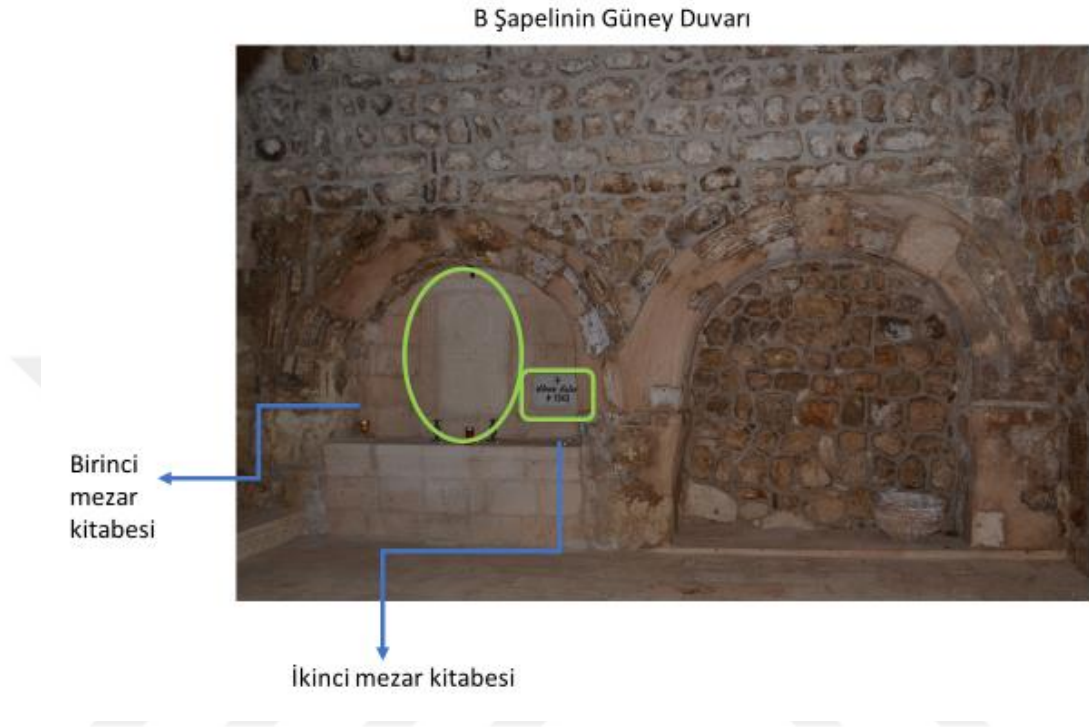
Serfo Hatlı Kitabe

Sunağın üstünde yer alan kitabe üç satırdan oluşmaktadır.

	ՔԻՐ ԴՆԻՍԻ ԴՆԻՍԻ	Kurtuluşun simgesi budur.
---	--	---

3.7.3. B Şapelinde Yer Alan Kitabeler

B Mekanında iki tane mezar kitabesi vardır. Bunlar şapelin güney duvarında doğudan birinci arkadlı nişin içerisinde yer almaktadır (Resim 77).

Resim 77. Naosun güney duvarında, doğudan birinci arkadlı nişin içerisinde yer alan kitabeler, kuzeyden görünüm (Alp, 2021).

Estrangelo Hatlı Kitabe²⁰⁵

Naosun güney duvarında doğudan birinci arkadlı nişte iki kitabe yer almaktadır. Bu kitabeler birer mezar yazıtıdır. Üstteki birinci, alttaki ikinci kitabedir.

		Midyatlı Tür 'Abdin Patriği Moran
--	--------------------------------------	--

²⁰⁵ Mihayel Akyüz tarafından tercümesi yapılmıştır.

	ܡܘܪ ܝܓܢܬܝܘܫ ܗܒܝܒ ܗܕܕܕܐ ✠ ܡܠܟܐ ܫܘܫܐ ✠ 1943	Mor Ignatios Habib Hadodo ✠ Melke Şuşe ✠ 1943
---	---	---

3.8. MİMARİ BEZEME

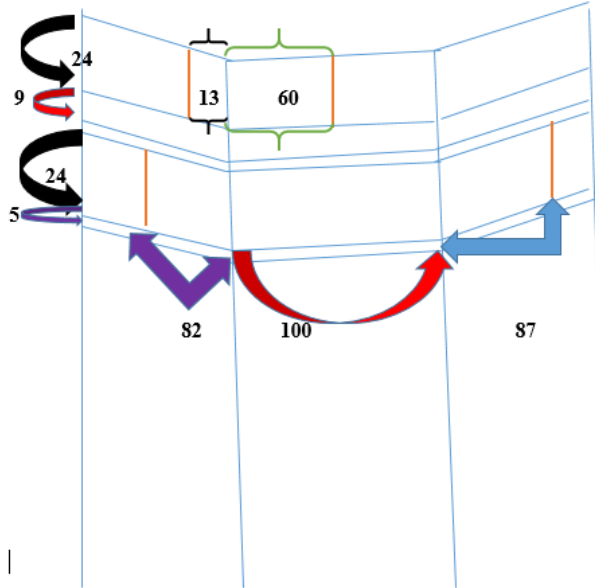
Kilise kompleksinde yer alan bezemeler mekan içerisinde değerlendirilmiştir.

3.8.1. Kilise

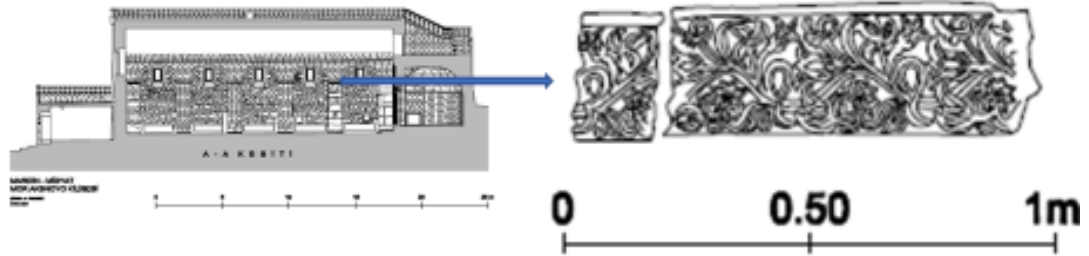
Kilisenin kuzey duvarında ikinci duvar paye başlığının alt kotunda, yerden 3.16m yükseklikte payenin güney, doğu, batı yüzlerinde 0.24 m genişliğinde ikili şerit şeklinde bitkisel bezeme bulunmaktadır. Bu bezemeli ikili şerit, 0.09 x 0.05 m genişliğinde ikili sade şerit ile ayrılmıştır. Payenin batı yüzünde bulunan alt kottaki şerit, 0.82 m, güneyde 1.00 m, doğu yüzünde ise 0.87 m uzunluğundadır. İkinci şeritte yer alan bezme payenin batı yüzünün güneydoğu köşesinde 0.13 m, devam eden bezeme güney yüzünün 0.60 m'lik bir alanı kaplamıştır. Bu bezeme kabartma tekniğinde, ikili şeritlerden oluşan kıvrık dalar arasında lale motifleri bulunan sekiz sivri yapraklı ve tomurcuklu çiçek motiflerinden oluşmaktadır. Kıvrık dallar lale motifi ile sonlanmıştır (Resim 78, Şekil 1, Çizim 15).

Resim 78. Kilisenin kuzey duvarında, doğudan ikinci paye üzerinde yer alan bezeme, güneyden görünüm (Alp, 2019).

Şekil 1. Bezmenin ölçüleri oklarla gösterilmiştir. (Payenin süslemeye kadar ki uzunluğu 3.16 metredir).

Çizim 15. İkinci duvar payesi üzerinde yer alan süsleme detayı (Fenerci, 2021).

Apsis zafer kemeri dikdörtgen silme şeklinde bir çerçeve içine alınmıştır. Silmenin ortasında oyma tekniğinde, bir dizi olarak birbiriyle kesişen yarım daire motiflerinden oluşmaktadır. Apsis zafer kemerini taşıyan kare kaide üzerine ikişer sütun bulunmaktadır. Dıştan birinci sütun sade iken ikinci sütun gövdesi dört yapraklı çiçek motifleriyle bezenmiştir. Birinci sütun başlığı kare olan köşelerde damla motifinin içerisinde başak motifi ve çevresinde kıvrık dal ve palmet yaprakları bulunmaktadır. İkinci sütun başlığı ise kıvrık dal, palmet ve başak motiflerinden oluşmaktadır. Sütun başlıkları birer şerit şeklinde apsis zafer kemeriyle birbirine bağlanmaktadır. Apsis zafer kemeri bir dizi şeklinde birbirine bağlanan kıvrık dal ve palmet motifleri yer almaktadır. İçteki şerit bir dizi inci motifi ile sonlanmaktadır.

Apsisin ortasında dikdörtgen, üstten sivri kemer şeklinde olan altar/sunağın naosa bakan yüzü, dıştan iki şerit şeklinde çevrelenmiştir. Dikdörtgen çerçevenin üst kotundaki sivri kemerin üstünde dört kollu bir haç bulunmaktadır. Çerçevenin dış şeridinin üzerinde palmet dizisi, içteki şeritte kıvrık dalar arasında üzüm salkımları ve yapraklar yer almaktadır. İki yanda örgü motifli sütun bulunmakta ve başlıkları kıvrık dal ve palmetle bezenmiştir. Sütun başlıklarının üzerinde birer güvercin figürü bulunmaktadır. Güvercinlerin üst kotunda oyma tekniğinde bir sivri kemer, kemerin içerisinde kıvrık dallar arasında dört sivri yapraklı çiçek, lale ve motifleri bulunmaktadır. Sivri kemerin ortasında 0.10 derinliğinde beş dilimli kavsara

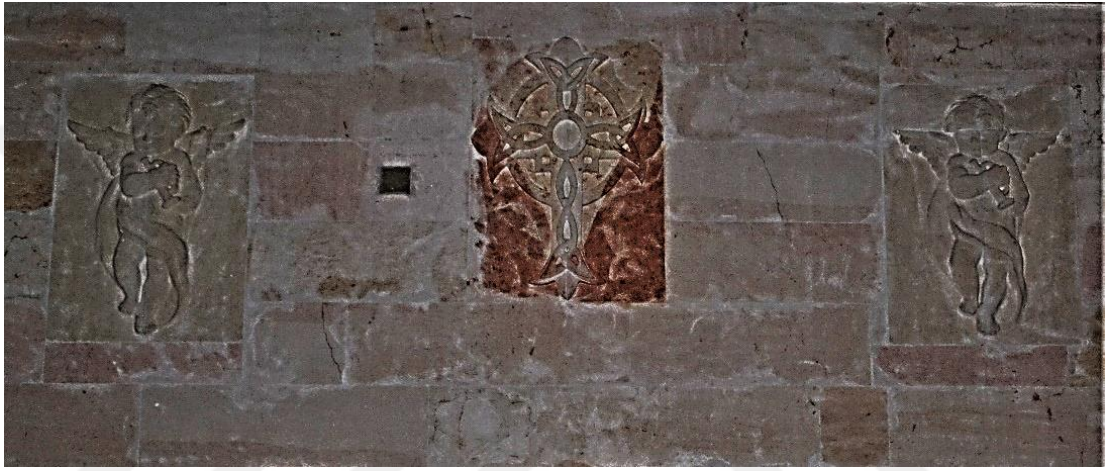
bulunmaktadır. Derinliğin olduğu kemer dört yapraklı çiçek motifi ile bezenmiştir. Ortadaki dilimde istiridye kabuğu motifi, alt kotundaki karşılıklı iki dilimin içerisinde iki şerit vardır. Üst kottaki şeritte kıvrık dallar arasında pamet motifi, alt kottaki şeritte ise iki yandan yerleştirilmiş güvercin figürleri yer almaktadır. Karşılıklı olan son iki dilimin içerisinde üst kotta alt kota doğru sıralanan birinci şeritte zikzak motifi, ikinci şeritte kıvrık dallar arasında lale motifi, üçüncü şeritte yatay örgü motifi altında ters şekilde duran lale ve çiçek motifi bulunmaktadır. Bir alt kottaki şeritte ise palmet motifi dizisi vardır. Şeritlerin alt kotunda yarım yuvarlak bir kemer, kemerin iki yanında kıvrık dallar arasında lale motifi yer almaktadır (Resim 79).

İki sütun içerisinde 0.40 m kadar derinlikte yer alan sunağın içerisinde yerden yaklaşık 1.00 m yükseklikte masa şeklinde bir yükselti bulunmaktadır. Bu yükseltinin naosa bakan yüzü dört tane yivli sütünle bölümlere ayrılmış ve bu bölümlerin içerisinde üç tane kitabe yer almaktadır. Yükseltinin üstünde üç boyutlu olarak yivli sütunlar üzerine oturtulan kilise, dilimli kubbe ve haç motifi bulunmaktadır (Resim 79).

Resim 79. Apsis ve altarda yer alan bezemeler (Alp, 2021).

Kilisenin batı duvarında, üçlü pencerelerin alt kotunda 1.00 m x 0.70 m ölçülerinde üç tane pano yer almaktadır. Ortadaki pano diğer iki panoya göre daha üst kottadır. Ortadaki panonun üzerinde kabartma tekniğiyle yapılmış geometrik latin haçı motifidir. Bu panonun kuzey ve güneyinde yine pano içerisinde ve kabartma tekniğiyle yapılmış kanatlı melek figürleri yer almaktadır. Meleklerin sol ellerinde flüt/borazan ? benzeri bir alet bulunmaktadır. Melekler detaylı şekilde tasvir edilmiştir (Resim 80).

Resim 80. Kilisenin batı duvarında yer alan mimari bezeme (Alp, 2021).

3.8.2. A Şapeli

A şapelinin doğusunda yer alan yarım daire şeklindeki apsisin içerisinde altar yer almaktadır. Altar inci motifli dikdörtgen bir çerçeve içerisine alınmıştır. Çerçevenin üst kotunda bir kaide, kaidenin üstünde dört kollu bir haç motifi vardır. Kıvrık dallar arasında palmetler haç şeklinde düzenlenmiştir. Haç kollarının kesiştiği orta kısımda sekiz sivri yapraklı çiçek motifi vardır. 0.30 m genişliğinde olan altar çerçevesinin üstünde oyma tekniğiyle 0.10 m genişliğin iki şerit bulunmaktadır. Dıştaki şerit çerçeveyi üç yönden çevrelerken içteki şerit yarım yuvarlak bir kemer oluşturmaktadır. Dıştaki şeritte bir dizi şeklinde dört yapraklı çiçek motifi yer almaktadır. İkinci şeritte ise vazodan çıkan kıvrımlı dallarda üzüm salkımı ve yaprak motifleri bulunmaktadır. Sunağın alt kotunda, çerçevenin ortasında 1.10 m yüksekte masa gibi bir derinlik

oluşturulmuştur. Bu yükseltinin ortasında dikdörtgen bir niş yer almaktadır. Masanın üst kotunda damla motifiyle dikdörtgen, yarım yuvarlak kemerli bir form oluşturulmuştur. Kemerin ortasında üç sıra şeklinde bir kitabe, alt kotunda bir kaide içerisine oturtulan dört kollu bir haç motifi bulunmaktadır. Üst kotunda iç şeritte tarafından oluşturulan yarım yuvarlak kemer yer almaktadır. Kemerin ortasında kavsara şeklinde yarım daire şeklinde bir güneş motifi, çevresinde beş kollu beş yıldız bulunmaktadır. Yıldızların dışında dışa doğru genişleyen istiridye motifini anımsatan bezeme mevcut ve her bir kolun içerisinde ikişer yıldız bulunmanın yanı sıra yarım yuvarlak kemerin çevresi bir dizi şeklinde yıldızlarla bezenmiştir. Kemerin üst kotunun ortasında ters bir şekilde güneşe yönelmiş bir güvercin motifi bulunmaktadır (Resim 81).

Resim 81. A Şapeli sunağın bezemesi (Alp, 2021).

A Şapeli, apsis kemerinin kuzey ve güneyinde 0.40 m X 0. 35 m ölçülerinde birer pano bulunmaktadır. Her iki pano aynı ölçülerde ve özelliklerdedir. Panoların üzerine kabartma tekniğine stilize bitkisel motiflerle üzeri kaplanmış bir figür yer almaktadır. Sol kolu dirsekten bükülmüş, karnı üzerinde, sağ elinde flüt/borozan ? tutan figürün

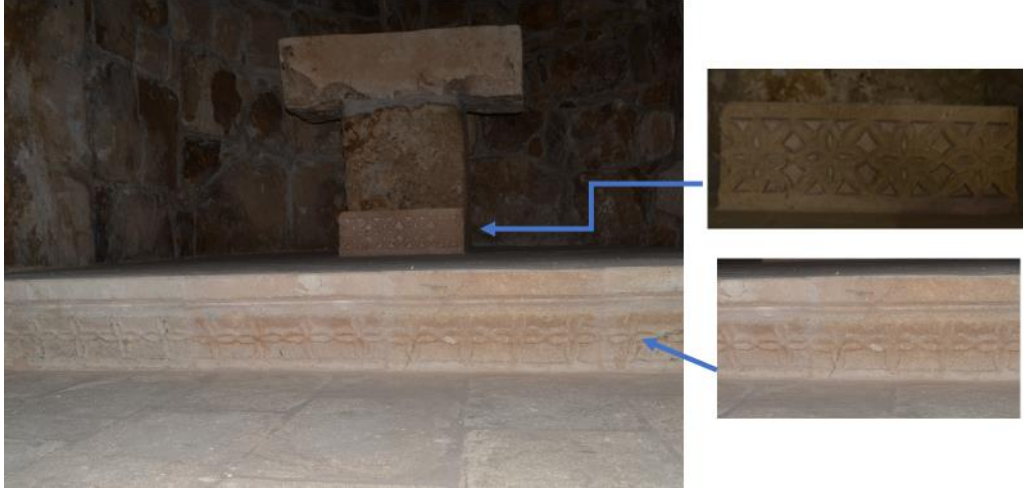
gözleri badem büyüklüğünde ve belirgindir. Figür stilize şeklidir. Başı vücuduna göre daha büyük ve orantısızdır (Resim 82).

Resim 82. A şapeli, apsis kemerinin kuzey ve güneyinde yer alan stilize melek figürleri, batıdan görünüm (Alp, 2019).

3.8.3. B Şapeli

B şapelinde naostan bir basamak yükseltilen bemaadaki yükseltinin üstünde bir dizi şeklinde dört yapraklı çiçek motif vardır. Apsis yarım dairesinin içerisinde altar masasının bitişik bir basama şeklinde olan yükseltinin üzerinde dört tane dört yapraklı çiçek bulunmaktadır (Resim 83).

Resim 83. B Şapeli, bema ve altardaki bezeme (Alp, 2021).

B şapeli, apsisin iki yanında yer alan duvar paye başlıkları 0.50 m yüksekliğinde, alt bilezik kısmı 1.00 m, üst 1.28 m genişliğindedir. Kemer ve paye başlığı oldukça tahrip olmuştur. Paye başlığı, iki sıra yapraklarla çevrelenmiş korint başlığıdır. Yapraklar olasılıkla akantus yapraklarıdır. Yaprak uçları dışa taşkın ve kıvrımlıdır. Altta başlığın bileziği 0.05 m yüksekliğinde bilezik kısmı vardır (Resim 84).

Resim 84. B şapeli, kemer paye başlığı (Alp, 2019).

3.8.4. D Mekanı (Beth Kadişe)

D mekanının batı duvarında yer alan girişin 1.00 m derinliğindeki kapının kuzey duvarında 0.33 m X 0.33 m ölçülerinde dört yapraklı çiçek motifi yürek şeklindedir. Panonun köşelerinde sivri uçlu yaprak motifleri vardır. Oyma tekniğiyle yapılmış stilize yapraklar derin damarlıdır (Resim 85).

Resim 85. D mekanının kapı derinliğinin kuzey duvarında yer alan bezeme (Alp, 2019).

3.8.5.Çam Kulesi:

Çan kulesi çan kulesi üç bölümde oluşmaktadır. Kulenin alt kotundan altıgen şekilde yükselmekte ve bir silme ile sonlanmaktadır. Altıgenin her cephesinde nişler yer almaktadır. Nişlerin çevresi yarım daire motif dizisi, nişlerin dışı ise dikdörtgen şeklinde üçgen dizisi ile çevrelenmiştir. Nişlerin üst kotunda üçgen ve iç içe yerleştirilmiş yarım daire motifleri yer almaktadır.

Çan kulesinin ikinci bölümünde altıgen bir kaide, kaidenin üstünde kare kaideli altı sütun, sütunlar yarım yuvarlak kemerlerle birbirine bağlanmaktadır. Kaide ve başlıklarda bezeme yoktur. Kemerlerin üst kotunda iki sıra bezeme yer almaktadır. Birinci sıra, küçük büyük şeklinde sıralanmış niş gibi bir düzenleme vardır. İkinci sırada ise dikdörtgenlerden oluşmuş motif dizisi yer almaktadır. Motif dizisi üç katlı olarak düzenlenmiştir.

Çan kulesinin üçüncü bölümünde altıgen olan gövde on iki dilimden oluşan bir kubbe ile örtülüdür. Örtünün birleştiği noktanın üstünde silindir seklinde yükselen bir kaidenin üzerine altı kollu haç yerleştirilmiştir. Dilimlerin alt kotunda sivri kemerli niş düzenlemesi vardır. Niş kemerlerinin içi dilimli motiflere sahiptir (Resim 86).

Resim 86. Çan kulesinin bölümleri (Alp, 2021).

3.9. MALZEME TEKNİK

Mor Aksnoyo yapı topluluğunda kaba yonu kesme, düzgün kesme, moloz taş, tuğla, briket, çimento ve harç malzemenin kullanıldığı görülmektedir. Yapı topluluğunun tüm beden duvarlarında taş malzeme kullanılmıştır.

3.9.1. Taş Malzeme:

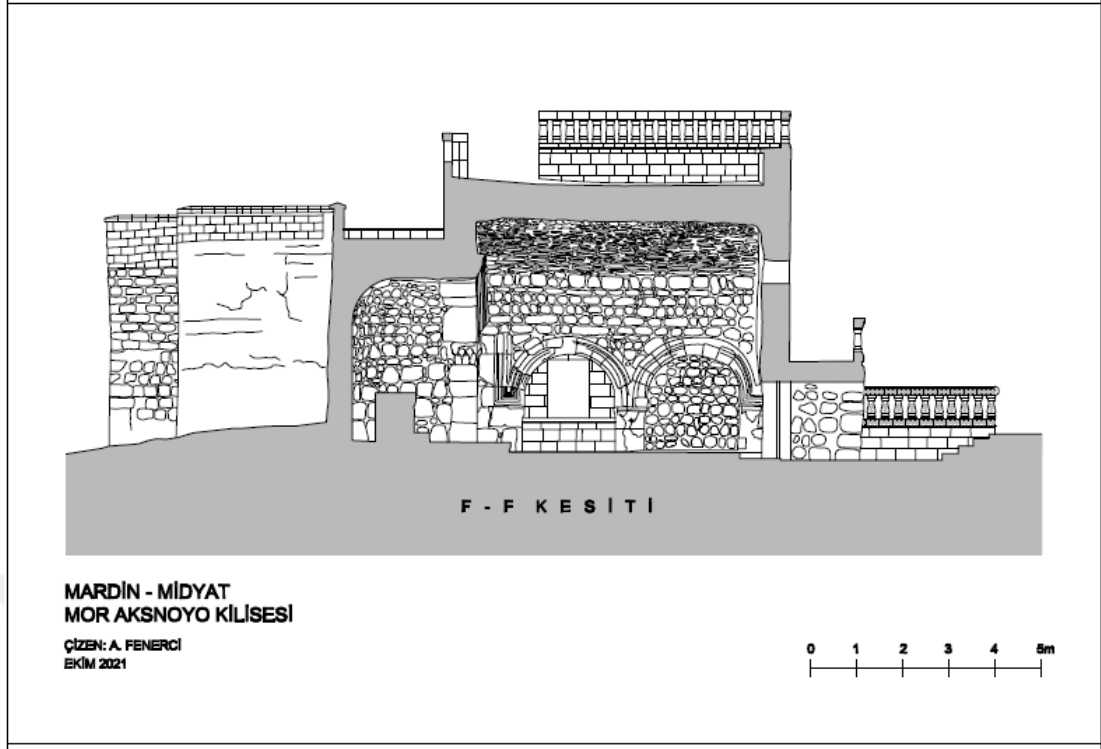
Yapı topluluğunda üç tür kalker²⁰⁶ taşı kullanılmıştır. A Mekanının kuzey cephesinde kaba yonu ve moloz taşı kullanılmıştır. A3 Mekanının kalıntılarından ortalama 0.55 m X 0.46 m, 0.90 m X 0.50 m, 0.64m X 0.47 m ölçülerinde blok düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır²⁰⁷. Yapının büyük çoğunluğunda kaba yonu ve moloz taş kullanılmıştır. Kuzey, doğu ve batı cephelerinin 1960-1975 yıllarında yapılan onarımında yoğunlukla kaba yonu ve moloz taş tercih edilmiştir. Yapının güney cephesinde düzgün kesme taş kullanılmıştır (Çizim 16).

Yapı topluluğunda düzgün kesme taş; genellikle ön cephe, kemer, apsis, duvar payeler ve çan kulesinde bulunmaktadır. Kilisenin batı duvarı ve narteksin bütün duvarları düzgün kesme taşla onarılmıştır.

Kaba yonu ve moloz taş; kilisenin kuzey ve güney duvarları, A şapelinin kemer ve duvar payeleri ve örtü sistemi dışında bütün mekanda kullanılmıştır. B şapelinde tamamen kaba yonu ve moloz taş kullanılmıştır. Yapının tonoz örtüsünde düzensiz ince dikdörtgen taş malzeme vardır. Tonoz örtüde ise moloz taş kullanılmıştır. D Mekanı ve C Mekanına sıva çekildiği için kullanılan malzeme türü tespit edilememiştir.

²⁰⁶ Kalker taşı bölgede çıkarılan yumuşak beyaz bir taştır. Taş oksijenle temas ettikten sonra sertleşen bir yapıya sahiptir. Bkz. Karataş, L. (2018). Mardin Kenti İbadet Yapılarında Malzeme Kullanımı ve Sorunları Üzerine Bir Araştırma, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s.11.

²⁰⁷ Taşların arasındaki harç yüksekliği 0.01-0.02 m'dir.

Çizim 16. B Şapeli F-F kesitinden görünün üç farklı taş malzemenin çizim üzerinde görünümü (Fenerci, 2021).

B Şapelinde yoğun olarak kaba yonu taş malzeme kullanılmıştır. Arkadlı nişte yer an mezar ve parapetlerde düzgün kesme taş, örtü sisteminde ise tuğla formunda ve görünümünde moloz taş malzeme kullanılmıştır (Çizim 16).

3.9.2. Tuğla

Tuğla malzeme yapının iç bölümlerinde ağırlıktadır. Kilisenin apsis yarım kubbesine geçiş biriminde üç-dört sıra şeklindedir. A Şapelinin kemer, tonoz ve apsis yarım kubbeye geçişte kullanılmıştır. A3 Mekanının güney duvarında 0.30-0.31 m uzunluğunda 0.05-0.06 m kalınlığında iki üç tuğla kalıntısıyla karşılanmıştır. Yapılan incelemeye göre bir kemer izi olduğu tespit edilmiştir. Bu muhtemelen A şapeline açılan kemerin kalıntısıdır (Resim 87-89).

Resim 87. Kilise, apsis yarım kubbesine geçişte kullanılan tuğla malzeme (Alp, 2019).

Resim 88. A Şapelinin apsisi, beden duvarları kaba yonu taş, yarım kubbeye geçişte tuğla, yarım kubbe sıva ile kaplanmıştır (Alp, 2021).

Resim 89. A Şapeli, tonoz örtü detayı, tuğla ve harçın görünümü (Alp, 2021)

3.9.3.Harç

A3 Mekanında kullanılan malzeme, büyük kesme ve kaba yonu taştır. Bu taşlar sıfıra yakın bir şekilde oturtulmuş, aradaki harç görülmemektedir. Bazı yerlerde de harç kalınlığı 0.01 ile 0.02 m tespit edilmiştir. A3 Mekanının güney duvarında yer alan tuğla malzemelerin arasında 0.10 m harç kalınlığı vardır. Bu harç tipi beyaza yakın krem renkli, yoğun kireç ve az miktarda kum bileşiminde, az oranda pirinç tanesini geçen bir büyüklükte, çakıl taşı ve tuğla-kiremit kırıklıkları agregalı, homojen olmayan dağılımlı bir özelliğe sahiptir (Resim 90).

Yapı topluluğunun yıkıntı durumunda olan A3 mekanının kalıntılarına göre; harç kalınlığı taş malzemede 0.00 ve 0.02 m, tuğla malzemede 0.08 - 0.10 m arasında değişmektedir. Harç kalınlığı onarımdan sonra 0.02 m ile 0.10 m aralığındadır.

Kuzey cephenin bir kısmında çimento ve horosan harcı kullanılmıştır (Resim 91 - 92).

Resim 90. A3 Mekanı kalıntısı, güney duvarında yer alan harç örneği (Alp, 2021).

Resim 91. Kuzey cephede yer alan çimento örneği (Alp, 2021).

Resim 92. Kuzey cephedeki horosan harcı ve çimento örneği (Alp, 2021).

Resim 93. Briket teras 9'ün çevresinde kullanılarak parapet görevi görmüştür.

A şapelinin dışı taşkın olan apsisi karedir. Çevresi taş parapet yerine briket malzemeyele parapet oluşturulmuştur. Yapıda briketin kullanıldığı tek yerdir (Resim 93).

3.10. SARNIÇ VE KUYULAR

Yapı topluluğuna bağlı çeşitli yerlerinde sarnıç ve kuyular mevcuttur. Bunlardan biri yapının güney cephesindeki duvarda yer almaktadır. Yapı topluluğunun güney cephesinde D2 mekanından avluya çıkılan merdivenlerin bitiminden 0.90m mesafede 1.35 m genişliğinde 0.8m derinliğinde niş, nişin 0.35 m iki yanından içe doğru kademeli bir niş oluşturmaktadır. İkinci kademede 0.68 m genişliğinde 0.92 m derinliğinde olan yerde bir kuyu yer almaktadır (Resim 94).

Resim 94. Güney cephede yer alan kuyu, kuzeyden görünüm (Alp, 2021)

B şapelinin girişinin güneyine yakın üstü kapatılan başka bir kuyu bulunmaktadır²⁰⁸. Yapı topluluğunun kuzey cephedeki avluda sarnıç olduğu düşünülen bir kalıntıya ulaşılmıştır (Resim 95).

Resim 95. Yapının kuzey cephedeki avluda yer alan sarnıcın konumu (Alp,2021).

Yapının doğu cephesinin doğusunda bulunan bahçede üçgen oluşturacak şekilde üç kuyu daha tespit edilmiştir (Resim 96).

²⁰⁸ Bu bilgi Ayhan Gürkan'ın tarafından verilmiştir.

Resim 96. Yapı topluluğunun doğu bahçesinde yer alan kuyular (Alp, 2021).

4. BÖLÜM: DEĞERLENDİRME

Süryani kırsal dini mimarisinin en erken örneklerinden biri olan Mor Filoksenos Kilisesinin ilk planı Bell (1913) tarafından yapılmıştır. Bu plana göre kilise altı mekândan oluşan bir yapı kompleksi olarak görünmektedir. Kilisenin ikinci planı Korkut ve Tuna tarafından verilmiştir²⁰⁹. Kilisenin mevcut durumunun rölövesi tarafımızca yapılmıştır. Bu açıdan kilisenin mimari değerlendirilmesi farklı tarihlerde yayınlanan planlardan yararlanılmıştır. Aşağıda kısaca bu planlar arasındaki farklar ele alınmıştır.

4.1. PLAN KARŞILAŞTIRMASI

Kilise, plan olarak Tur Abdin bölgesinde sıkça görülen uzunlamasına naoslu plan tipi grubuna girmektedir. Bu haliyle kilise bölgenin kırsal mimarisi içerisinde cemaat kiliseleri için kullanılan plan tipindedir. Kilise plan ölçülerinin değerlendirilmesinde kullandığımız üç farklı çizimde ölçüler farklılık göstermektedir. Buna göre Bell'in planında kilise naosunun ölçüleri, doğu batı doğrultusunda 19.00 m, kuzey güney doğrultusunda 8.50 m'dir. Korkut ve Tuna'nın planına göre naos doğu batı doğrultusunda 20.40 m, kuzey - güney doğrultusunda 7.70 m olarak ölçülmüştür. Bu çalışma kapsamında çizilen plan ölçüleri, doğu-batı doğrultusunda kuzey duvar 19.95 m, güney duvar 20.35 m ölçülerinde olan naosun batı duvarının güneybatıya doğru eğimli olduğu anlaşılmaktadır. Naos kuzey-güney doğrultusunda 7.70 m - 7.80 m arasında değişmektedir.

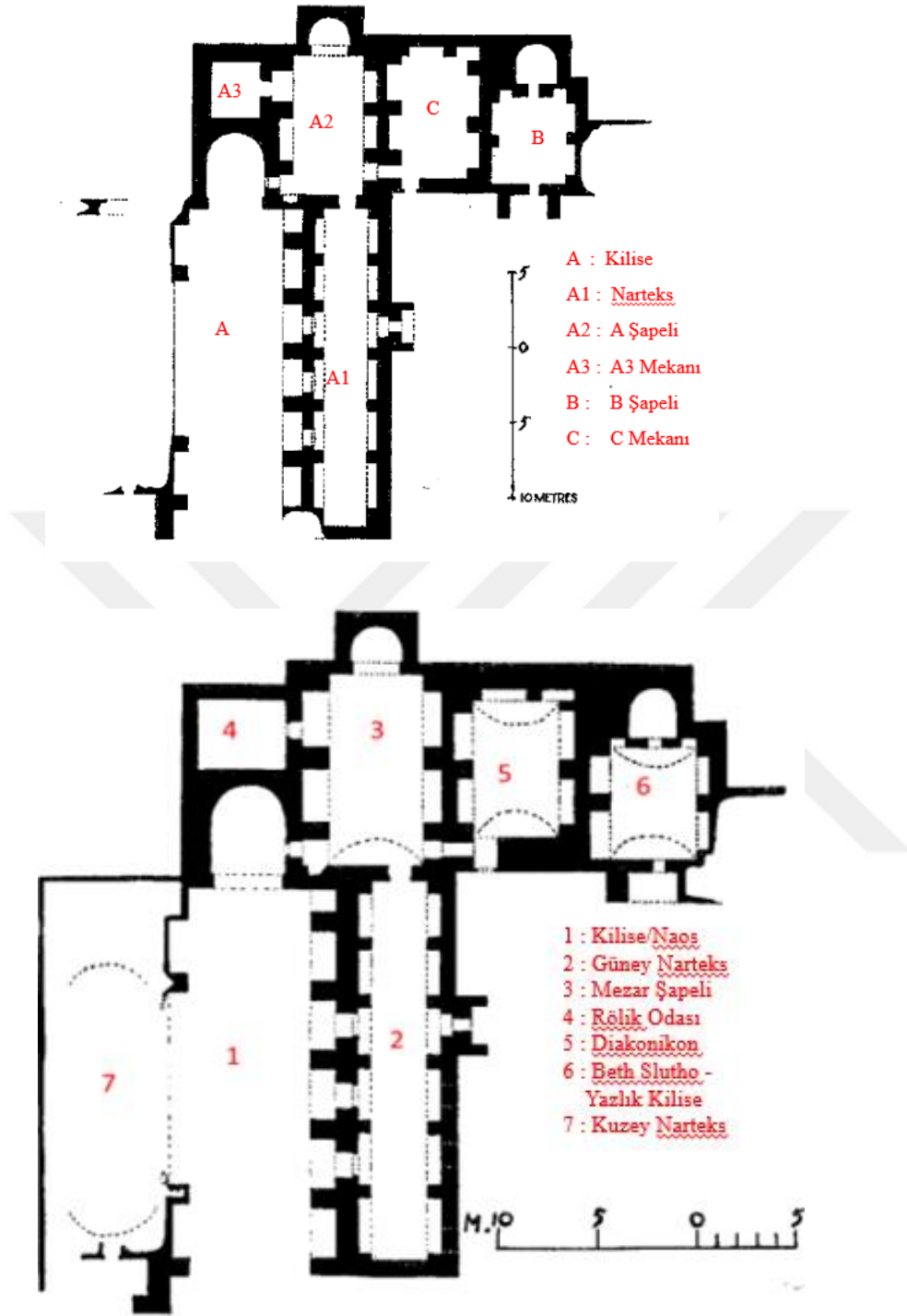
Bell'in planında apsisin derinliği 5.00 m, genişliği 3.50 m ve apsis kemerinin taşıyıcı elemanları görülmemektedir. Korkut ve Tuna'nın planında apsis derinliği ve genişliği 5.70 m X 5.00 m ölçülerindedir. Apsisin ortasında yer alan altar, kuzey güney doğrultusunda 2.13 m, doğu batı doğrultusunda 0.71 m ölçülerinde dikdörtgen olarak verilmiştir. Bell'in planında olduğu gibi Korkut ve Tuna zafer kemerinin taşıyıcı elemanlarının ayrıntılarını vermemiştir. Tarafımızca lazer tarama sistemi destekli yapılan çizimlerde apsisin derinliği 5.25 m, genişlik 4.80 olarak tespit edilmiştir. Apsis zafer kemerinin taşıyıcı elemanları olan sütun formları ayrıntılı olarak plan

²⁰⁹ 2019 yılında yüzey araştırması sırasında bu plan çizilmiştir.

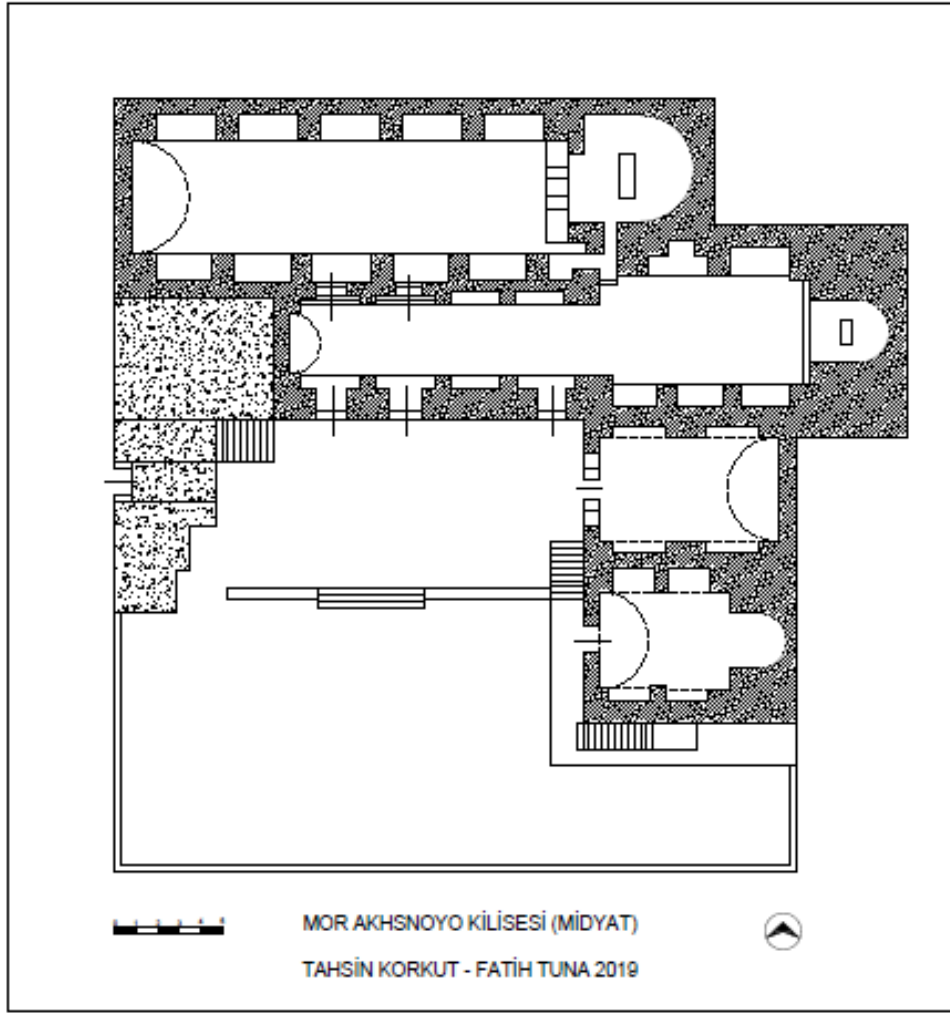
üzerinde gösterilmiş, Korkut ve Tuna tarafında dikdörtgen olarak gösterilen altar ise üç cepheli ve dışa doğru at nalı şeklinde uzanmaktadır (Plan5-6, Çizim 11).

Bell'in planında naosun güneydoğu köşesinde A şapelinde bir niş şeklinde gösterilen girinti günümüzde naostan A şapeline açılan kapıdır. Yine Bell'in planında naosun güney duvarında doğudan üç, dört ve beşinci arkadlı nişlerden nartekse açılan birer kapı mevcuttur. Günümüzde beşinci arkadlı nişte bulunan kapı kapatılmış; ancak kalıntıları gözlemlenmektedir.

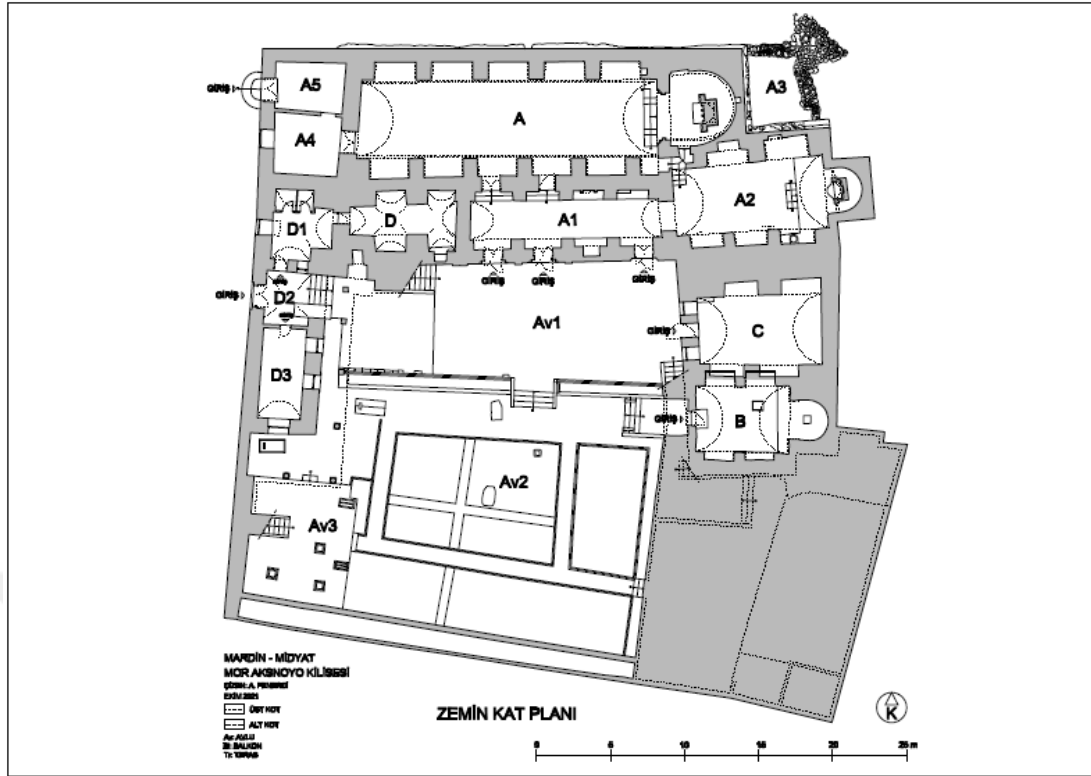

Plan 5. Mor Filoksenos Kilisesi nin planı (Bell ve Mundell-Mango, 1982, s. 20,51).

Plan 6. Mor Filoksenos Kilisesi'nin planı (Korkut ve Tuna, 2019).

Çizim 17. Mor Filoksenos Kilisesi ve Yapı Topluluğunun Planı (Fenerci, 2021).

Belli'in planında yıkık olan batı duvarı Korkut ve Tuna tarafından sade bir duvar olarak çizilmiş, güneybatı köşesinde yer alan kapı ayrıntısı verilmemiştir. Tarafımızca çizilen planda, naos batı duvarının güneybatı köşesinde 1.50 m genişliğinde bir kapı bulunmakta ve kapı A4 mekanına açılmaktadır.

Bel'in planında narteks, doğu-batı doğrultusunda 19.50 m, kuzey-güney doğrultusunda 4.00 m ölçülerindedir. Korkut ve Tuna'nın planında narteks, doğu-batı ekseninde 13.30 m, kuzey-güney doğrultusunda 4.50 m'dir. Tarafımızca çizilen planda doğu-batı doğrultusunda 12.65 m, kuzey-güney ekseninde 3.80 m olarak ölçülmüştür. Bell'in planında doğudan üçüncü arkadlı nişte, dışa taşkın ana giriş kapısı yer almaktadır. Günümüzde dışa taşkın olan ana kapının yerine; doğudan birinci, üçüncü ve dördüncü arkadlı nişlerden birer kapı ile avluya geçiş sağlanmaktadır.

Yapılan incelemeler sonucu yapı, 1960-75 yılları arasında onarım geçirdiğinde olasılıkla narteks batıdan bölünerek D Mekanı (beth kadişe) oluşturulmuştur²¹⁰. Korkut ve Tuna tarafından taralı olarak gösterilen D mekanı, doğu-batı 7.21 m, kuzey-güney 4. 11 m ölçülerindedir. D Mekanı ve narteksin bugünkü ölçüleri doğu-batı doğrultusunda 19.85 iken Bell'in narteks ölçüleriyle 0.35 m'lik bir fark gözlemlenmiştir.

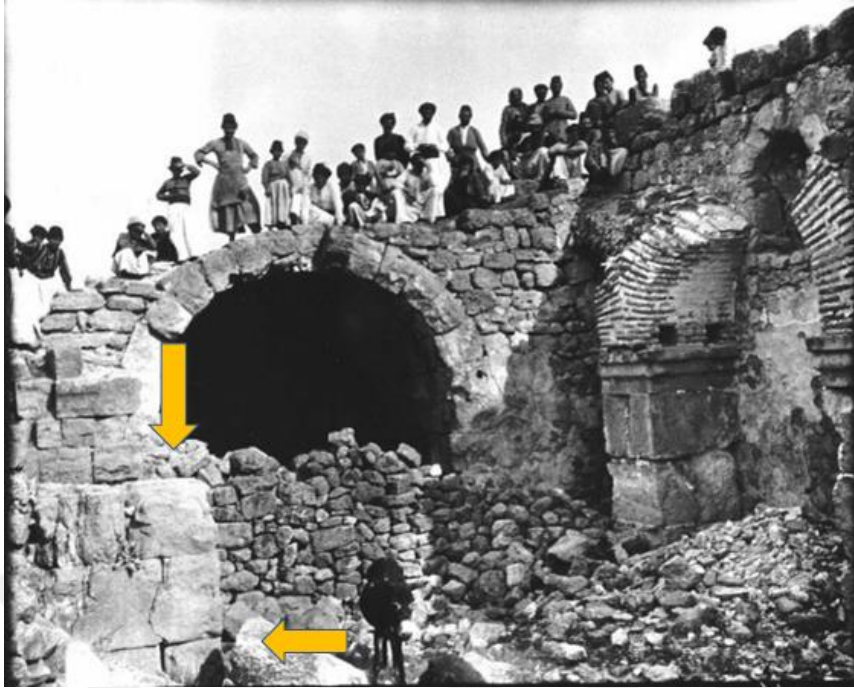
4.2. NAOS (KİLİSE - A MEKANI)

Bell tarafından çizilen plan ve çekilen fotoğraflara göre kilise (A mekanı) naosunun kuzey duvarının ikinci duvar payesinden sonraki kısım yıkık durumdadır²¹¹. Naosunun kuzey ve güney duvarındaki duvar payeleri, günümüzde olduğu gibi eşit düzlemde/karşılıklı değildir. Arkadlı nişler için destek görevi gören duvar payeleri düzensiz blok taşlardan yapılmıştır. Yanı sıra, kilisenin güney duvarında, doğudan birinci arkadlı nişin yarım yuvarlak kemeri, pencereyi kapatır vaziyettedir. Bu durum yapı elemanının sonradan eklendiğini göstermektedir. Bell'in fotoğraflarında kilisenin kuzey duvarında ayakta olduğu tespit edilen, doğudan ikinci duvar payesinin üzerinde yer alan ve Brelaud tarafından çözümlenen kitabe; yazı stili olarak 8-11 yüzyılı işaret etmektedir, ancak kitabenin 971/72 yılında tamamlandığı yazılmaktadır ²¹². Bu kitabe göz önünde bulundurularak kilisedeki duvar payelerini onuncu yüzyıla tarihlendirmek mümkündür (Resim 97, Plan 5).

²¹⁰ Mekanın işlevi aşağıda incelenecektir.

²¹¹ Bell ve Mundell-Mango, 1982, s.20.

²¹² Bkz. Kilisede yer alan kitabeler.

Resim 97. Kuzey duvarında ayakta kalan ikinci duvar payesi (http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3491 16.01.2021, saat: 19.40).

4.3. RÖLİK ODASI (A3 MEKANI)

Mor Filoksenos Kilise kompleksinde, kilise apsisinin arkasında A3 mekanı yer almaktadır. Bu mekanın işlevi tam olarak bilinmemekle birlikte Teteriatnikov ve Alpaslan apsis ve çevresinde yer alan mekanları vaftizhane veya martirion olarak kullanıldığını önerirken Koch, apsis çevresinde bulunan odaların işlevi martir kültüyle bağlantılı olduğunu, Keser-Kayaalp ise bu mekanların işlevlerini net olarak tanımlayamamakla birlikte prothesis, diakonikon, vaftizhane ya da martir kültüyle ilişkili olduğunu düşünmektedir²¹³. Dalton, Mezopotamya’da yer alan Süryani kiliselerinde prothesis ve diakonikon mekanlarının olmadığını savunmaktadır²¹⁴. Teteriatnikov ve Alpaslan, Kuzey ve Güney Suriye’de yan mekanların kural olamadığı ve Arap istilasından sonra Güney Suriye’de yan mekanların kutsal eşyaları

²¹³ Teteriatnikov, N. (1988). Upper-Story Chapels near the Sanctuary in Churches of the Christian East. *Dumbarton Oaks Papers* 42, S. 65-72, s.70; Alpaslan 1998, s.162; Koch, 2007, s. 89; Keser-Kayaalp, 2019, s.185,186.

²¹⁴ Dalton, 1925, s.138.

korumak/saklamak için; Kuzey Suriye’de ise Martirion ve vaftizhane olarak kullanıldığı görüşündedir²¹⁵. Teteriatnikov, Arap istilasından sonra Suriye kiliselerinde yan mekanların martirler için ayrıldığı, bunun yanı sıra liturjik eşyalar ve ayinler için de kullanıldığını düşünmektedir²¹⁶. Bu görüşler çerçevesinde değerlendirilen A3 mekanı, kilisenin apsisiyle küçük bir pencere ile bağlantı sağlanması ve Mor Filoksenos’un²¹⁷ vitasına göre azizin röliklerinin bu kilisede olması A3 mekanının martir kültü için kullanıldığı tezini desteklemektedir. Bölge ve bölge dışı tanımlamaları göz önünde bulundurularak A3 mekanı, aziz kültüyle ilişkilendirerek rölik odası olarak tanımlanmıştır.

4.4. DİAKONİKON (C MEKANİ)

Yapının tanımlanamayan diğer mekanı, C Mekanıdır. C mekanı A şapelinin güneyinde yer almaktadır. Mekanın kuzeybatı köşesinden A şapeline ve avluya geçiş sağlanan iki kapısı bulunmaktadır. Bell tarafından çizilen planda yapının kuzeybatı köşesinden şapele geçiş sağlanan kapı mevcut iken günümüzde bu kapı kapatılmıştır. Mekanın işlevi tam olarak bilinmemekle birlikte şapel ile bağlantılı olması bu mekanın erken dönemlerde diakonikon olarak kullanıldığı, daha sonraki dönemlerde toplantı odası ve eğitimin verildiği yer gibi farklı amaçlarla kullanıldığı düşünülmektedir²¹⁸.

4.5. MEZAR (B) ŞAPELİ

Yapı topluluğunun en güneyinde ve daha alt kotta bulunan B Şapeli antik mimari unsurların bulunduğu en süslü mekandır. Şapelin apsis zafer kemeri ve güney

²¹⁵ Teteriatnikov, 1988, s. 70; Alpaslan, 1998, s.162.

²¹⁶ Teteriatnikov, 1988, s. 70.

²¹⁷ Mor Philoxenos öldükten sonra yeğeni tarafından röliklerinin Tur Abdin bölgesini getirildiği vitasında geçmektedir. Aziz adına inşa edilen kilise 1145 yılında tahrip edildiğinde azizin röliklerinin sokağa atıldığı, sokakta gördükleri rölikleri Mor Abraham Mor Hobil Manastırına daha sonra Mor Gabril manastırına taşındığı bilinmektedir. Mor Philoxenos’un hayatı için ekler ve Bkz. Mingana, 1920, s. 58; Palmer, A. (1990). *Monk and Mason on the Tigris Frontier: The Earlier History of Tur Abdin*. Cambridge University Press. s. 60, 113, 114; Brock, 2011, s.333.

²¹⁸ Rahip İbrahim Aksan (1910 doğumlu, 1964 tarihinde Rahip olan)’ın pazar okulunda 60 öğrenciye bu kilisede ders verdiği bilinmektedir. Derslerin verildiği mekan; beşik tonozlu, birkaç yıl önce tamamen onarılan mekan olarak tanımlanmıştır. Bkz. Anschütz, 1984, s.63

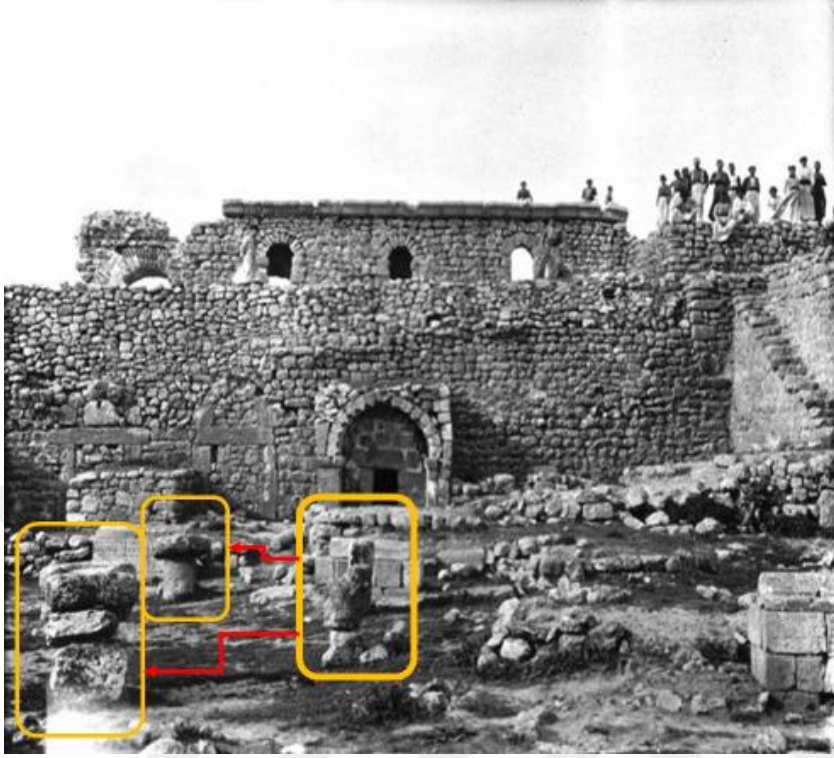
duvarında yer alan arkadlı niş kemerleri iç-dış bükey basit silmelerle çevrelenmiştir. Apsis kemer başlıkları güneydeki dışa doğru kıvrılan palmet yapraklardan oluşan korint başlık türünü örnekler niteliktedir. Kuzeydeki başlıkta aynı özellikler göstermekte; ancak oldukça tahrip olmuştur. Apsis kemer ve başlıklarının süslü olması erken dönem yazlık kilise apsislerini anımsatmaktadır. Aynı zamanda diğer mekanlarla herhangi bir bağlantısının olmaması bu özelliği güçlendirmektedir. Daha alt kotta olan bu mekan büyük olasılıkla erken dönemlerde yazlık kilise olarak kullanılmış ve 1960-75 onarımında mezarlık olan Avlu 1, kesme kalker taşla yükseltilmiştir. Bu yüzden bu mekan ve D mekanı daha alt kottadır²¹⁹ (Resim 96).

Mor Filoksenos Kilisesi'nde yazlık kiliseyi tanımlayan altar ve ambon düzenlenmesi Avlu 2'de bulunmaktadır. Bu durum avluda bir ayinin yapıldığını göstermektedir. Dolayısıyla bugün B Şapeli olarak tanımlanan erken dönemlerde yazlık kilise olduğunu düşündüğümüz mekânın apsisinin önünde bu düzenlemenin olduğu söz konusudur (Resim 98-100).

Resim 98. B Şapeli, paye başlığı ve iç-dış bükey silme örneği (Alp, 2021).

²¹⁹ Olasılıkla kilise ve diğer mekanlarda erken dönemlerde bu kotlardaydı.

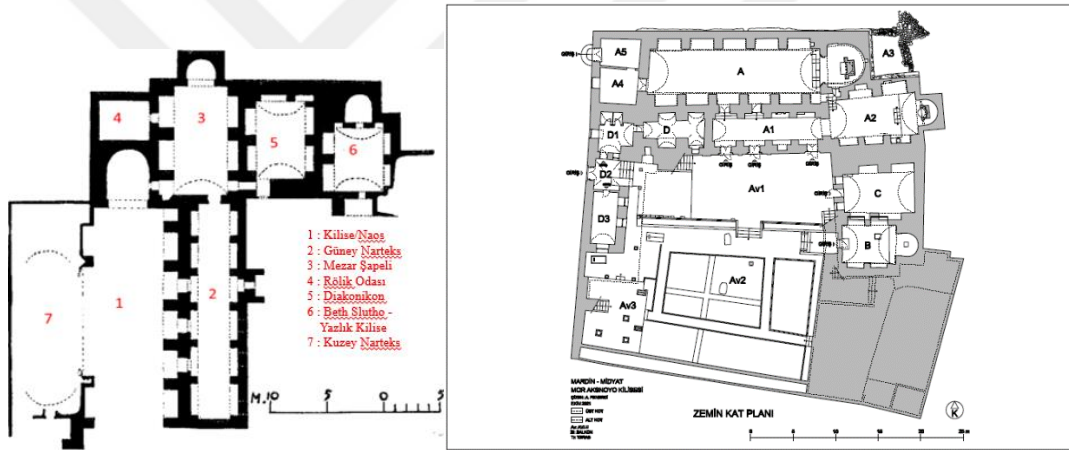
Resim 99. Mor Filoksenos Kilisesi'nin yazlık kilisesini tanımlayan unsurlar (Bell Arşivi, 1909).

Resim 100. Mor Filoksenos Kilisesi yazlık kilisesinin önünde yer alan mimari plastik öğeleri (Alp, 2021).

4.6. BETH KADİŞE (D MEKANI)

Narteksin batısında yer alan D Mekanı, Bell'in planında narteksin devamı olarak görünmektedir (Plan 7). Kilisenin güney duvarında sonradan kapatılan doğudan üçüncü kapı bu mekana denk gelmektedir. Olasılıkla 1960-75 onarımında narteksten bir duvarla ayırarak farklı bir fonksiyon için kullanılmıştır. Mekanda yapılan analizler sonucu güney duvarında doğudan ikinci arkadlı nişin kemer başlangıçlarına kadar kapatılmıştır. Kapatılan arkadlı nişte kemik kalıntılarına rastlanmıştır. Mimari olarak tanımlanamayan bu mekan gözlemlenen kemik kalıntıları ve mekanın kot olarak yapının B şapeli dışındaki diğer mekanlardan daha alt kotta olması göz önünde bulundurularak mekanın gömü yeri/beth kadişe²²⁰ olarak kullanıldığını düşündürmektedir.

Plan 7. Beth Kadişe mekanının plan üzerinde dönüşümü ve görünümü (Bel, 1982; Fenerci 2021).

Bölgedeki uzunlamasına naoslu kilise plan tipindeki yapılarda genellikle beth kadişe²²¹ mekanı bulunmamaktadır. Bu mekan bölgedeki enine naos plan tipindeki

²²⁰ Beth kadişe, kuzey Mezopotamya'daki manastırlarda patrik, piskopos ve bazı durumlarda sıradan insanların mezarı için çeşitli formlarda inşa edilen yapılardır. Beth kadişe, azizlerin evi anlamına gelmektedir. Bkz. Bell ve Mundell-Mango, 1982, s.165.

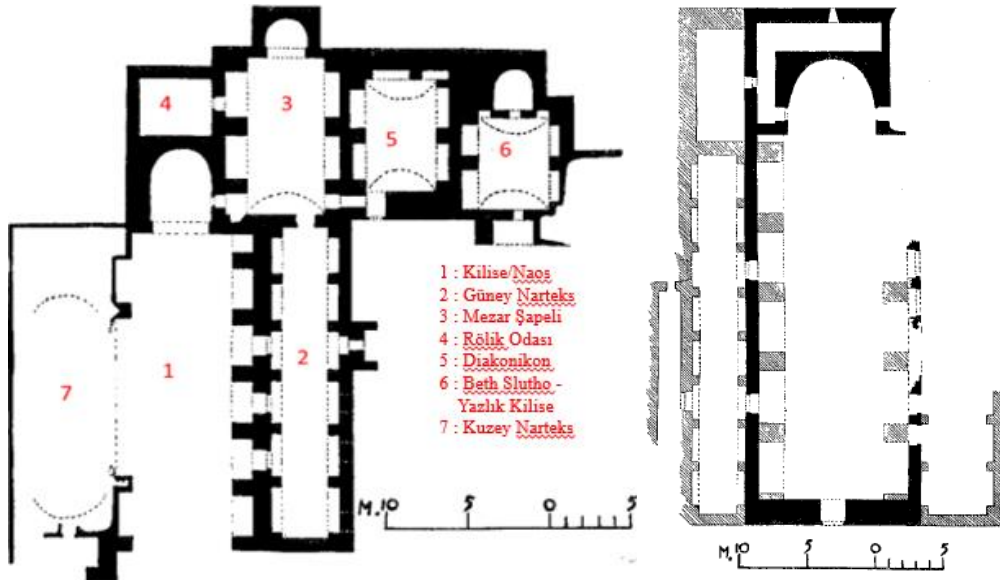
²²¹ Mor Gabriel ve Deyrul Zafaran Manastırlarında bu mekanlar bulunmaktadır.

manastır yapılarının birçoğunda görülmektedir ve cemaat kiliselerinde plan olarak kesin çizgilerle ayrılmaktadır.

Beth kadişe bölgedeki her manastırda görülmeyen bir özellik iken neden cemaat kilisesi olan bir yapıda bu mekanın kullanıldığına dair bir sonuca varılamamıştır. Onarım sonrasında ihtiyaç dahilinde mi eklendi yoksa bir dönem manastır olarak mı kullanıldığı anlaşılamamıştır (?)

4.7. NARTEKS (MEKAN 7)

Bell kilisenin kuzey cephesine bitişik başka bir mekanın var olabileceğini plan üzerinde göstererek önermektedir. Bu mekana dair bu plan çizimi dışında herhangi bir bilgiye sahip değiliz, ancak bölge özellikleri göz önünde bulundurularak bu mekanın kuzey narteks olduğu düşünülmektedir. Tur Abdin bölgesinde kuzeyinde narteks olan kilise örnekleri; Keferbe (Güngören) köyünde bulunan Mor Estefanos Kilisesi (778'den önce) ve Anıtlı'daki Mor Sovo Kilisesi'dir (Plan 8).

Plan 8. Mor Filoksenos Kilisesi ve Mor Sovo Kilisesi'nin planları (Bell ve Mundel-Mango, 1982, s.20, 17).

4.8. MALZEME TEKNİK

Tur Abdin bölgesinde tuğla kullanımı genellikle örtü sisteminde ve arkadlı niş kemerlerinde kullanılmıştır. Keser-Kayaalp, örtü sisteminde tuğla kullanımının altıncı yüzyılda başladığını ve Tur Abdin bölgesiyle birlikte bütün güneydoğu Anadolu bölgesinde yaygın olarak kullanıldığına değinmiştir. Tur Abdin bölgesinde, sekizinci yüzyıla tarihlendirilen tuğla kullanımında tuğlaların, yanlamasına konarak ya da *imbrice* yarı silindir çatı tuğlalarının bezeme amaçlı kullanıldığı tezini öne sürmektedir²²² (Resim 101).

Tur Abdin bölgesinde duvar payeleri tarafından desteklenen arkadlı nişlerin kemerlerinde tuğla malzeme kullanılmıştır. Kimi zaman duvar payelerinde de görülen tuğla malzemesi almaşık tekniği şeklinde uygulanmıştır (Mor Sovo Kilisesi). Beşik tonozla örtülü olan yapıların tonozu, genellikle tuğla malzeme ile yapılmıştır. Bu tonozlar bazen taş ya da tuğla kemerlerle bölünmüşken bazen de sürekli olarak devam etmektedir. Mor Filoksenos Kilisesi'nin güneyinde yer alan A şapelinin örtüsü tuğla kemerlerle bölünerek tuğla malzemeye devam etmiştir.

²²² Keser-Kayaalp, 2016, s.207.

Resim 101. Barıştepe (Salhe) Mor Saba Kilisesi güneydeki tonoz ayrıntısı. (Wiessner vol 1.1. s. 61).

4.9. KUYU VE SARNIÇLAR

Yapıdaki önemli sorulardan biri yapının avlusunda ve bahçesinde yer alan su kuyuları ve sarnıçlardır. Avluda iki (biri kapatılmış), kuzey cephenin olduğu bahçede bir sarnıç, doğudaki bahçede üçgen oluşturacak şekilde üç tane sarnıç ya da su kuyusu bulunmaktadır. Yapıda tarafımızca tespit edilen toplam altı kuyu ve sarnıcın olmasını Anschütz, Midyat'taki su problemine bağlamıştır. Halkın sularını evlerin altında ve tarlaların içindeki sarnıçlardan karşıladığını söylemektedir²²³. Yanı sıra, yapıda

²²³ Anschütz, 1984, s.63.

görülen değişiklikler ve eklemelerle değerlendirdince yapının onarım sonrasında bir manastır olarak işlev gördüğü olasılığı da mevcuttur.

5. BÖLÜM: MOR FİLOKSENOS KİLİSESİ'NİN YAPI EVRELERİ

Kilise altı yapı evresini içermektedir. Yapının birinci evresi, Anschütz, Palmer ve 1961-2'de eklenen kilise altarının üzerinde yer alan kitabeye göre yapı 538 yılında Midyat halkı tarafından inşa edildiği yazılmaktadır²²⁴. Yapının ikinci evresi, duvar payelerinin eklendiği ve örtü sisteminin beşik tonozla dönüştüğü dönemdir (8-10). Yapının üçüncü evresi A şapeli, apsiste bulunan altarın üzerinde yer alan kitabeye göre 1938 yılında bir onarımdan geçmiştir. Yapının dördüncü evresi olarak 1909 ve 1911 yılında Bell ve Mundell-Mango²²⁵ tarafından çizilen plandır. Bu plana uygun olarak 1960-1975 yılları arasında kilise kalıntıları üzerine geniş bir onarımdan geçmiştir²²⁶. Yapının beşinci evresi, 2000-2005 yılları arasındaki dönemdir. Yapının altıncı evresi Mayıs 2020 yılına tarihlendirilmektedir²²⁷.

5.1.BİRİNCİ EVRE

Yapının birinci evresine ait bilgi oldukça kısıtlıdır. Anschütz ve Palmer²²⁸ kilisenin Midyat'ın doğusunda inşa edilen en eski kilise olduğunu ve 538 yılında inşa edildiğini belirtmişlerdir. 1961-2 yılında eklenen kilise sunağının üzerinde yer alan inşa kitabesi de aynı tarihi göstermektedir ve kilisenin Midyat halkı tarafından inşa edildiği yazılmaktadır. Bunun dışında herhangi bir bilgiye ve plana ulaşamamıştır. Tarafımızca yapılan plan çiziminde rölik odası ve kilisenin kuzey cephesinde yer alan kalıntılar yapının birinci evresine ait olduğu düşünülmektedir. Çizim üzerinde gri renkle gösterilen alan bu dönemden kalan kalıntılardır (Çizim 18).

²²⁴ Bkz. Kilisede yer alan kitabeler.

²²⁵ Bell, 1982, s. 20,51.

²²⁶ Anschütz, 1984, s.64.

²²⁷ Tez çalışmam sırasında yapılan değişiklikler tarafımda fotoğraflarla belgelenecek tespit edilmiştir.

²²⁸ Anschütz, 1984, s.62; Palmer, 1990, s. 113.

Çizim 18. Mor Filoksenos Kilisesi zemin kat restitüsyon çizimi (Fenerci, 2021).

Araştırmalarımıza göre rölik odası (A3) ve kilisenin kuzey cephesinde yerden yaklaşık 0.50 m yükseklikteki kalıntılar bu döneme yansıtmaktadır. Yanı sıra kilise naosunun güney duvarında yer alan iç-dış bükey kapı lento ve söveleri, A şapelinin kuzey duvarında bulunan lento söve silmeleri (iç-dış bükey), B şapelinde yer alan silmeler ve paye başlıkları birinci inşa evresi olarak altıncı yüzyıla ait mimari unsurlar olduğu kanısına varılmıştır (Resim 102 -105).

Resim 102. Rölük odasının kalıntıları (Alp, 2021).

Resim 103. A şapeli, kuzey duvarı, doğudan birinci arkadlı nişte yer alan silmeli kapı kalıntısı (Alp, 2021).

Resim 104. B şapeli, apsis silmesi ve paye başlığı: birinci evre özellikleri (Alp, 2021).

Resim 105. B şapeli, kuzey duvarı, arkadlı nişlerde görülen geç antik dönem silme izleri (Alp, 2021).

5.2. İKİNCİ EVRE

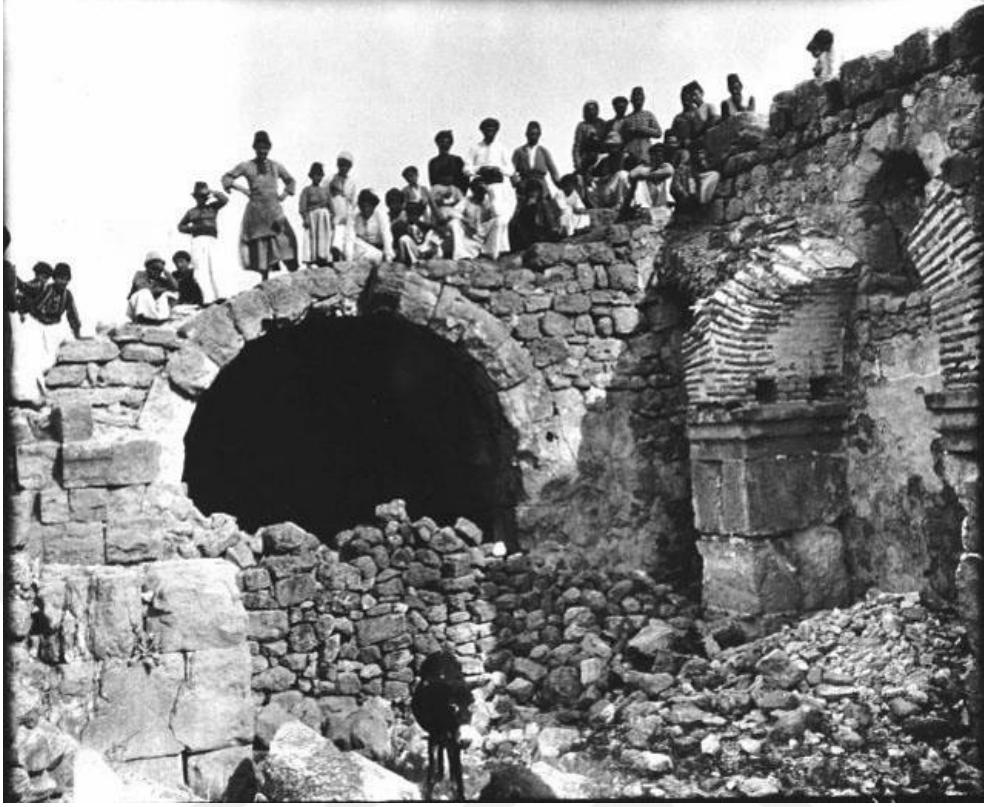
Bölgede sekizince yüzyılda gerçekleşen dört depremden sonra bölgedeki birçok mimari yapıyla birlikte Mor Filoksenos Kilisesi'nin de yıkıldığı düşünülmektedir. Sekizinci yüzyılın sonu ve dokuzuncu yüzyılın başında bölgede geniş çaplı inşa ve onarım faaliyetleri başlamıştır, ancak bu yüzyıllarda kilisenin onarımına dair bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bu yüzyıllar dışında kilisenin duvar payesinin üzerinde kilisenin işleyişinden sorumlu olan kişinin mezar kitabesi bulunmaktadır. Bu kitabenin üstünde 971/2 tarihi göz önünde bulundurularak yapının onuncu yüzyılda bir onarımdan geçmiş olması söz konusudur.

Bu dönemde yapılan onarımlarda kilisenin naos örtüsü kırma çatıdan beşik tonozla dönüştürülmüştür. Bu açıdan naos kuzey ve güney duvarlarına tonozu destekleyen

arkadlı niş düzenlemesi oluşturan kemer sıraları eklenmiştir. Bu özelliğin ikinci evreye ait olmasının nedeni, naosu kuzey ve güney duvarlarından çevreleyen kemer sıralarının kilisenin pencerelerini kapatmasıdır (Resim 106-108).

Resim 106. Kilisenin güney duvarındaki arkadlı niş düzenlemesinden detay (Bell, 1909, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3488 Erişim. 16.01.2021, saat. 19.36.

Resim 107. Kilise, apsis ve güney duvarındaki pencereleri kapatan arkadlı niş örneği (Bell Arşivi, 1909).

Resim 108. Kilise naosunun güney duvarında yer alan arkadlı niş düzenlemesi, kuzeyden görünüm (Ortografik Görüntü, 2021).

Kilisenin güney duvarında bulunan ve yapının ikinci evresinde eklendiği düşünülen duvar payelerinin başlıkları basit silmelidir. Bell tarafından çekilen fotoğraflarda da aynı özellikte olduğu görülmektedir (Resim 109).

Resim 109. Kilisenin güney duvarındaki duvar peye başlığı (Bell, 1909, Alp, 2021).

5.3. ÜÇÜNCÜ EVRE

Anschütz, 1145 yılında Midyat'ta tahrip edilen pek çok ev ve kiliseyle birlikte Mor Filoksenos Kilisesinin de soyulup, tahrip edildiğine değinmiştir. Bunun yanı sıra kilise altarında yer alan kitabede kilisenin 1401 yılında Moğullar tarafından tahrip edildiği ve onarımının asırlar sürdüğü yazılmaktadır²²⁹. I. Barsavm²³⁰'a göre 1405 yılında Moğulların bölgedeki büyük kiliseleri tahrip ettiğini belirtmiştir. Moğolların tahribatından sonra 1909-1911 yıllarında bölgede araştırmalar yapan Bell²³¹, yapının plan çizimi ve fotoğrafları üçüncü evre hakkında bilgi sunmaktadır. Bu fotoğraflara göre iki katlı olan kilise ve kilisenin doğusunda yer alan rölik odası yıkıntı durumdadır. Narteks, A- B Şapelleri ve diaokonikon mekanı ayakta idi (Plan 9; Resim 110-112). A Şapelinin bu dönemden sonra kilise görevi üstlendiği, narteks ve diaakonikonun da aynı işlevde devam ettiğini söylemek mümkündür. A şapelinin altarında yer alan bir

²²⁹ Kitabeler için ilgili bölüme bakınız.

²³⁰ I. Barsavm, A. (1985). *Tur'Abdin Tarihi*. Holanda, Süryani Mor Afrem Manastırı Yayınları (2. Baskı). s. 94-124.

²³¹ Bell, G.L (1913), *Churches and Monasteries of the Tur'Abdin and Neighbouring Districts. Zeitschrift Für Geschichte Der Architektur*, Beiheft, Heidelberg, Carl Winters Universitätsbuchhandlung. S.61-100., s. 80; <http://gertrudebell.ncl.ac.uk/>.

kitabeye göre şapelin 1938 yılında bir onarımdan geçtiğini belirten bir kitabe yer almaktadır. Altarın eklenmesinin dışında yapıda ne tür değişiklikler yapıldığı bilinmemektedir.

Resim 110. Kilisenin yıkıntı durumu, kuzeydoğudan görünüm (Bell, 1909).

Resim 111. http://www.gerty.ncl.ac.uk/images/R_190.jpg - 1911 – Erişim Tarihi:16.01.21 . 16.40. Kilise ve rölik odasının yıkıntı durumları ve diğer mekanların ayakta olduğunu gösteren görüntü.

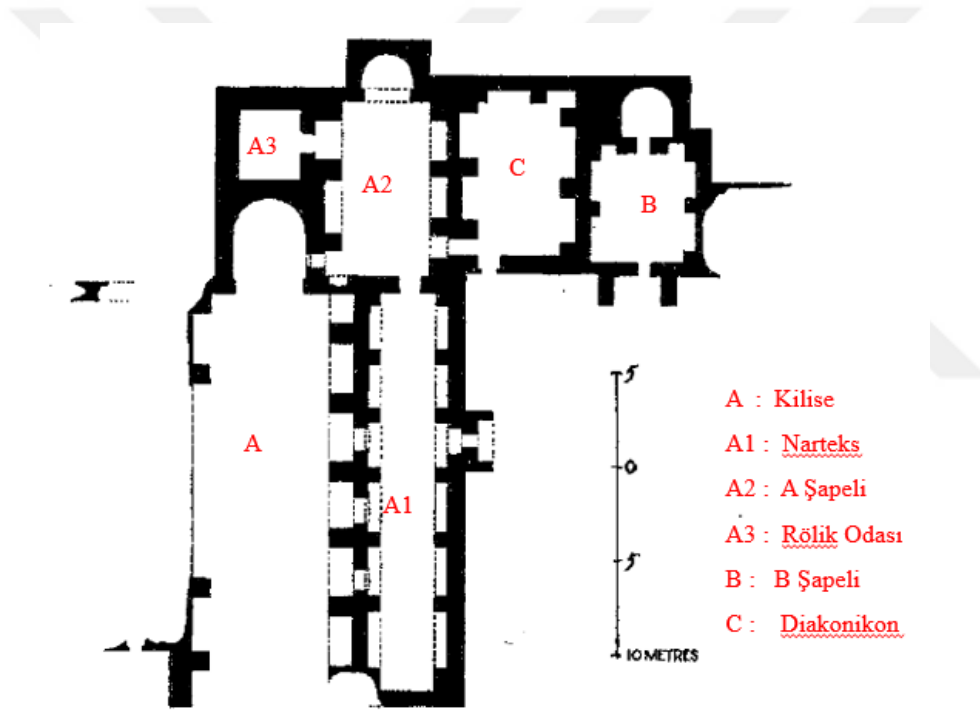

Resim112. Kilisenin güney cephesi, kilisenin iki katlı olduğunu gösteren fotoğraf. (http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3486 16.01.2021, saat. 19.31).

5.4. DÖRDÜNCÜ EVRE

Kilise kompleksinin dördüncü evresi 1960-75 yılları arasındaki geniş çaplı onarımı kapsamaktadır. Bu dönemde yapılan onarımlar Bell'in planına göre onarılmış, ancak bazı değişiklikler ve eklemeler yapılmıştır (Plan 9, Çizim 19-20).

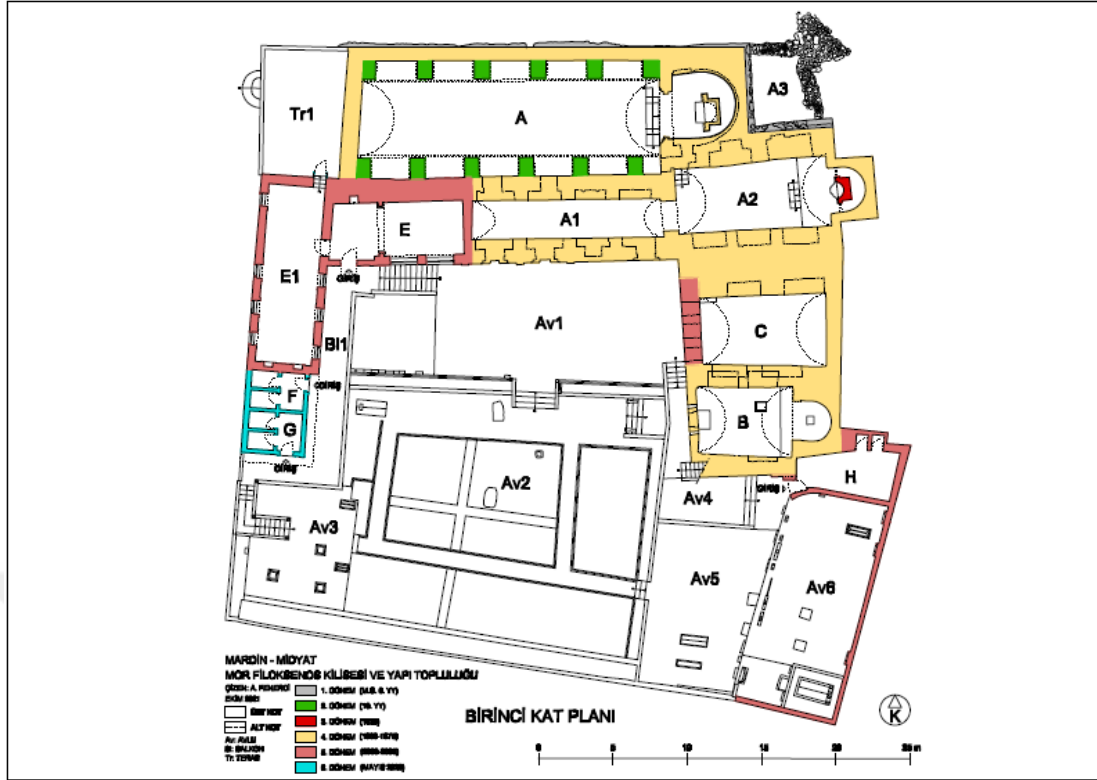
Onarım sırasında kilisenin kuzey ve batı duvarı kalıntıları üzerine temelden inşa edilmiştir. Narteks batıdan bölünerek beth kadişe mekanı oluşturulmuştur. Diakonikonun A Şapeline açılan kapısı kapatılmıştır. Bu onarımda ise mezar şapelinden (A Şapeli) rölik odasına açılan kapının kapatılmış olması ve rölik odasının kalıntı halinde kalması gözlemlenen değişiklikler arasındadır (Plan 9, Çizim 19-20).

Plan 9. Kilisenin üçüncü evresinde baz alınan plan (Bell-Mundell-Mango, 1982, s. 51).

Çizim 19. Sarı renkle gösterilen alanlar yapı dördüncü everesini gösteren kısımlardır (Fenerci, 2021).

Çizim 20. Sarı renkle gösterilen alanlar yapı dördüncü everesini gösteren kısımlardır (Fenerci, 2021).

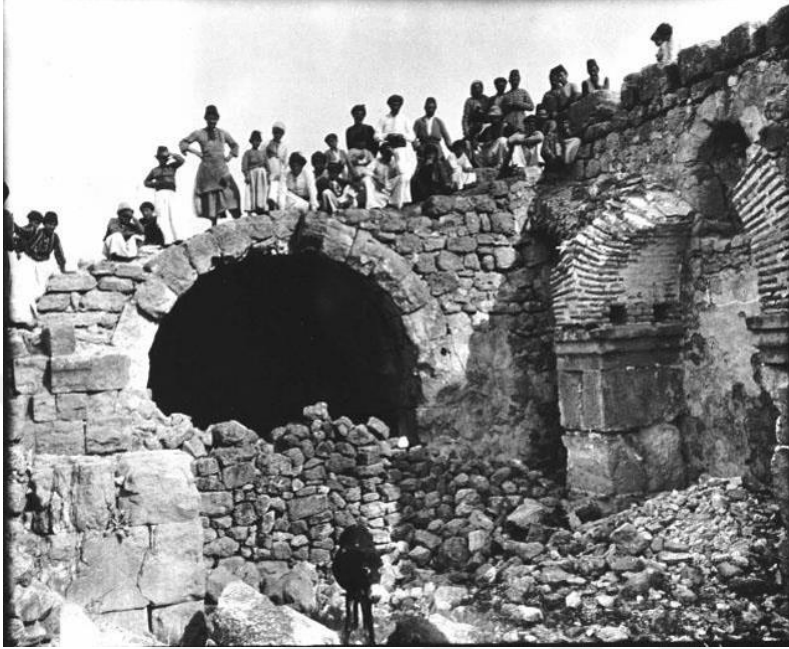
Bu dönemde eklenen kuzey duvarı, beş arkadlı nişten oluşmaktadır. Bu nişler güney duvarında yer alan arkadlı nişlerle aynı düzlemde değildir (Resim 113).

Resim 113. Kilise naosunun kuzey duvarı (Ortografik görüntü – 2021).

Naosun doğusunda yer alan apsis zafer kemeri erken dönemlerde sade yarım yuvarlak bir kemer iken 1960-1975 onarımında bir çerçeve içerisine alınmıştır. Çerçevenin

yukarısında üçlü pencere düzenlemesi bulunmaktadır. Naosun güney duvarında yer alan paye başlıkları ile Bell'in fotoğraflarındaki paye başlıkları benzerdir; ancak duvar payeleri ve kemerleri daha yüksek yapılmıştır (Resim 114-115).

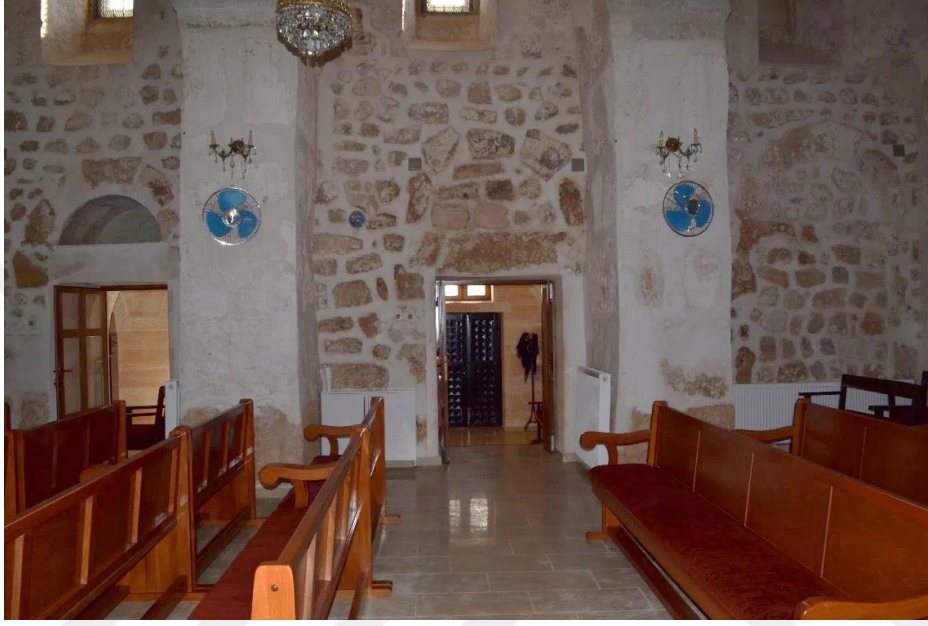

Resim 114. Kilise, apsis ve güney duvarı (Bell Arşivi, 1909).

Resim 115. Naosun doğusunda yer alan apsis, batıdan görünüm (Alp, 2021).

Bell'in planına göre kilisenin güney duvarından nartekse üç kapı açılmaktadır. Bu kapılardan batıda bulunan kapının bu dönemde (1960-75) kapatıldığı ancak kapı izleri bugün gözlemlenmektedir. Kalıntılara göre lentolu dikdörtgen olan kapının lentosunun üst kotunda muhtemelen diğer kapılarda olduğu gibi bir pencere vardır ve pencere sivri kemerlidir (Resim 116).

Resim 116. Kilise güney duvarında doğudan üç, dört ve beşinci arkadlı nişlerde yer alan kapı ve kalıntıları (Alp, 2021).

Resim 117. Kilisenin batı duvarı Bell'in çiziminden sonra yapılan onarım (Alp,2021)

Kuzey duvarında olduğu gibi bu dönemde naosun batı duvarı eklenmiştir. Batı duvarının güneybatı köşesinde basık kemerli dikdörtgen bir kapı vardır. Kapının kuzeyinde yarım yuvarlak kemerli dikdörtgen bir pencere mevcuttur. Kapı ve pencerenin üst kotunda paye başlıklarıyla aynı seviyede başlayan üçlü pencere düzenlemesi yer almaktadır. Bu pencereler yarım yuvarlak kemerli, dikdörtgendir. Eksendeki pencere daha büyük ve üst kottadır. Yanlardaki iki pencerenin yarım yuvarlak kemerleri bir sıra tuğla ile hareketlendirilmiştir (Resim 117).

Resim 118. A Şapeli, güney duvarında yer alan kapı kalıntısı (Alp, 2021).

Mezar(A) şapelinin güney duvarında, batıdan birinci arkadlı nişte kapı lento kalıntısı bulunmaktadır. Bu kapı Bell'in planına göre diakonikona açılan kapıdır. Onarım sonrasında kapatılmıştır (Resim 118).

Doğu Cephe

Yapı topluluğunun doğu cephesi günümüzde ayakta olan cepheyle malzeme, teknik ve form olarak benzerdir. Cephenin kuzeyinde yer alan rölik odası daha iyi durumda iken onarım sırasında bu birim onarılmamıştır. Günümüzde sadece yıkıntıları gelen rölik odasının 1911 yılında kilisenin apsisine kadar beden duvarları ayakta idi. Bell tarafından 1911 yılında çekilen doğu cepheyle bugün mevcut olan cephe harç malzemeyle sağlamlaştırma dışında hiçbir değişiklik gözlemlenmemiştir (Resim 119-120).

Resim 119. Yapı topluluğunun doğu cephesi, doğudan bakış (Bell Arşivi, 1911, Erişim: 16.01.2021) http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=5710

Resim 120. Mor Filoksenos Kilisesinin doğu cephesi, doğudan görünüm (Ortografik Görüntü, 2021).

Güney Cephe

Cephenin merkezinde iki duvar payesi üzerine oturtulan ve birbirini takip eden oyuklarla geniş bir sivri kemerden nişe girilir. Nişin ortasında dikdörtgen bir kapı ile nartekse giriş sağlanır. Ana girişin batısında lento ve söveleri blok düzgün kesme taş olan iki dikdörtgen kapı bulunmaktadır. Lentoların yukarısında yarım yuvarlak kemerli pencereler yer almaktadır. Bu kapı ve pencereler kapatılmış olarak görülmektedir. Galeriye avlunun doğu cephesinden bir merdiven aracılığıyla üst kata çıkılmaktadır. İçten beşik tonoz dıştan düz olan narteks, kilisenin galerisi için teras görevi görmektedir. Galerinin kapısı, güney cephede yer alan ve kapatılan kapılarla yaklaşık aynı eksendedir. Batıda yer alan galeri kapısı yarım yuvarlak ve geniş kemerlidir. Kapının doğusunda yaklaşık aynı büyüklükte ve uzaklıkta dikdörtgen, yarım yuvarlak kemerli üç pencere bulunmaktadır. Fotoğraftan anlaşıldığı üzere kapı ve pencerelerde kullanılan teknik ve malzeme aynıdır. Cephenin doğusunda yer alan pencere form olarak aynı olup tamamen taş malzemeye yapılmıştır. Galerinin duvarı geniş yivli bir silme ile sonlanmaktadır (Resim 121).

Bugün nartekse üç kapı açılmaktadır. Bu kapılar Bell'in fotoğrafında bulunan konumla aynı olmamanın yanı sıra form olarak da farklıdır. Bölge görülen Artuklu dönemi özelliği gösteren üç dilimli kemer içerisinde dikdörtgen iki kapı ve yüksek sivri kemerli bir kapıdan nartekse giriş sağlanılır. (Resim 122-123).

Galerili olan kilise bu onarımdan sonra tek katlı olarak inşa edilmiş, ancak galeri kısmı dikdörtgen beş pencere ve batıda dikdörtgen görünümlü kapı bulunmaktadır. Bu kapı ve pencereler kapalı olarak onarılmıştır (Resim 123).

Resim 121'da görülen cephe düzenlemesinde kaba yonu ve moloz taş malzeme kullanılmışken bugün düzgün kesme kireç taşı kullanılmıştır (Resim 121-123).

Resim 121. Yapı topluluğunun güney cephesi, güneyden bakış (Bell Arşivi, 1909, erişim, 16.01.2021, 19.31).

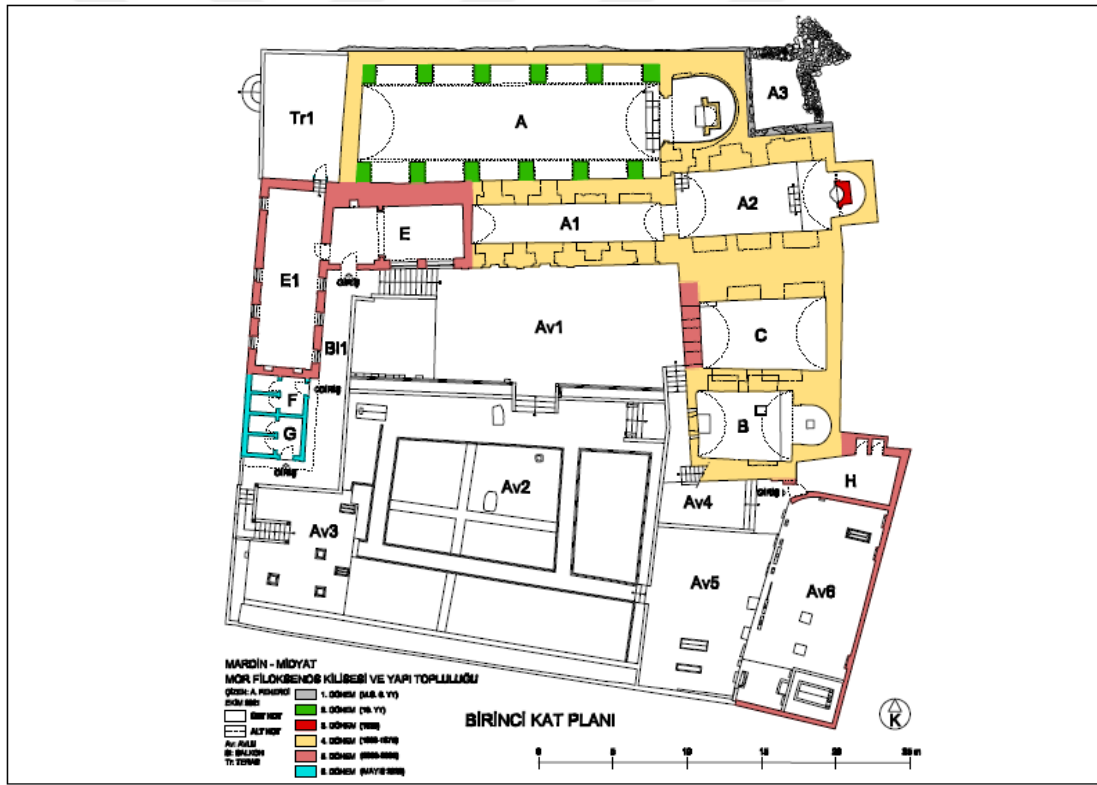
Resim 122. Yapı topluluğunun güney cephesi, güneybatıdan görünüm (Alp, 2021).

Resim 123. Kilisenin galeri görünümlü bölümü (Ortografik Görüntü- 2021).

5.5. BEŞİNCİ EVRE

Kilise kompleksinin beşinci evresi 2000-2005 yılları arasında onarımı kapsamaktadır. Bu dönemde yapının üst katında yer alan toplantı ve mutfak – bekleme salonu olarak kullanılan E ve E1 mekanları bu dönemde eklenmiştir. Bu mekanların yanı sıra 1960-75 onarımında mekanların iç kısmında uygulanan sıvaların bir kısmı kaldırılmıştır²³². Bu dönemde aynı zamanda yapının teraslarının çevresi taş parapetlerle çevrelenmiştir. Çizim 21’de kırmızı renkle gösterilen mekanların bu dönemde yapıldığı malzeme teknik ve edinilen bilgiler çerçevesinde saptanmıştır.

Çizim 21. Mor Filoksenos Kilise kompleksi birinci kat restitüsyon çizimi (Fenerci,2021).

²³² Bilgiler Midyat'taki kilise ve manastırlardan sorumlu olan Malfono Ayhan Gürkan'dan öğrenilmiştir.

5.6. ALTINCI EVRE

Yapı topluluğunun altıncı evresi, Mayıs 2020 yılında yapıya bazı eklemeler yapılmanın yanı sıra küçük değişiklikler de gözlemlenmiştir. Bu eklemeler; kilisenin batı duvarı, apsisi, yer döşemesinde değişiklikler gözlemlenmiştir. Sıva ile kaplı olan narteksin bütün duvarlarındaki sıvalar kaldırılarak düzgün kesme taş ile kaplanmıştır. Narteksin kuzey-güney duvarlarında yer alan arkadlı nişlerin yarım yuvarlak kemerleri ve A Şapeline bağlanan kapının yarım yuvarlak kemeri ve iki yandan içten ve dıştan bitkisel bezeme ile süslenmiştir. Ana giriş avlusundan avlu 1'e bağlanan merdivenlerin güney sınırına engeli rampası eklenmiştir. Bunun yanı yapının birinci katında yer alan F ve G mekanları eklenmiştir.

Kilise (A)

Kilisenin batı duvarı, apsis ve zeminde değişiklikler gözlemlenmiştir. Kilisenin batı duvarının güneybatı köşesinde yarım yuvarlak kemerli dikdörtgen bir kapı, kapının kuzeyinde A4 mekanına açılan basık kemerli dikdörtgen bir pencere bulunmaktadır. 2020 yılında yapılan onarım sırasında pencereler kapatılmış, kapının yarım yuvarlak kemeri lento olarak değiştirmiştir. Duvarda görülen kaba yonu ve moloz taş malzeme, düzgün kesme taş ile kaplanmıştır. Üçlü pencerelerin aşağısında merkezde rölyef şeklinde haç bezemesi ve iki yanında iki melek figürü ile süslenmiştir (Resim 124, 125).

Resim 124. Naosun doğusunda bulun üç ayaklı ambon (Alp, 2021).

Resim 125. Kilisenin batı duvarı, (2018 onarım öncesi, 2021 onarım sonrası).

Kilisenin apsis yarım kubbesi onarımdan önce kaba yonu taş malzeme belirgin iken 2020 onarımında aradaki harç malzeme artırılarak düzgün kesme taş malzeme görünümü verilmiştir (Resim 126-127).

Resim 126. Kilisenin apsisi (onarım öncesi 2018 – onarım sonrası 2021).

Resim 127. Kilisenin apsisi, (onarım öncesi 2018, onarım sonrası 2021) batıdan görünüm.

Kilise apsisine üç basamaklı bir platformdan çıkılmaktadır. Bu basamaklar, platform ve apsis yarım dairesinin zemini çimento/kum ve çimentodan oluşan pürüzsüz dökme

malzeme kullanılmıştır. Onarım sırasında zemin kalkar renginde seramikle değiştirilmiştir. Sıvalı olan apsis beden duvarları ve kaba yonu malzemeden olan apsis yarım kubbesi, kaplama düzgün kesme kalker malzemeye değiştirilmiştir (Resim 127).

Naosun doğusunda kuzeydoğudan birinci arkadlı nişle güneydoğudan ikinci arkadlı niş aynı düzlemde üç ayaklı karşılıklı duran iki ambon bulunmaktadır. Zeminin değiştirilmesi sonucu üç ayaklı taş ambonlar kaldırılarak yerleri ahşap ambon yerleştirilmiştir. Naosun doğusunda ortada ahşap vaiz kürsüsü iki yanında da ambon bulunmaktadır. Naosun zemini onarımdan önce sekiz kolu yıldız motifli seramik iken, onarım sonrası kalker renginde sade seramikle değiştirilmiştir (Resim 128-129).

Resim 128. Naosun doğusunda bulun üç ayaklı ambon (Alp, 2021).

Resim 129.Naosun onarım öncesi zemini (Alp, 2019), onarım sonrası zemin (Alp, 2021).

Narteks (A1):

Narteksin kuzey-güney duvarları basit başlıklı duvar payeleri tarafından desteklenen arkadlı niş kemerleri sade sıva ile kaplıdır. Onarım sonrasında sıva sökülmüş düzgün kesme kalker taş malzemeyle narteksin duvarları onarılmıştır. Onarım sonrası paye başlıkları duvarla eşit düzeye gelmiştir. Sade sıvalı olan arkadlı niş kemerleri iki yönden sınırlanan bir şerit içerisinde sekiz kollu çiçekler, çiçeklerle ters laleler birbirlerine bağlanmaktadır (Resim, 130). Bütün kemerlerde bu düzenleme söz konusudur. Narteksin doğu duvarında A şapeline (A2) geçişin sağlandığı kapı, içten ve dıştan üç yönden bu bitkisel bezeme ile süslenmiştir (Resim 131).

Resim 130. Narteks (onarım öncesi (Alp,2019), onarım sonrası (Alp, 2021)) doğudan görünüm.

Resim 131. Arkadlı niş kemerlerindeki bitkisel bezeme, kuzeybatıdan görünüm (Alp,2021).

Yapı topluluğunun çapraz tonozla örtülü ana giriş kapısının avlusunun doğusunda bulunan merdivenlerin güneyinde, D3 mekanının kuzey cephesine birleşik bir şekilde engelli rampası eklenmiştir (Resim 132).

Resim 132. Ana giriş kapısı ve avlusu, doğudan bakış (Alp, 2019, 2021).

E1 mekanının güney cephesine birleşik bir şekilde inşa edilen tuvalet ve lavabolar dıştan düzgün kesme taş malzemeyle inşa edilmiştir. Kapı çevrelerinde bir şerit şeklinde kesme taşla kademeli olarak iç bükey olarak cepheye hareketlilik katmıştır. G ve F mekanları olarak tanımlanan bu mekanlar ikişer tuvalet ve birer lavabo bulunmaktadır. Tuvaletler içten zemin ve beden duvarları mermer desenli seramiklerle kaplanmıştır (Resim 133-134).

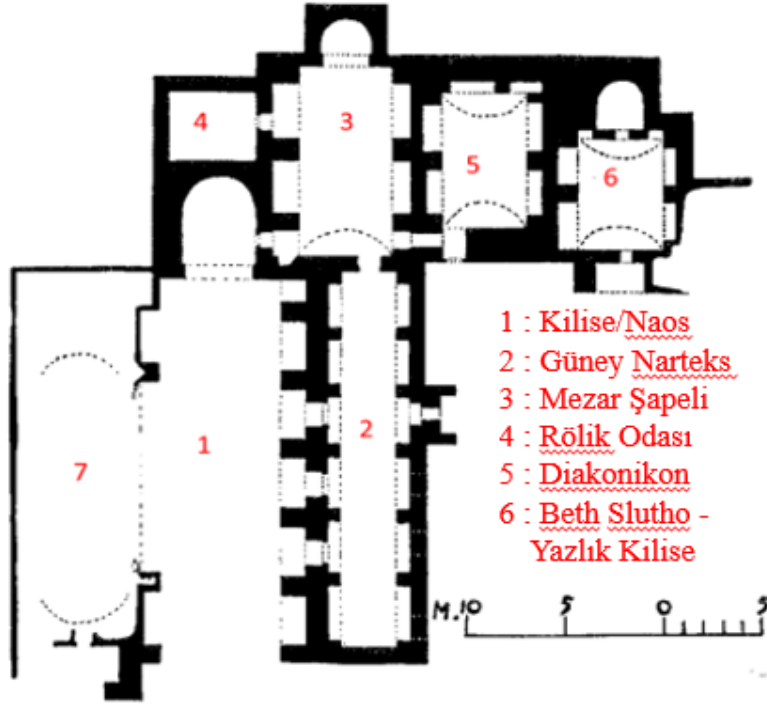
Resim 133. F ve G mekanları, güneydoğudan görünüm (Alp, 2021).

Resim 134. F ve G mekanların içten görünümü (Alp, 2021).

6. BÖLÜM: MOR FİLOKSENOS KİLİSESİ RESTİTÜSYON ANALİZİ

Günümüzde ibadete açık olan Mor Filoksenos Kilisesi büyük oranda plan özellikleri açısından özgün haline benzer şekilde onarılmıştır. Diğer yandan, kilisede daha önce yapılan araştırmalar ve tarafımızca yapılan incelemelerde, bugünkü mevcut planın kilisenin özgün planına göre bazı sapmalar gösterdiği tespit edilmiştir. Buna göre kilisenin doğusunda kalıntı halinde bulunan Mor Filoksenos'un mezar odası günümüzdeki planda yer almamaktadır. Benzer şekilde naosun güneyinde yer alan kilisenin narteksi bugünkü planda batıdan bölünerek *beth kadişe* mekanı oluşturulmuştur. Kilisenin ilk inşa evresinde *beth kadişe* mekanı yer almamıştır. Bu mekan 1960-75 yılları arasında gerçekleşen onarımlarda kiliseye eklenmiştir. Bugünkü planda B Şapeli olarak gösterdiğimiz mekan ise orijinalinde kompleksin yazlık kilisesi (*beth slutho*) olmalıdır. Süryani dini mimarisinde sıkça görülen bu özellik kilisenin on beşinci yüzyılda yıkılmasının ardından kilisenin yerini alan ibadet mekanına dönüşmüştür. Bugünkü planda ise bu mekan yazlık kilise olarak değil kompleksin ikinci şapeli olarak işlev görmektedir. Diğer yandan Bell'in yirminci yüzyılın başında yaptığı çizimlere göre, naosun kuzeyinde doğu-batı doğrultusunda uzanan başka bir mekan bulunmaktadır. Bell'in planında yıkıntı halinde görülen mekan, kiliseyle ilişkisi açısından kuzey narteks olarak görülmektedir. Bu durumda Mor Filoksenos Kilisesi, yapı topluluğunun kuzeyinde doğu-batı doğrultusunda uzanan bir mekandır. Kilisenin doğusunda rölik odası, güney ve kuzeyinde narteks, güneydoğusunda rölik odasıyla bağlantılı mezar şapeli, şapelin güneyinde diakonikon ve *beth slutho* yani yazlık kilise yer almaktadır (Plan 6, Çizim 22).

Plan 2. Bell tarafından çizilen Mor Filoksenos Kilisesinin planı ve mekanların tanıtılması (Bell-Mango, 1982, s. 20).

7. BÖLÜM: KARŞILAŞTIRMALI DEĞERLENDİRME

Kuzey Mezopotamya kırsal mimari grubunda yer alan uzunlamasına naos plan tipi, yaygın olarak Suriye ve Kuzey Mezopotamya'daki yapılarda görülmektedir²³³. Bu bölgelerin yanı sıra, uzunlamasına naoslu kilise plan tipinin çeşitlemeleri beşinci yüzyıldan itibaren Doğu Anadolu'da Ermeni mimarisinde ve Kafkasya bölgesinde Gürcü mimarisinde kullanılmıştır²³⁴. Planın kökeni konusunda, Butler planın dördüncü yüzyılda Suriye'de tapınak mimarisinden kiliselere aktarıldığını önermektedir²³⁵. Krautheimer ve De Villard, uzunlamasına naoslu ve aynı zamanda enine naoslu kiliselerin Sasani ve Emevi Saraylarının kraliyet ve yargı salonlarında kullanılan plan tipleriyle bağlantılı olabileceğini düşünmektedir²³⁶. De Villard'a göre bu plan tipi Sasani saray mimarisinden kilise mimarisine adapte edilmiş ve beşinci yüzyıldan itibaren Mezopotamya'da yaygın olarak kullanılan kilise plan tiplerinden biri olduğunu önermiştir²³⁷ (Plan 10).

Suriye ve Tur Abdin bölgesinde kullanılan uzunlamasına ve enine tek nefli naos düzenlemeleri bazı karakteristik özellikler göstermektedir. Bunlardan biri Mor Filoksenos Kilisesinde görüldüğü gibi, naosun kuzey ve güney duvarları boyunca arkadlı niş sıralarının görülmesidir. Sinclair'e göre, arkadlı niş düzenlemesi erken dönem yapılarında kullanılmamıştır. Sinclair, erken dönem yapıların ahşap (meşe, kavak) çatıyla örtülü olduğunu, arkadlı nişlerin örtünün tonozla dönüştüğü dönemde kullanıldığını söylemektedir. Bu açıdan naos duvarları boyunca kullanılan arkadlı niş sıraları tonoz örtünün yükünü hafifletmektedir²³⁸. Benzer şekilde Mundell-Mango ve Keser-Kayaalp, arkadlı niş düzenlemesinin tonoz kullanımıyla ilişkili olarak sekizinci yüzyıldan itibaren kullanıldığını düşünmektedirler²³⁹. Bu araştırmacıların aksine Koch, duvar payelerinin on ikinci yüzyılda bölgedeki kiliselere eklendiğini önermektedir²⁴⁰.

²³³ Dalton, O.M. (1925). *East Christian Art, A Survey of the Monuments*, Oxford : Clarendon Press, s. 133.

²³⁴ Bayram, F. (2003). *Bir 10. Yüzyıl El Yazmasına Göre Rahip Grigor Handzta'nın Gezi Güzergahındaki Manastırların Mimarisini*, Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, s. 110.

²³⁵ Butler, H.C. (1929). *Early Churches in Syria*. Princeton Press. s.3,12.

²³⁶ Krautheimer, 1986, s. 302; De Villard, 2012, s.54.

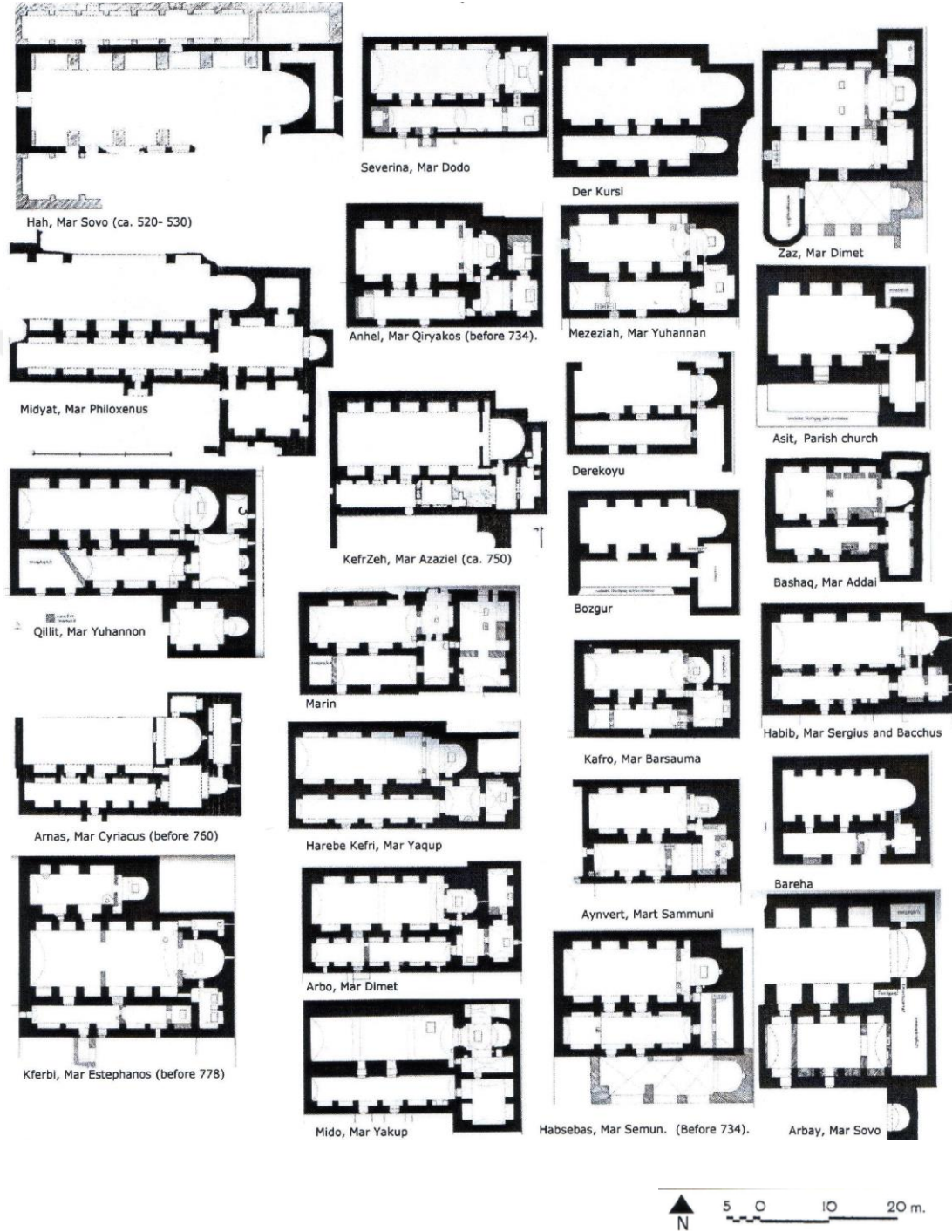
²³⁷ De Villard, 2012, s.54.

²³⁸ Sinclair, 1987, s.34.

²³⁹ Keser-Kayaalp, 2019, s. 190.

²⁴⁰ Koch, 1982, s.117-135.

Mor Sovo, Mor İzozoel, Mor Hadbşabo, Mor Kuryakos, Mor Dodo, Mor Filoksenos kiliselerinin yanı sıra bölgedeki uzunlamasına naoslu kiliselerin büyük çoğunluğunda arkadlı niş düzenlemesi bulunmaktadır (Resim 135-136).

Plan 10. Tur Abdin bölgesindeki uzunlamasına naoslu (köy) kiliselerinden örnek planlar (Keser-Kayaalp, 2016, s.209).

Resim 135. Mor Sovo Kilisesi (Anıtlı - Hah), arkadlı niş düzenlemesi (Alp, 2019).

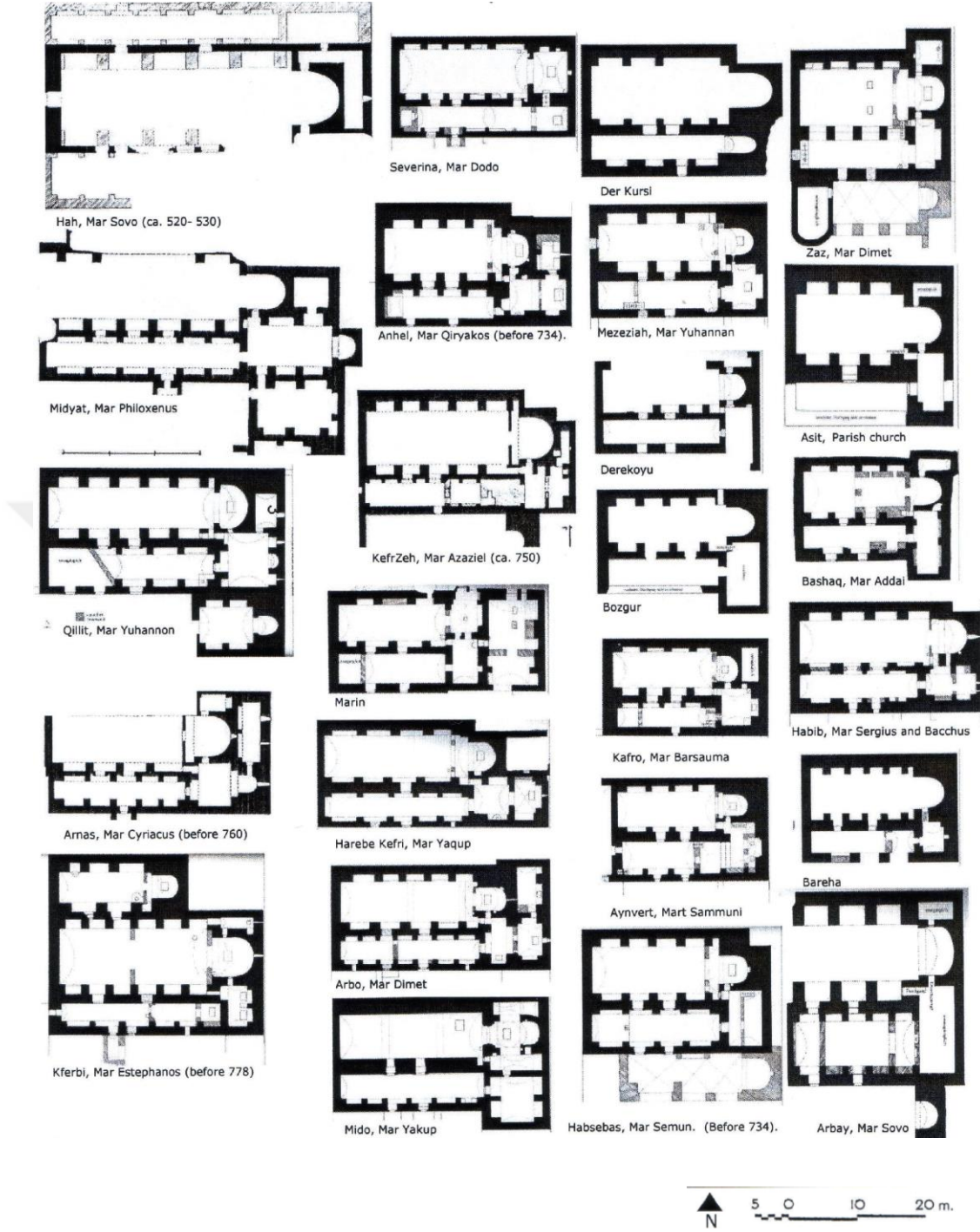

Resim 136. Mor Hadbşabo Kilisesi (Gölgöze - Aynverdi), arkadlı niş düzenlemesi (Alp, 2019)

Uzunlamasına naos plan tipinde yaygın olarak görülen bir diğer özellik ise içten yarım daire, dıştan düz duvar içerisinde olan apsistir. Plan özellikleri bakımından Mezopotamya mimarisi ile ortak özellikler gösteren Tur Abdin kiliseleri apsis düzenlemesiyle farklılık göstermektedir. Mezopotamya kiliselerinde görülen düz apsis uygulaması Mor Filoksenos Kilisesinde olduğu gibi içten yarım daire şeklindedir. Mezopotamya’da kilise mimarisinde sıklıkla görülen üçlü sanktuarium düzenlemesinin yerini Tur Abdin’de yarım daire apsis almıştır²⁴¹. Diğer yandan Tur Abdin bölgesindeki kiliselerde apsisin yanında çeşitli amaçlar için kullanılan mekanlar bulunmaktadır. Bu mekanlar Mor Filoksenos Kilisesi’nde görüldüğü gibi rölik odası, mezar şapeli ya da başka örneklerde olduğu gibi diakonikon veya prothesis olarak kullanılmıştır. Bu açıdan Tur Abdin bölgesinde görülen sanktuarium düzenlemeleri Suriye kilise mimarisiyle benzerlik gösterirken, Konstantinopolis ve çevresindeki erken dönem Bizans kilise mimarisinden farklıdır.

Mor Filoksenos Kilisesi aynı zamanda apsis kemerinin çerçeve içine alınmasıyla, bölgedeki apsis düzenlemelerinin karakteristik özelliğini gösterir. Bu düzenlemede kemer çerçevesi bema ile apsis sınırını vurgular şekilde apsis girişini oluşturur. Benzer örnekler Midyat Mor Barsavmo, Yemişli (Enhıl) Mor Kuryakos Kilisesi ve Mor Eşayo, Mor Stephanos gibi kiliselerde de görülmektedir (Plan 11; Resim 137).

²⁴¹ Krautheimer, 1986, s.302.

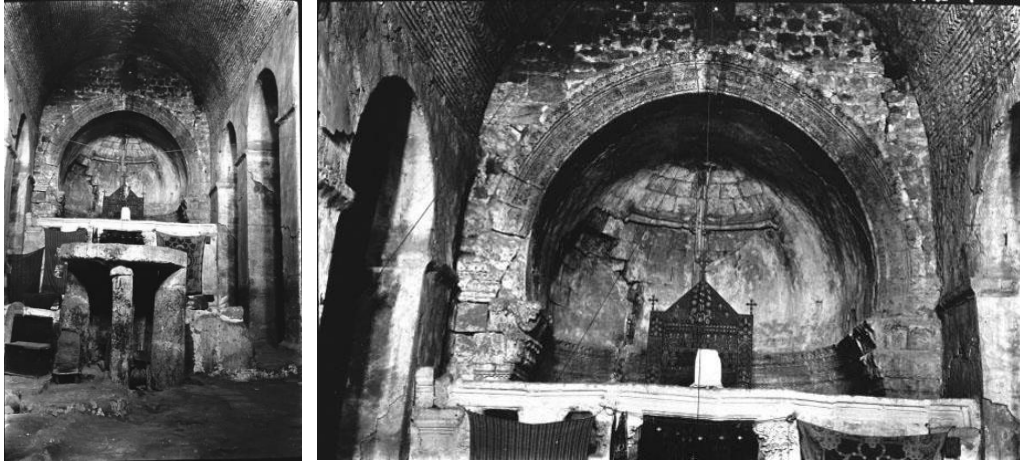
Plan 11. Tur Abdin bölgesindeki uzunlamasına naoslu (köy) kiliselerinden örnek planlar (Keser-Kayaalp, 2016, s.209).

Resim 137. Mor Hadbşabo Kilisesi ve Mor İzozel (Altıntaş – Keferze) Kiliselerinin apsisleri (Alp,2019).

Bema, Bizans kiliselerinde olduğu gibi Doğu ve Batı Süryani kiliselerinde naousun doğusunda bir platform olarak yükseltilmiştir ve bu birim, genellikle ayinin gerçekleştiği, kutsamaların yapıldığı yerdir²⁴². Mor Filoksenos Kilisesi çeşitli onarımlardan geçerek günümüze geldiğinden bema düzenlemesi bir platform olarak yükseltilmemiştir. Bema ile ilgili bilgiye erken dönem fotoğraflarında ulaşılmadığından bema düzenlemesinin ahşaptan yapılmış olma olasılığının yanında onarım sırasında değiştirilmiş ya da bu kilisede bema kullanılmamıştır. Mor İzozel Kilisesinde bema apsisin önünde bir platform olarak yükseltilmiştir (Resim 138).

²⁴² Cassis, M. (2002). The Bema in the East Syriac Church in Light of New Archaeological Evidence, *Hugoye: Journal of Syriac Studies* 5:2, ss. 195-211, s.196.

Resim 138. Mor İzozoel Kilisesi (Keferze) bema düzenlemesi (Bell Arşivi).

http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=5728 8saat: 17.24).

Tur Abdin bölgesi kilise mimarisinin Suriye mimarisiyle olan benzerliklerinden biri çoklu narteks kullanımıdır. Kilise narteks düzenlemesi kilisenin güneyinde, batısında ya da kuzeyinde bulunabilmektedir. Örneğin Hah'ta bulunan Mor Sovo kilisesinin naosunun kuzeyinde ve güneyinde narteks yer almaktadır. Mor Filoksenos Kilisesi'nde narteks naosun güneyinde yer alırken, Bell'in çizimine göre naosun kuzeyinde bir başka narteksin bulunması olasıdır. Bu tip çoklu narteks düzenlemeleri Suriye ve Kuzey Mezopotamya kilise mimarisinde cemaat kiliselerinin bir özelliği olarak görülmektedir. Bu nartekslerin dekoratif olarak daha süslü olanları erkeklerin kullanımına daha sade olanları ise kadınların kullanımına yönelik olarak tasarlanmıştır. Mor Filoksenos Kilisesi'nin bugünkü durumunda²⁴³ olduğu gibi, tek narteksin bulunduğu kiliselerde kiliseye iki farklı kapıdan giriş yapılmaktadır. Bu kapılardan doğudakini erkekler, batıdakini ise kadınlar kullanmaktadır²⁴⁴. Benzer şekilde, Tur Abdin bölgesinde uzunlamasına naoslu plan tipinin ilk örnekleri olan Mor Sovo (Anıtlı), Mor İzozoel (Gülgöze), Mor Kuryakus (Arnas), Mor Hadbşabo ve Mor

²⁴³ Kilisenin güneyinde bulunan narteksten iki kapı kiliseye açılmaktadır. Bu kapılardan doğudaki erkekler içini batıdakiler kadınların kullanımı içindir.

²⁴⁴ Mundell-Mango, 1982, s.123,124; Pena, I. (1997). *The Christian Art of Byzantine Syria*, Garnet Publishing, s. 108; Cassingena-Trevedy, F. (2006). *Etudes Syriaques 3: Les Liturgies Syriaques*. Paris: Paul Geuthner, s.231.

Filoksenos (Midyat) Kiliselerinde naostan girişler güneyden çoklu kapılarla sağlanmıştır (Resim 139-140).

Resim 139. Mor İzozoel Kilisesi'nin güneye açılan kapıları (Alp, 2019)

Resim 140. Mor Hadbşabo Kilisesi (Gülgöze - Aynverd), güneye açılan kapılar (Alp, 2019).

Tur Abdin bölgesinde yer alan uzunlamasına naos plan tipindeki kiliselerin batı duvarında yaygın olarak üçlü pencere düzenlemesi bulunmaktadır. Örneğin; Keferzi'deki Mor Azizael (Resim 141-142), Mor Filoksenos, Basebrin'deki Mor Dodo ve Zaz'daki Mor Dimet kiliselerinde benzer tipte pencere kompozisyonları yer almaktadır.

Resim 141. Mor İzozel Kilisesinin batı duvarı (Alp, 2019).

Resim 142. Mor Hadbşabo (Aynverd), Üçlü pencere düzenlemesi (Alp, 2019).

Tur Abdin bölgesindeki cemaat kiliselerinde yaygın olarak görülen mekanlardan biri Beth slutho yani yazlık kilisedir. Bu yapılar genellikle kilise avlusunun doğu duvarında bir apsis oluşturacak şekilde düzenlenmiş, apsis önünde bir altar (bima) ve ambonun bulunduğu üstü açık yazlık ibadet mekânıdır. Bu düzenleme bölgede bulunan Mor Sovo, Mor İzozoel gibi kiliselerde görülmektedir. Mor Filoksenos Kilisesi'nin avlusunun güneydoğusunda yer alan B Şapeli tarafımızca yapılan incelemeler sonucu yapının özgününde yazlık kilise olarak kullanılmıştır.

Süryani dini mimari retorğinde beth kadişe olarak bilinen çoklu mezar yapıları, manastır mimarisinde kiliseye bağlı ya da bağımsız olarak yer alan önemli yapı kategorilerinden biridir²⁴⁵. Bu yapılarda genellikle mezarlar, mekanın duvarları boyunca düzenlenmiş arkasolyumların içine yerleştirilmiştir (Resim 143). Cemaat kiliselerinde görülmeyen bu yapı, Mor Filoksenos Kilisesi narteksinin batısına,

²⁴⁵ Tur Abdin bölgesinin bütün manastırlarında beth kadişe bulunmamaktadır. Örneğin; bölgedeki bilinen manastırlardan Mor Gabriel ve Deyrul Zafaran manastırında beth kadişe mekanları bulunurken Mor Yakup (Midyat / Barıştepe) ve Mor Abraham Mor Hobil manastırlarında beth kadişe mekanı yoktur.

narteksin batıdan bölünmesiyle 1960-75 onarımında eklenmiştir. Bu durum manastırlara özgü olan yapı kategorisinin sonraki dönemde cemaat kiliselerinde kullanılabildiğini göstermektedir.

Resim 143. Mor Gabriel Manastırı'nda yer alan beth kadişe (Alp, 2019).

Geç antik dönemde uzunlamasına naoslu kiliselerinde görülen mimari bezemeler genellikle apsis zafer kemerlerinde, apsis yarım kubbeye geçiş şeritlerinde, arkadlı niş kemerlerinde, kapı söve ve lentolarında, sütun ya da paye başlıklarında süslemeler görülmektedir. Bu alanlarda kullanılan bezeme; asma yaprakları ve salkımları, palmet yaprakları, frizler, yumurta, ok ucu ve boncuk bezemeleri sıklıkla kullanılan süslemelerdir ²⁴⁶ (Resim 144-146).

²⁴⁶ Keser-Kayaalp, 2019, s. 186; Keser-Kayaalp,E. (2018). Klasik olana Öykünme ve Spolia Tartışmaları Işığında Diyarbakır Ulu Camii, Devşirme Malzemenin (Spolia) Yeniden Doğuşu, Antikçağ'dan Osmanlı'ya Anadolu'da Objelerin, Materyallerin ve Mekanların Sonraki Yaşamları, (Ed. Suzan Yalman ve Ivana Jevtic), ss. 131-154, İstanbul : ANAMED, s. 133.

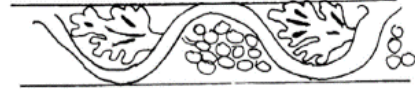
Nusaybin Vaftizhanesi (359),

Mor Yakup Manastırı (Salah), 6.yy

Mor Abraham Manastırı, (Kaşgar)(571),

Dara (505-518)

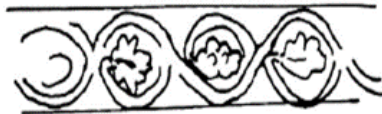

Rusafa (520), Tetrakonch Kilise

Mor Simon kilisesi (700 – 734) (Mercimekli-Hapsnas-Baristepe)

Resim 144. Kuzey Mezopotamya’da görülen süsleme repertuarı örnekleri (Mundell-Mango, 1982, s. 116-117).

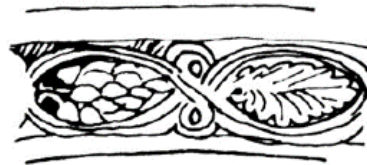
Mor İzozel Kilisesi (7 yy) (Keferze)

Mor Kuryakus Kilisesi (Arnas) (7 yy)

Diyarbakır Ulu Cami (1163/4), Avlunun Doğu Cephesi)

Harran Ulu Cami (1183)

Resim 145. Kuzey Mezopotamya’da görülen süsleme repertuarı örnekleri (Mundell-Mango, 1982, s. 116-117).

Resim 146. Mor Yakup Vaftizhanesinde yer alan bezeme örneği (Alp, 2018).

Hamilton, Tur Abdin bölgesindeki bezeme örneklerini yoğunlukla altıncı yüzyıla tarihlendirmektedir²⁴⁷. Mundell-Mango, Kuzey Mezopotamya'daki mimari yapılarda sıklıkla kullanılan kapı pervazlarındaki süslü asma salkım ve yapraklarını, akantus, yumurta-ok ucu ve palmetler dördüncü yüzyıla tarihlendirmektedir²⁴⁸. Nusaybin Mor Yakup (359) vaftizhanesinin güney cephesinde yer alan kapı süslemeleri, araştırmacılar tarafından dördüncü yüzyıla tarihlendirilen süsleme grubu içerisinde yer alır. Diğer yandan erken dönemde görülen süsleme özellikleri daha sonraki dönemlerde bölgede sıkça kullanılmaya devam edilmiştir. Benzer süsleme özellikleri Mor Filoksenos Kilisesi'nin 1938 ve 1961'de eklenen altarlarında bulunmaktadır. Benzer şekilde, Hamilton, bu süsleme geleneğinin yüzyıllarca nesilden nesile aktarıldığını ve günümüzde de kullanıldığını söyler²⁴⁹.

Bölgede yoğun olarak görülen bir diğer süsleme ögesi de istisnalar dışında genellikle uzunlamasına naoslu kilise plan tipindeki yapıların apsis yarım kubbesi ve *beth slotho* apsislerinin yarım kubbesinde kabartma şeklinde 1.00 m - 1.50 m ölçülerinde haç veya

²⁴⁷ Hamilton, 1956, s.129.

²⁴⁸ Mundell-Mango, 1982, 119.

²⁴⁹ Hamilton, 1956, s.129.

istiridye kabuğu motifi bulunmaktadır. Bu motifler altıncı yüzyılda yaygın ve süslü iken sekizinci yüzyılda bu süsleme repertuarı daha sade bir şekilde varlığını sürdürmeye devam etmiştir²⁵⁰ (Resim 147).

Resim 147. Mor Sovo kilisesindeki *beth slutho* apsisinin yarım kubbesi ve Mor İzozel kilisesi apsisinde yer alan haç motifi (Alp, 2019).

Tur Abdin’de sıklıkla kullanılan süsleme motiflerinden birini haç motifi oluşturur. Bu açıdan bölge kiliselerinin süslemesinde görülen haç, Bizans’ın diğer bölgelerinde kullanılan haç motifiyle benzerlik gösterir. Bizans kiliselerinde haç motifleri çoğunlukla apsis yarım kubbelerinde görülür. Örneğin; İşler, Alacahisar Kilisesi’nin apsis yarım kubbesinde kazıma tekniğiyle (4 cm kazılan) yapılan altı kollu uzun birer haç motifi olduğunu belgelemiştir. Haçın alt kollarının altında tabula ansata bulunduğunu öne sürmektedir²⁵¹ (Resim 148). Bu örnek dışında Keser-Kayaaalp, Tur Abdin’de yer alan haç örneklerinin benzerlerinin Likya Karabel, Kapadokya Çavuşin, Trakya’daki Vize manastırında olduğunu ve Kuzey Mezopotamya’da yaygın bir özellik olduğunu söylemektedir²⁵².

²⁵⁰ Keser-Kayaaalp, 2013, s. 278.

²⁵¹ İşler, İşler, B. (2016). Yeni Bulgular Işığında Antalya’nın Kale (Demre) İlçesi’ndeki Alacahisar Kilisesi. *Eurasian Academy of Sciences Eurasian Art & Humanities Journal*, Vol. 6. ss.1-21, s.4-5.

²⁵² Keser-Kayaaalp, 2019, 187.

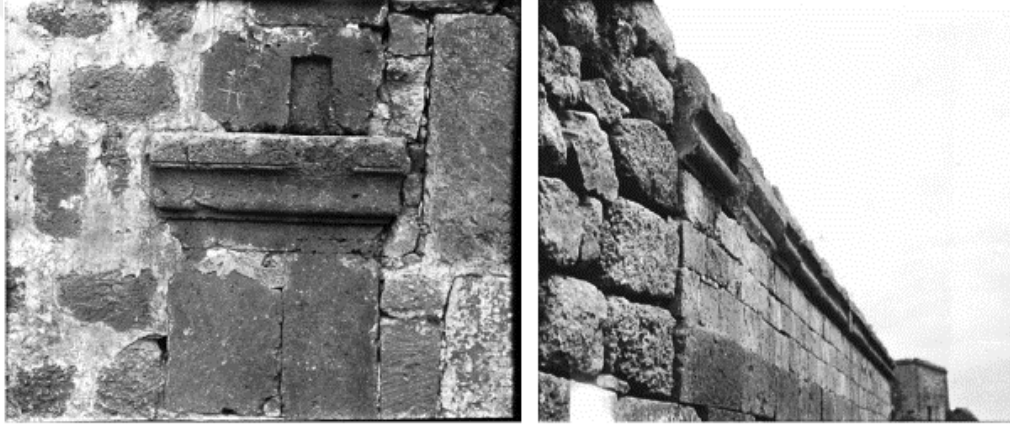
Resim 148. Kale (Demre)'de yer alan Alacahisar kilisesinin apsis yarım kubbesinde yer alan haç ve tabula ansata (İşler, 2016, s.14,16).

Bölgedeki erken dönem kiliselerinde sıklıkla görülen kapı lento ve söveleri iç-dış bükey silmelerden oluşmaktadır. Benzer şekilde Mor Filoksenos Kilisesinde, Bell tarafından çekilen fotoğraflarda basit silmeli paye başlıkları, kapı lento-söveleri ve korniş/arşitravda iç-dış bükey basit silmeler olduğu belgelenmiştir. Bu açıdan kilise kuzeydoğusunda yer alan Mor Abraham ve Mor Hobil manastırındakilerle benzer özellikler gösterir ve muhtemelen bu iki yapı yakın tarihlerde yapılmıştır²⁵³ (Resim 149-150).

²⁵³ Bell ve Mundell-Mango, 1982, s.51.

Resim 149. 1909 yılında ana kilisede yer alan sütun başlığı ve korniş örneği. (Bell Arşivi: http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3490 erişim: 16.03.2021, saat. 19.39).

Resim 150. Mor Abraham ve Mor Hobil Manastırındaki sütun başlığı ve doğu duvarındaki korniş örneği. Bell Arşivi. 1909, http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3472 Erişim: 16.01.2021, saat. 19.17.

SONUÇ

Tez kapsamında konu edindiğimiz “Mor Filoksenos Kilisesi ” Süryani dini ve kültürel geleneğinde oldukça önemli olan Mor Filoksenos (Mabbuglu Philoxenos)’a adanmıştır. Aziz Antakya’dan Kadıköy Konsiline (451) katılan piskoposlardan biridir. Mor Filoksenos; piskopos, monastik lider, teolog, imparator danışmanlığı ve İncil yorumculuğu gibi çeşitli görevler yapmıştır. Çok sayıda Eski Ahit tercümesi yapan piskopos keşişliği sırasında yaptığı çalışmalarından ötürü *bilge adamların büyük ustası* unvanını almıştır. Anastasius (491-518)’un danışmanlığı yaptığı sırada İmparatorun desteğiyle Severus²⁵⁴’u Patrikliğe getirmiş ve Severusla birlikte Suriye ve Anadolu’da Monofizit düşüncüyü yaymışlardır. İmparatorun (I. Justin (518-527)) anti-monofizit politikasına karşı gelen Filoksenos, 519 yılında I. Justin tarafından önce Gangra (Çankırı) ardından Philippopolis’e (Trakya) sürgün edilmiş ve Trakya’da bir hamamda buharda boğularak öldürülmüştür (523). Ölümünden sonra Tur Abdin bölgesinde ünü yayılan Filoksenos’un başı (bedeni?- rölikleri) yeğeni tarafından Mabbug (Irak)’a kaçırılmıştır. Mabbug’da Arap ve Yunanlılar arasında çıkan savaştan dolayı aile üyeleri azizin röliklerini²⁵⁵ (baş / bedeni) alarak Tur Abdin bölgesine yerleşmişlerdir. Bölgenin merkezi olan Midyat’ta azizin röliklerinin konulduğu ve adına ithaf edilen büyük bir kilise inşa edilmiştir. Bu kilise çalışmamızın ana konusunu oluşturmaktadır.

Mor Filoksenos Kilisesi hakkında yaptığımız araştırmalar sonucunda kilisenin altı inşa evresi geçirdiği tespit edilmiştir. Buna göre; yapının birinci evresini altıncı yüzyıla dayandıran araştırmacılar herhangi bir inşa kitabesinden bahsetmemiş²⁵⁶, ancak kiliseye 1961 yılında eklenen sunağın üzerinde, kilisenin 538 yılında inşa edildiğini belirten bir kitabe yer almaktadır. Kilisede yaptığımız araştırmalarda kilisenin kapı silme ve lentoları, rölik odasının yıkıntı taşların boyutları ve harç analizi yapının ilk evresini örnekler niteliktedir. Yapının ikinci inşa evresi, kilisenin duvar payesinin üzerinde yer alan kitabeye göre yapının 971/2 yılında geçirdiği onarımdır. Bölgeyle

²⁵⁴Antakyalı Severus, altıncı yüzyılda yaşayan teolog ve üretken Yunan bir yazardır. İmparator Anastasius(491-518), 512 yılında Antakya patriği olan Flavian’ı patriklikten indirip, Severus’u patrikliğe getirmiştir.

²⁵⁵ Suriye ve Tur Abdin bölgesinde azizlerin rölikleri parçalara ayrılarak dağıtılması gibi bir gelenek vardı. Bu gelenek Mor Filoksemos’un rölikleri için de yapılmıştır. Azizin röliklerin bir kısmı Mor Gabriel Manastırına, bir kısmı da aziz adına inşa edilen kilisenin rölik odasına konulmuştur.

²⁵⁶ Anschütz,1984, s.62.

ilgili tarihsel kaynaklar sekizinci yüzyılın ilk yarısında meydana gelen depremde, bölgedeki birçok kilisenin yıkıldığı bilgisini vermektedir²⁵⁷. Aynı kaynaklara göre 8. yüzyılın sonu ve 9. yüzyılın başında bölgede büyük oranda onarımlar yapılmıştır. Araştırmalarımıza göre, 971/2 onarımında Mor Filoksenos Kilisesi ne duvar payeleri eklenmiş, kırma çatılı olan altıncı yüzyıl örtüsü beşik tonoz olarak değiştirilmiştir.

Tarihsel kaynaklarda kilisenin 1145 yılında haydutlar tarafından tahrip edildiği ve Mor Filoksenos'un röliklerinin sokağa atılması sonrasında, röliklerin Mor Habil ya da Mor Abraham Manastırı'na taşındığı geçmektedir. Bu açıdan kilise röliklerini kaybetmesine rağmen tahribatın boyutları belli değildir ve kilise kullanıma devam etmiş görünür. Yaptığımız çalışmalarda bu döneme ilişkin onarım ya da yenilemeler tespit edilememiştir. Benzer şekilde tarihsel kaynaklar 1402-5 yıllarında Moğolların saldırısı sonucunda bölgedeki diğer büyük kiliselerle birlikte Mor Filoksenos Kilisesi'nin de tahrip edildiğini gösterir. Bu tahribat sırasında kilise ve rölik odasının büyük bir kısmı yıkılmıştır ve bu tarihten itibaren mezar şapeli kilise görevini üstlenmiştir. Mezar Şapelinin (A Şapeli) sunağının üzerinde yer alan kitabeye göre 1938 yılında şapele altar eklendiği yazılmaktadır. Yanı sıra bazı onarımların yapıldığı da bilinmektedir.

Uzun süre yıkıntı durumunda kalan kilisenin dördüncü inşa evresi olan 1960-75 yılları arasında Süryani cemaatinin yapıyı onarmasıyla başlamaktadır. Bu dönemde kilise Bell'in planına bağlı olarak yeniden inşa edilmiş ve yeni bazı mekanlar eklenmiştir. Kilise özgününde iki katlı olmasına rağmen bu dönemde tek katlı olarak yapılmıştır. Yapının beşinci evresi, 2000-2005 yılları arasında yapılan inşa faaliyetiyle temsil edilmiştir. Bu dönemde kiliseye misafir ve toplantı odaları eklenmiş, terasların etrafı parapetlerle çevrilmiş, kilisenin sınırları dış duvarla çevrelenmiştir. Yapının altıncı evresi, 2020 yılında kilisede yapılan onarımlar ise yapıdaki beşinci inşa evresini oluşturmaktadır. Kilisenin güneybatısındaki birinci katta cemaatin kullanımı için tuvalet ve lavabolar eklenmiştir. Bunların yanı sıra kilisenin narteks ve naosunda küçük değişiklikler yapılmıştır.

²⁵⁷ Büyük olasılıkla bölgede 768/9 yılında gerçekleşen büyük boyutlu deprem sonrasında bölgedeki birçok yapı gibi bu yapının da tahrip olduğu ya da yıkıldığı düşünülmektedir.

Tez çalışmasının ele aldığı sorunlardan bir diğeri Mor Filoksenos Kilisesi'nin Süryani dini mimarisi içerisinde hangi kilise tipolojisine ait olduğunun tespit edilmesidir. Bu durum aynı zamanda kilisenin bir cemaat kilisesi mi, martiryum mu ya da azize ithaf edilmiş bir manastır kilisesi mi olduğunun anlaşılmasında önemlidir. İncelemelerimiz sonucunda Mor Filoksenos Kilisesi Kuzey Mezopotamya kırsal dini mimarisinde uzunlamasına naoslu kilise plan tipi gurubunda yer almaktadır. Bu plan tipi bölgede sıklıkla köylerdeki cemaat kiliseleri için kullanılmıştır. Tarihsel veriler ve kilisede bulunan mezar şapeli göz önüne alındığında Mor Filoksenos Kilisesi, Mor Filoksenos için yapılmış bir mezar kilisesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bölgenin dini mimari geleneğinde martiryumlar ya da mezar şapelleri dördüncü yüzyıldan itibaren kilise içerisinde yer alan mekanlar şeklinde tasarlanmıştır. Çoğu örnekte mezar içeren bu mekanlar kilise apsisleriyle dolaylı ya da doğrudan bağlantılı şekilde düzenlenmiştir. Kilise apsisinin güneyinden ve naosun doğu duvarında Mezar (A) Şapeline bir kapıyla giriş sağlanmaktadır. Apsisin doğusunda/arkasında bulunan fakat günümüze gelmeyen rölik odasına bu şapelin kuzey duvarından geçiş yapılmaktadır. Bugün yıkıntı durumunda olan rölik/mezar odası yapının birinci evresini oluşturmaktadır.

Sonuç olarak Mor Filoksenos Kilisesi günümüzde Süryani cemaati tarafından kullanılmaktadır. Araştırmalarımız kilisenin Süryani dini mimarisinin en erken örneklerinden biri olduğunu göstermektedir. Bu açıdan Mor Filoksenos Kilisesi, Süryani kültürel varlığının bölgede çok uzun zamandır var olduğunu gösteren materyal kültürdeki önemli Süryani anıtlarından biridir. Yapının altıncı yüzyıldan günümüze uzanan yolculuğunda geçirdiği değişimler belgelenmeye çalışılmış ve Süryani kültür mirasının bu önemli parçası aydınlatılmaya çalışılmıştır. Kilise bu haliyle bölgedeki diğer önemli Süryani dini mimarisinin erken temsilcileri olan; Barıştepe (Salhe) Mor Yakup Manastırı, Altıntaş (Keferze) Mor İzozoel kilisesi, Bağlarbaşı (Arnas) Mor Kuryakus, Midyat Mor Habil Manastırı ve Yayvantepe (Kartmin) Mor Gabriel Manastırı gibi Süryani kültürel tarihinin bölgedeki önemli temsilcileri arasında yer almaktadır.

KAYNAKÇA

- Akyüz, G.P. (1998). *Mardin İlinin Merkezinde Civar Köylerinde Bulunan Kiliselerin ve Manastırların Tarihi*, Resim Matbaacılık.
- Alpaslan, S. (1998), Demre'deki H. Nikolaos Kilisesi Liturjik Mekanları, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt.15, S.1, ss. 159 -173.
- Anschütz, H. (1984). *Die syrischen Christen vom Tur'Abdin: eine altchristliche Bevölkerungsgruppe zwischen Beharrung, Stagnation und Auflösung*. Würzburg: Augustinus – Verlag.
- Atiya. A. S. (2005). *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*. (çev. Nurettin Hiçyılmaz), Doz Yayınları.
- Barsoum, E. (2008). *The History of Tur Abdin* (çev. Matti Moosa). Gorgias Press.
- Bayram, F. (2003). *Bir 10. Yüzyıl El Yazmasına Göre Rahip Grigol Handzta'nın Gezi Güzergahındaki Manastırların Mimarisi*, Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi
- Bell, G. (1913). The Churches and Monasteries of the Tur'Abdin and the Neighbouring Districts. *Zeitschrift für Geschichte der Architektur*, 9, Beiheft, Heidelberg, Carl Winters Universitätsbuchhandlung. pp.61-112.
- Bilge, Y. (1991). *Süryanilerin Kökü ve Türkiyeli Süryaniler*. İstanbul, Zafer Matbaası.
- Bilge, Y. (2008). *Tarih ve Yaşam Deyrulzafaran Manastırı*. İstanbul : Anadolu Ofset.
- Bilge, Y. (2012). Turabdin: Süryani Kilise ve Kültürünün Beşiği (507-529), (ed.İbrahim Özcoşar). *Uluslararası Midyat Sempozyumu*. Mardin Sesi Gazetecilik ve Matbaacılık Ltd. Şti.
- Brock, S, Mathai Remba, M. A. others, Philoxenus of Mabbug. *Seeri Correspondence Course (SCC) On Syrian Christian Heritage*. No. 9. Rima Printers.
- Brock, S. (1999). *From Ephrem to Romanos: Interactions Between Syriac and Greek in Late Antiquity*. Variorum CSS 664.

Brock, S.P ; Butts, A. M; Kiraz, G. A; Rompay, L.V. (2011). *Gorgias Encyclopedic Dictionary of The Syriac Heritage*. Beth Mardutho : The Syriac Institute and Gorgias Press.

Bru, H., & Laflı, E. (2012). The Historical Geography of Midyat and its Environs during Classical (ss. 25-42). (ed. İbrahim Özcoşar). Antiquity. *Uluslararası Midyat Sempozyumu*. Mardin: Mardin Sesi Gazetecilik ve Matbaacılık Ltd. Şti.

Butler, H.C. (1929). *Early Churches in Syria*. Princeton Press.

Bülbül, C. (2012).Çivi Yazılı Kaynaklar Işığında Midyat ve Çevresi (11-17)), (ed.İbrahim Özcoşar). *Uluslararası Midyat Sempozyumu*. Mardin : Mardin Sesi Gazetecilik ve Matbaacılık Ltd. Şti.

Cassingena-Trevedy,F. (2006). *Etudes Syriaques 3: Les Liturgies Syriaques*. Paris: Paul Geuthner.

Cassis, M. (2002). The Bema in the East Syriac Church in Light of New Archaeological Evidence, *Hugoye: Journal of Syriac Studies* 5:2, ss. 195-211.

Comfort, A. (2017). *Fortresses of the Tur Abdin and the confrontation between Rome and Persia. Anatolian Studies*, Vol 67. British Institute at Ankara, pp.181-229.

Courtois, s. (2004). *Süryaniler*. (Çev. Ersel Topraktepe), YKY.

Çeçen, H. (2007). *Anadolu'daki Arami Krallıkları ve Arami Kültürü*. Marmara Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi

Çelik, M. (1996). *Ortadoğu Mozaigi*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Sayı. IV.

Dalkılıç, N ve Aksulu I. (2004). Midyat Geleneksel Kent Dokusu ve Evleri Üzerine Bir İnceleme, *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*. Cilt19, No.3, ss. 313 – 326.

Dalkılıç, S. (2016). *Orta Asur Devleti'nin Ortaya Çıkışı ve I. Tiglat-Pileser Dönemi Siyasi Faaliyetler*. Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.

Dalton, O.M. (1925). *East Christian Art, A Survey of the Monuments*, Oxford : Clarendon Press,

De Villard, U.M (2012). *Mezopotamya Mimarisinde Kutsal Mekanlar Dini-Doğu Kurumları İncelemesi* (çev. Arusyak Özfuruncu). İstanbul: Yaba Yayınları.

Delcogliano, M. (2006). A Syriac Monasticism in Tur Abdin: A Present-Day Account, *Cistercian Studies Quarterly* 41.3. (pp. 311-349)

Demir, M. (2012). Asur Kaynakları ışığında Tur Abdin (Kasieri), (ed.İbrahim Özcoşar). *Uluslararası Midyat Sempozyumu*. Mardin Sesi Gazetecilik ve Matbaacılık Ltd. Şti. ss. 43 -66.

Doğan, M. (2017), *Mardin’de Kumaş Baskı-Boyama Sanatı : Şimmeshindi Ailesi Örnekleri*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Doğan, S. (2003), Ortaçağ Manastır Sistemi: Doğu ve Batı Manastırları, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt.20, S.2, ss.73-89.

Doru, N. (2007). *Doğu’dan Batı’ya Köprü Süryaniler*. Dipnot Yayınları.

Duncan, C.E. (2008), *An Investigation into the Geography, Theology, and Architecture of the Byzantine Monastery at Tel Masos*, University of North Carolina at Chapel Hill, Master Thesis.

Durak, N. (2011). *Süryani Ortodoks Kilisesi’nde İbadet*, Rağbet Yayınları.

Durmaz, R. (2010). *Tur Abdin at Close: The Church Complex at Zaz, Mardin. Its Architecture, History and Contemporary Revitalization Process*. Koç Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Duygu, Z. (2014). Julyanist Kristolojiye Karşı VIII. Yüzyılda Ermeni ve Ortodoks Süryani Kiliselerinin Reaksiyonları. *Yeni Türkiye Dergisi*, S.60, ss.1-11.

Duygu, Z. (2016). *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antik Çağ Hristiyanlık, İslam, Siyasi Tarih*. Ankara: Divan Kitap.

Dvornik, F. (2019). *Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a*. (Prof. Dr. Mehmet Aydın). Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu X.Dizi, Sayı.13-1.(2.Baskı). TTK Yayınları.

Ebeid,B. (2019). Monasticism Meeting Modernity Oriental Christian & Indian Perspectives and Challenge, Kuttiyl.G.S ve Ayyaneth. G. (ed). Bethany Vedavijnana Petth.

Erkan, N. (1990). *Tokat Yazma Baskı Sanatları*, Gazi Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Farag, F. R., (1964), *Sociological and Moral Studies in the Field of Coptic Monasticism*, Leiden.

Gazioğlu, H.H. (2020). Bizans Manastır Sistemine Giriş – I, *Gorgon E-Dergisi*, S.12, ss. 74-107.

Göyünç, N. (1969). *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No. 1458

Grabar, A. (1966). *Byzantium From the Death of Theodosius to the Rise of Islam* (translated: Stuart Gilbert ve James Emmons), (ed. Andre Malraux ve Georges Salles), France, Publised: Thames and Hudson.

Günel, V. (2006). *Mardin İlinde Kültürel Çekicilikler ve Turizm Amaçlı Kullanım Olanakları*, Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi.

Harrak, A. (1999). *The Cronicle of Zuqnin Parts III and IV A.D. 488-775*. Mediaeval Sources in Translation 36, Canada: tificial Institute of Mediaeval Studies.

Hasol, D. (1993). *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*. Yem Yayınevi.

Hatem, J. (2003), *La Gloire De L'un Philoxéne de Mabboug et Laurent de La Résurrection*. L'Harmattan.

Hollerweger, H, (1999), *Turabdin: Living Cultural Haritage: Where Jesus'language is spoken*. Linz: Freunde des Turabdin.

Honigmann, E. (1970). *Bizans Devletinin Doğu Sınırı* (Çev. Fikret Işıltan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No.1528.

Hull, D. (2008). *A Spatial and Morhological Analysis of Monastic Sites in the Northern Limestone Massif, Syria*. *Levant* 40/1, ss.89-109.

I. Barsavm, A. (1985). *Tur'Abdin Tarihi*. Holanda, Süryani Mor Afrem Manastırı Yayınları (2. Baskı).

İşler, B. (2016). Yeni Bulgular Işığında Antalya'nın Kale (Demre) İlçesi'ndeki Alacahisar Kilisesi. *Eurasian Academy of Sciences Eurasian Art & Humanities Journal*, Vol. 6. ss.1-21.

Kaçar, T. (2003). *Ebioniteler'den Arius'a: Eskiçağ Doğu Hristiyanlığında İsa Teolojisi Tartışmaları*. AÜİFD Cilt. XLIV. S.2. ss. 187-206.

Kavak, M. (2013). *Fetihten Selçuklu Hakimiyetine Kadar Tur Abdin Bölgesi Tarihi*. İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Kazhdan, A.P. (1991). *The Oxford Dictionary of Byzantium*. VOLUME II. Oxford University Press.

Kazhdan, A.P; Talbot, A.M.M; Cutler, A. vd. (1991). *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol.2, New York, Oxford University Press,

Keser, E. (2002). *Tur Abdin Süryani Ortodoks Dini Mimarisi*. Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.

Keser-Kayaalp, E. (2008), *Church Architecture of Northern Mesopotamia, AD 300 – 800*, Volume I, University of Oxford, Yayınlanmış Doktora Tezi.

Keser-Kayaalp, E. (2013). *Eglise et Monasteres Du Tur'Abdin : Les Débuts D'une Architecture << Syriaque >>, Etudes Syriaques 10. Les églises en monde syriaque*, (ed. F. Briquel Chatonnet), Paris, Geuthner.

Keser-Kayaalp, E. (2016). Geçmiş ve Şimdi Arasında: Harput'taki Meryem Ana Kilisesi'nin Kültürel ve Fiziksel Biyografyası. STD, XXV/2, ss. 193-212, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları*.

Keser-Kayaalp, E. (2016). *Preservation of the Architectural Heritage of the Syriac Christians in the Tur'Abdin : Processes and Varying Approaches*, (pp.57- 69) (Ed.Ufuk Esin, vd.). *TÜBA-KED*.

Keser-Kayaalp, E. (2018). Klasik olana Öykünme ve Spolia Tartışmaları Işığında Diyarbakır Ulu Camii, Devşirme Malzemenin (Spolia) Yeniden Doğuşu, Antikçağ'dan Osmanlı'ya Anadolu'da Objelerin, Materyallerin ve Mekanların Sonraki Yaşamları, (Ed. Suzan Yalman ve Ivana Jevtic), ss. 131-154, İstanbul : *ANAMED*.

Keser-Kayaalp, E. (2019), Church Building in the Tur'Abdin in the First Centuries of the Islamic Rule, *Authority and Control in the Countryside from Antiquity to Islam in the Mediternnean and Near East (Sixt – Tenth Century)*. (Ed. Delattre, A. vd), pp.176-209. Leiden-Boston: Brill.

Keser-Kayaalp, E. (2021). *Church Architecture of Late Antique Northern Mesopotamia*. Oxford Studies in Byzantium. Oxford University Press.

Keser-Kayaalp, E. (2017). The Monastery of Mor Barsawmo in the Tur Abdin : Artistic Continuities and Encounters. T. P. Parani içinde, *Discipuli Dona Ferentes Glimpses of Byzantium on Honour of Marlia Mundell Mango, Studies in Byzantine History and Civilization*. pp. 261-290. Turnhout, Belgium: Brepols Publishers.

Koch, G. (1982). Probleme des Nordmesopotamischen Kirchenbauen: die Längstonnenkirchen im Tur Abdin, in *Studien zur spätantiken und frühchristlichen Kunst und Kultur des Orients*, vol.6, (ed. Guntram Koch), ss.. 117-135, Harrassowitz.

Koch,G. (2015).*Türkiye'deki Geç Antik Dönem Önemli Merkezleri ile Birlikte Erken Hristiyan Sanatı* (Çev. Ayşe Aydın), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Koluman, A. (2001). Ortadoğu'da Süryanilik. Ankara, ASAM.

Krautheimer, R. (1986), *Early Christian and Byzantine Architecture*. Haven and London, Yale University Press.

Kul, N. (2015). *Geçmişten Günümüze Midyat ve Tur Abdin Süryanileri*, İstanbul: Yeni Anadolu Yayıncılık.

Lemerle, P. (2004). *Bizans Tarihi* (çev. Galip Üstün). İletişim Yayınları.

Levçenko, M.V.(1999). *Kuruluşundan Yıkılışına kadar Bizans Tarihi*, (Çev. Maide Selen), İstanbul : Özne Yayınlar.

Mango, C. (2006). *Bizans Mimarisi* (Çev. Mine Kadiroğlu), Özbasım Yayınları.

McGuckin, J. (2008). Monasticism and Monasteries. (Ed. Jeffreys, E. and others). *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*. Oxford University Press. ss. 611-621.

Michelson, D.A. (2010). A Bibliographic Clavis to the Works of Philoxenos of Mabbug. Beth Mardutho : The Syriac Institute and Gorgias Press. Vol.13.2, 273-338.

Michelson, D.A. (2014). *The Practical Christology of Philoxenos of Mabbug*. Oxford University Press.

Mingana, A. (1920). *New Documents on Philoxenus of Hierapolis and on the Philoxenian Version of the Bible*. The Expositor, 9th Series vol. 19. pp.149-160.

Mundell-Mango, M. (1982). The Continuity of the Classical Tradition in the Art and Architecture of Northern Mesopotamia, *Dumbarton Oaks Symposium*, No.42, s. 115-134.

Norwich, J.J (2012). *Bizans I* (çev. Hamide Koyukan). Kabalcı Yayınevi.

Ostrogorsky, G. (1981). *Bizans Devleti Tarihi* (Çev. Fikret Işıltan). TTK Basımevi.

Ostrogorsky, G. (2011), *Bizans Devleti Tarihi*. (Çev. Fikret Işıltan), TTK Yayınları.

Ousterhout, R. (2019). *Eastern Medieval Architecture. The Building Traditions of Byzantium and Neighboring Lands*. Oxford University Press.

Özdemir, B. (2014). Süryanilerin Düny Bugünü I. Dünya Savaşında Süryaniler. Ankara, TTK Yayınları.

Öztemiz, M (2012). *Süryaniler*, İstanbul, Ayrıntı Yayınları.

Palmer, A. (1990). *Monk and Mason on the Tigris Frontier: The Earlier History of Tur Abdin*. Cambridge: Cambridge Press.

Parlakoğlu, M. N. (2018), *Gertrude Bell'in Türkiye Mezopotamya'sındaki Seyahatleri ve Faaliyetleri*, Batman Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Pena, I. (1997). *The Christian Art of Byzantine Syria*, Garnet Publishing.

Polat. S. (2004). *Hristiyanlık'ta Manastır Hayatı*, Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Rompay, L.V (2007). Malpânâ dilan Suryâyâ Ephrem in the Works of Philoxenus of Mabbog. *Beth Mardutho* : The Syriac Institute and Gorgias Press. Vol. 7. S. 83 – 105.

Sinclair, T.A. (1987). *An Architectural and Archaeological Survey*, Vol.1. Pindar Press.

Sözen, M. ve Tanyeli, U. (2003). *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*. Remzi Kitapevi.

Streck, M.(1988). *Tur Abdin*, MEB. İstanbul Ansiklopedisi, 12/2 Cilt, İstanbul, ss.97-10.

Tahincioğlu, Y. (2011). *Süryaniler*. Butik Yayıncılık.

Taşdemir, M. (2003). *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, (<https://islamansiklopedisi.org.tr/mardin#1> erişim: 23.02.2021, saat. 15.34).

Taşgım, A.; Tanrıverdi, E.; Seyfeli, C. (2005). *Süryaniler ve Süryanilik I*. Ankara: Orient Yayınları.

Teteriatnikoy, N. (1988). Upper-Story Chapels near the Sanctuary in Churches of the Christian East. *Dumbarton Oaks Papers* 42, S. 65-72.

Tiryaki, A. (2007). Erken Hristiyanlık Döneminde Manastır Sisteminin Doğuşu, *Sanat Tarihi Dergisi*, S. XVI/2, ss. 49-68.

Turan, V.M, (2019). *Midyat Süryani Manastır ve Kiliseleri*, Atatürk Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Tutar-Serter, Y. (2016). *Cumhuriyet Döneminde Süryaniler (1923 – 1990)*. Balıkesir Üniversitesi, Doktora Tezi.

Wiessner, G. (1982). *Christliche Kultbauten im Tur'Abdin*. Teil 1. Otto Harrasowitz.

Vasiliev, A.A (2017). *Bizans İmparatorluğu Tarihi* (çev. Tevabil Alkaç). Melisa Matbaacılık.

Yıldız, B. ve Ataseven, U. (2019). Aramiler ve Kültürel Miras. *Eskiçağ Araştırmalar Dergisi*. Yıl.1 Sayı.11.

(<[www.doaks.org/Byzantine Monastic Foundation Documents/Typika](http://www.doaks.org/Byzantine%20Monastic%20Foundation%20Documents/Typika), 5:1>),

http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=789.

SÖZLÜK²⁵⁸

Abraşiye (Ebraşiye) : Metropolitin sorumlu olduğu coğrafi bölge.

Arşitrav: Desteklerin üzerinde genelde kemerler taştan profilli ve bezemeli girişlerdir.

Apokalis : Bilinmeyeni bildirme, vahiy.

Apsis: Kiliselerin doğusunda yer alan ve ibadetin yönünü gösteren bölümdür. İçten ve dıştan yarım yuvarlak, dıştan çok cepheli, kare ya da düz duvar içerisinde olarak biçimlenmektedir.

Arkadlı Niş: Duvar payeleri tarafından desteklenen kemer (niş) sıralarıdır.

Bema: Rahiplerin ve diakonların girebildiği naostan biraz daha yüksek olan yerdir.

Ekümenik : Evrensel.

Episkopos : Metropolit. Kilise lideri olan Hori ya da Episkoposa denir.

Filoksinos : Metropolitler ve patrikler takdis edildikleri zaman nüfusta yazılı adlarının yerine kilise atalarına izafetten yeni bir ad verilir. Filoksenos da bunlardan biridir.

Derz : Taş, tuğla gibi kagir malzemeyle oluşturulan duvarlarda, öğelerin birbirine değdikleri yüzeylerin dıştan çizgi gibi görünen kesimi.

Diakonikon: Apsisin güneyinde, kiliseye sunulan hediyelerin ve ayin eşyalarının bulunduğu mekandır.

Diyakoz: Piskopos yardımcısıdır.

Harç : Taş ya da tuğla duvar örgüsünde, örgüyü oluşturan öğeleri birbirine bağlayıp sertleştirmek için kullanılan, hamur kıvamında kireç – kum, çimento – kum gibi karışımlardan oluşan malzeme.

²⁵⁸ Sözen,M., Tanyeli, U. (2003) ; Hasol, D. (1993) ; Tahincioğlu,Y (2011).

İğnatiüs : Antakya’da şehit edilen üçüncü patrik. (onun adına itafen sonraki patriklere verilen ad).

Kardinal : Papayı seven danışmanlığını yapan veya Vatikan Devleti’nin dış ülkelerde temsil eden başpapazlardan her biri.

Kristoloji : İsa ile ilgili Mesihsel ve Mesihle ilgili konular.

Mafiryan : Patrikle metropolit arasında ara rütbede hüküm süren Kilise lideri.

Melfono : Öğretmen.

Metropolit : Bölgenin dini lideri, patriğin bir derece altı. Anakentlerin başkanı ve büyükşehir Episkoposu.

Mor : Aziz ve sayın demektir. Patrik’i, metropolitleri ve azizleri anarken adlarının önüne konulur.

Moran : Büyüğümüz.

Nef : Kilisede apsise dik doğrultuda, birbirlerinden sütun ya da ayak dizileri ile ayrılmış, uzunlamasına mekanların her birine verilen ad.

Niş : Kendisinden geniş bir mekana açılan ve duvar içine oyulmuş, genellikle üstü kemer ile örtülü girinti ya da hücre.

Pendantif: Bir geçiş ögesidir. Kare bir alandan kubbeye geçişte kullanılan üçgen şeklindeki mimari öğedir.

Paye : Yapıda taşıyıcı öge.

Restitüsyon : Var olmayan ya da bir bölümü var olan yapıların, belgelere ve eldeki verilere dayanarak özgün biçime kavuşması ve bazen yeniden yapım işlemi.

Rölöve : Mevcut bir yapının yerinde yapılan ölçümlere dayanarak hazırlanan plan, kesit ve görünüşleri ile ayrıntılı çizimlerin tümü.

Silme : Bir duvar yüzeyi üzerinde hafif çıkıntılı olarak yer alan, şerit biçiminde mimari bezeme ögesi.

Söve : Pencere ve kapı gibi açıklıkların çevresini dolanan ahşap, taş ya da beton öge.

Tonoz : Mimari örtü ögesi.

Tuğla : Dikdörtgenler prizması biçiminde pişmiş toprak yapı malzemesi.

Yazıt : Bir yapının tarihini, yaptıranını veya tasarımcısını belirten ve yapının üzerinde yer alan metin. Kitabe.

EK 2. MOR FİLOKSENOS (MABBUGLU PHILOXENOS)'UN HAYATI (440 – 523)

Genç antik çağda (5-6. yy) piskopos, monastik lider, teolog, imparator danışmanlığı ve İncil yorumculuğu gibi çeşitli görevleri üstlenen Mor Filoksenos²⁵⁹ A. Mingana tarafından yazılan vitasına göre, 440 yılında Pers hakimiyeti altında bulunan Beth Germai'nin Tahel köyünde doğmuştur²⁶⁰. Küçük yaşta ailesiyle birlikte Roma hakimiyeti altında bulunan Tur Abdin bölgesinde yer alan Beth Sabrina (Basibrin) ve Araban (Karalar)'daki Zriza arasında bir yere yerleşmişlerdir. Burada büyüyen Filoksenos, bir süre sonra ailesiyle arasına mesafe koyarak kendisine taşlardan bir kulübe inşa ederek orada münzevi bir yaşam sürdürmüştür. Beth - Kardü (*Aramiler tarafından Cizre'ye verilen isim. Kardü Gazartası olarak da bilinir*) manastırlarından gelen iki keşişle birlikte Mor Gabriel (Kartmin) manastırına gitti. Manastıra giren Filoksenos, burada Yunanca ve Süryanice öğrendi ve ilahi bilimler konusunda kendisini geliştirdi²⁶¹. Yunanca ve Süryanice dilleri konusunda kendisini yeterli bulmayan Filoksenos Tell'Eda manastırına giderek bu konudaki eksikliklerini tamamlamıştır. Eski ve Yeni Ahit'i *Septuagint'e (Tanah'ın Yunanca çevirisi)* göre çevirerek Süryanice incili hazırladı (*Pshitta ?*). Keşişliği sırasında etkin çalışmaları sayesinde *Magister Doctorum (bilge adamların büyük ustası)* unvanı almıştır²⁶².

Tarihçilerin tam belirtmediği bir dönemde Filoksenos'un Edessa (Urfa) okulunda din eğitimi gördüğü düşünülür. Edessa'da eğitim gördüğü dönemde İsa'nın doğası hakkındaki kristolojik tartışmalara girmiştir. Aynı dönemde Edessa'dan ayrılıp

²⁵⁹ Filoksenos, yabancılara seven anlamına gelen Akhsnoyo/Ahısnoya/Aksnoyo /Aksanoyo gibi takma bir isim kullanmıştır. İngilizcede Philoxenos/Philoxenus olarak yazılan Filoksenos, Mabbug piskoposu olduktan sonra Mabbuglu Philoxenos ya da Mabbuglu Philoxenus adıyla anılmaya başlamıştır. Latince olarak da Xenaiaş olarak bilinmektedir. Doğu yazılarında genelde Akhsnaya (Xenaiaş) adını kullanmışlardır.

²⁶⁰ Mingana, A. (1920). New Documents on Philoxenus of Hierapolis and on the Philoxenian Version of the Bible. The Expositor, 9th Series vol. 19. pp.149-160. s. 51; Kazhdan, A.P. (1991). The Oxford Dictionary of Byzantium Volume II. Oxford University Press. s.1664; Michelson, D.A. (2010). A Bibliographic Clavis to the Works of Philoxenos of Mabbug. Beth Mardutho : The Syriac Institute and Gorgias Press. Vol.13.2, 273-338, s.273 ; Michelson, D.A. (2014). The Practical Christology of Philoxenos of Mabbug. Oxford University Press. s.9; Ebeid, B. (2019). Monasticism Meeting Modernity Oriental Christian & Indian Perspectives and Challenge, Kuttayil.G.S ve Ayyaneth. G. (ed). Bethany Vedavijnana Petth. s.260; Brock and others, (). Philoxenus of Mabbug. Seeri Correspondance Course (SCC) On Syrian Christian Heritage. No. 9 . Rima Printers. s.8.

²⁶¹ Mingana, 1920, s.151,152 ; Michelson, 2014, s.9.

²⁶² Mingana, 1920, s. 152.

İskenderiyeli Cyril'in desteklediği kristolojik görüşü desteklemek için Antakya'ya gitmiştir²⁶³. Burada dini politik kişiliği ile ön plana çıkan Filoksenos, Monofizit görüş ve eylemleri nedeniyle 518 yılında önce Gangra (Çankırı) daha sonra Philippopolis'e (Trakya) sürgün edilmiştir. Beş yıl hapis hayatı yaşayan Filoksenos, 10 Aralık 523 yılında²⁶⁴ Philippopolis (Trakya)'te hamamda buhardan boğularak öldürülmüştür²⁶⁵.

Ölümünden sonra ünü yayılan Filoksenos'un başı (bedeni?- rölikleri) yeğeni tarafından Mabbug'a kaçırılmıştır. Mabbug'da Arap ve Yunanlılar arasında çıkan savaştan dolayı aile üyeleri azizin röliklerini (baş / bedeni) alarak Tur Abdin bölgesine gitmişlerdir. Bu bölgede yer alan Midyat (Mediad) köyünde (günümüzde ilçe merkezi) röliklerinin konulduğu ve adına ithaf edilen büyük bir kilise inşa edilmiştir²⁶⁶. Kilise 1145 yılında yağmalanınca azizin rölikleri Mor Gabriel Manastırına taşınmıştır²⁶⁷.

2.1. MOR FİLOKSENOS'UN KRİSTOLOJİK TARTIŞMALARDAKİ YERİ

Yakubi Kilisesine²⁶⁸ bağlı olan Mor Filoksenos, Pers yönetimi altında olan Edessa okulunda eğitim gördüğü dönemde çevresinde İsa'nın doğası hakkında yapılan tartışmalara katılmıştır. Bu tartışmalarda diofizit ve Nasturi görüşüne karşı çıkan Filoksenos, Cyril'in Alexandriya görüşü olarak benimsenen İsa formülasyonunu desteklemiştir²⁶⁹. Bunun üzerine Antakya'ya giden Philoxenos, 470 yılında Kalkedon ve Nasturi kristolojisine karşı çıkmıştır. 470-471 ya da 475-476 yıllarında Peter'in hakimiyeti altında büyüyen monofizit görüşe katılmıştır. Öte yandan Antakya'da

²⁶³ Kazhdan, 1991, s.1664; Rompay, L.V (2007). *Malpânâ dilan Suryâyâ Ephrem in the Works of Philoxenus of Mabbog*. Beth Mardutho : The Syriac Institute and Gorgias Press. Vol. 7. S. 83 – 105. s. 84 ; Michelson, 2014 : 9; Ebeid, 2019, s.260.

²⁶⁴ Süryani kilise takvimine göre Philoxenos için yapılan liturjik anma töreni 10 Aralık, 18 Şubat, 1-2 Nisan ve 16,18 Ağustos olarak kabul edilmiştir.

²⁶⁵ Mingana, 1920, s. 57; Brock, S.P ; Butts, A. M; Kiraz, G. A; Rompay, L.V. (2011). *Gorgias Encyclopedic Dictionary of The Syriac Heritage*. Beth Mardutho : The Syriac Institute and Gorgias Press. s.333 ; Ebeid, 2019, s.263; Brock and Others, s.12.

²⁶⁶ Bu kilise Mor Akhsnaya kendini geliştirmek için batı ülkelerine gitmeden önce Stil üzerinde olan Mor Hobil (Habel)'i ziyaret etmiş. Mor Hobil'in sütununun eğilmesiyle Mor Akhsnaya'yı kucaklamıştır. Kucaklaştığı yere yakın bir yerde Mor Filoksenos için bir kilise inşa edilmiştir. Bkz. Mingana, 1920, s. 58.

²⁶⁷ Mingana, 1920, s. 58; Palmer, 1990, s. 60, 113, 114; Brock, 2011, s.333.

²⁶⁸ Süryani Kiliselerini tanımla

²⁶⁹ Kazhdan, 1991, s.1664; Rompay, 2007, s.84; Michelson, 2014, s. 9; Ebeid, 2019, s. 260; Hatem, J. (2003), *La Gloire De L'un Philoxène de Mabboug et Laurent de La Résurrection*. L'Harmattan. s. 11.

Kalkedon ve Nasturi görüşü dışında monofizitler arasında da anlaşmazlıklar çıkmıştır. Bu anlaşmazlıklardan biri Peter'in *Trisagionhymnu* üzerinedir²⁷⁰. Tartışmaların yoğunlaşması üzerine 477 yılında Peter'in Patriklik tahtından indirilmiş, yerine getirilen Kalkedon taraftarı patrik II. Stephen'in 479 yılında öldürülmesiyle bölgede olaylar şiddetli bir belirsizliğe sürüklenmiştir. Bölgede kontrolü sağlamaya çalışan İmparator Zenon (474-475; 476-491), 482 yılında *Henotikon*²⁷¹ adlı yasayı çıkarmıştır. İmparator *Henotikon* ile İsa'nın doğası hakkındaki tartışmalara kısıtlamalar getirerek istikrarlı bir ortamın oluşmasını hedeflemiştir. Bununla birlikte Antakya patrikliğine getirilen yeni kalkedon yanlısı Patrik Calendion (479 – 485), *henotikonu* kabul etmemiş, dahası monofiziti destekleyen Filoksenos'u sürgüne göndermiştir²⁷². Sürgün döneminde (482-84), manastırdan manastıra seyahat eden Filoksenos, kendisine destekleyici toplamaya çalışmıştır. Calendion'u tahtan indirmek için 484 yılında Konstantinopolis'e imparator Zenon ile görüşmeye gitmiştir. Bu görüşmeden sonra aynı yıl içerisinde Zenon, Calendion'u patriklikten azletmiştir. Yerine *henotikonu* kabul eden Peter (485 – 495)'i tekrar getirmiştir. İmparator tarafından Antakya patrikliğine getirilen Petter, 485 yılında Filoksenos'u Mabbug piskoposu olarak atamış ve Filoksenos bu görevi 519 yılına kadar sürdürmüştür²⁷³. *Henetikon* bayrağı altında kalkedonlulara karşı monofizit düşüncüyü savunan Filoksenos, Anastasius²⁷⁴ (491 – 518) döneminde de bu görüşü korumuştur²⁷⁵. Diğer yandan 498 yılında kalkedon yanlısı Flavian (498 -512)'in Antakya patrikliğine getirilmesi ile Filoksenos'un yetkisi kısıtlanmıştır. Filoksenos içerisinde bulunduğu olumsuz politik koşullara rağmen bu dönemde Mabbug'da bir *scriptorium* kurmuş ve Yeni Ahit'i Süryaniceye çevirmiş. Kendi çevirisine dayanarak Matta, Luka ve Yuhanna'nın bölümleri hakkında polemik yazılar yazmıştır²⁷⁶.

Filoksenos, 507 yılında imparator Anastasius'un danışmanlığını yapmıştır. İmparatorun desteği ile Antakya (509) ve Sidon (Lübnan) (511) sinodlarında Flavian'ı

²⁷⁰ Michelson, 2014, s. 10; Ebeid, 2019, s.260

²⁷¹ Henotikon kristolojik tartışmaların son bulması için çıkarılan bir belgedir.

²⁷² Michelson, 2014, s.10 – 11-12; Ebeid, 2019, s.261.

²⁷³ Philoxenos'un görev süresi bittikten sonra Mabbug'da hızlıca kalkedon görüşü yayılmıştır.

²⁷⁴ Anastasius'un dini siyasi görüşü açıkça monofizit olmasa da Suriye'de monofizit düşüncesinin yayılmasını kolaylaştırmıştır.

²⁷⁵ Michelson, 2014, s.10 – 11-12; Ebeid, 2019, s.261.

²⁷⁶ Michelson, 2014 : 12,13; Ebeid, 2019, s. 261, 262.

dini açıdan zorlamıştır. 512 yılında Filoksenos, imparatorun desteğiyle Flavian'ı patriklikten indirilmiş, yerine Severus (512-538)'u getirmiştir. Bu sayede Severus'un danışmanlığını yapmaya başlayan Filoksenos, Severusla birlikte Anadolu ve Suriye'deki kiliselerde monofizit düşüncüyü yayarak genişletmeye ve birleştirmeye çalışmışlardır. 518 yılında imparatorluk tahtına geçen I. Justin (518 – 521), Kalkedon konsilinde dini politikada yaptığı değişiklik Filoksenos tarafından ret edilmiştir. Sonuç olarak; Suriye ve Anadolu'da monofizitleri birleştirmeye çalışan Severus²⁷⁷ ve Filoksenos yasal engellerle karşı karşıya kalmıştır. İmparatorun anti-monofizit politikasına karşı eylemlerine devam eden Filoksenos, 519 yılında I. Justin tarafından önce Gangra (Çankırı) ardından Philippopolis'e (Trakya) sürgüne edilmiş²⁷⁸ ve 523 yılında hamamda buhardan boğularak öldürülmüştür²⁷⁹.

2.2. MOR FİLOKSENOS'UN KRİSTOLOJİK DÜŞÜNCESİ

Altıncı yüzyılda Ortodoks dünyasının önde gelen teologlarından biri olan Filoksenos, dönemin en önemli dini sorunu olan İsa'nın doğası hakkındaki tartışmalarda yaptığı polemikleri ve yazıları ile bilinir. Filoksenos, Eddesa okulunda din eğitimi aldığı dönemde kristolojik görüşleri gelişmiş ve bu dönemde diofizit ve nasturi görüşlerine karşı çıkmıştır. Ardından Aleksandriyalı Cyril'in monofizit görüşünü desteklemiştir. Bu görüşe göre “Tanrı'nın ilahi doğası İsa'nın beşerî bedeninde cisimleşmiştir” şeklindedir²⁸⁰. Bu nedenle Filoksenos, İsa'nın Tanrı ve Meryem'den meydana gelen iki doğasının aslında tek tözden olduğunu düşünür ve İsa'nın insan olan doğasına ilişkin “İsa bizim insanlığımızla *homoousios* (Tanrı ile aynı özde ya da Kutsal ruh baba ile oğul aynı özden) oldu”²⁸¹ görüşündedir²⁸².

²⁷⁷ Severus Mısır'a kaçmış, Filoksenos ise sürgün edilmiştir.

²⁷⁸ Sürgünde olan Philoxenos, hayatının son dört yılında polemik faaliyetleri devam ettirdi ve keşişlere monofizit kristoloji için mücadele edecek teşvik edici mektuplar yazmıştır.

²⁷⁹ Hatem, 2003, s. 11; Rompay, 2007, s.94; Brock, 2011, s.5, 333; Michelson, 2014, s.14, 15, Ebeid, 2019, s.262,263.

²⁸⁰ Chesnut, 1976, s.65; Kazhdan, 1991, s.1664; Rompay, 2007, s.85; Hatem, 2003, s.11, Youssef-Akhrass, 2010, s.31; Brock, 2011, s.5.

²⁸¹ Philoxenos bu teolojik düşüncesini 480 ile 523 yılları arasında savunmuştur.

²⁸² Kazhdan, 1991, s.1664; Kuttıyıl ve Ayyaneth, 2019, s.260.

Filoksenos, İsa'nın tek doğası olduğu yönünde formüle ettiği teolojisi monofizitler ve özellikle Suriye Ortodoks Kilisesi üzerinde etkili olmuş ve Antakyalı Severusla benzer olan görüşe sahiptir. Bu görüşe göre; "İsa, Tanrının tek birleşik doğasından oluşmuş; ancak insanlık İsa'nın aksine iki doğadan meydana gelmiştir"²⁸³.

Theophanes Kronoğine (A.M.5982) göre Filoksenos, Kilisede Tanrı'nın, Mesih'in, meleklerin ve azizlerin imgelerinin kullanılmaması gerektiğini savunmuştur. Hatta, melekler cisimsiz oldukları için onları resmetmek ya da onlara biçim vermek doğru değildir. Ayrıca kutsal varlıklar arasında bedensel benzerlik kurmanın uygun olmadığını ve önemli olan ruha ve gerçekliğe ibadet etmektir düşüncesini savunan Filoksenos Kalkedonlular tarafından "Şeytanın hizmetçisi" olarak tanımlanmıştır²⁸⁴.

²⁸³ Mango, 1986, s.44.

²⁸⁴ Mango, 1986, s.43.

EK 3. ORJİNALLİK RAPORU

 HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA Tarih: 02/03/2022 Tez Başlığı : Midyat'taki Mor Filoksenos Kilisesi ve Yapı Topluluğu Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 251 sayfalık kısmına ilişkin, 02/03/2022 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 9'dür. Uygulanan filtrelemeler: 1- ☐ Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç 2- ☒ Kaynakça hariç 3- ☒ Alıntılar hariç 4- ☐ Alıntılar dâhil 5- ☒ 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim. Gereğini saygılarımla arz ederim. 02.03.2022 Adı Soyadı: Firyaz Alp Öğrenci No: N17232009 Anabilim Dalı: Sanat Tarihi Programı: Yüksek Lisans
<u>DANIŞMAN ONAYI</u> UYGUNDUR. _____ Prof. Dr. M. Sacit PEKAK

**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
MASTER'S THESIS ORIGINALITY REPORT**

**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
ART HISTORY DEPARTMENT**

Date: 02/03/2022

Thesis Title : The Church of Mor Philoxenos and the Bulding Complex in Midyat

According to the originality report obtained by myself/my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options checked below on 02/03/2022 for the total of 251 pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled as above, the similarity index of my thesis is 9 %.

Filtering options applied:

1. ☐ Approval and Declaration sections excluded
2. ☒ Bibliography/Works Cited excluded
3. ☒ Quotes excluded
4. ☐ Quotes included
5. ☒ Match size up to 5 words excluded

I declare that I have carefully read Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports; that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.

I respectfully submit this for approval.

02/03/2022

Name Surname: Firyaz Alp

Student No: N17232009

Department: Art History

Program: Master

ADVISOR APPROVAL

APPROVED.

Prof. Dr. M. Sacit PEKAK

Ek 4. ETİK KURUL MUAFİYET FORMU

 HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TEZ ÇALIŞMASI ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA
Tarih: 02/03/2022
Tez Başlığı: Midyat'taki Mor Filoksenos Kilisesi ve Yapı Topluluğu Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmam: 1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır, 2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir. 3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir. 4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, mülakat, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir. Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kurul/Komisyon'dan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim. Gereğini saygılarımla arz ederim.
02.03.2022
Adı Soyadı: Fıryaz Alp Öğrenci No: N17232009 Anabilim Dalı: Sanat Tarihi Programı: Yüksek Lisans Statüsü: ☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora ☐ Bütünleşik Doktora
<u>DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI</u>
Prof. Dr. M. Sacit PEKAK
Detaylı Bilgi: http://www.sosyalbilimler.hacettepe.edu.tr
Telefon: 0-312-2976860 Faks: 0-3122992147 E-posta: sosyalbilimler@hacettepe.edu.tr

**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
ETHICS COMMISSION FORM FOR THESIS**

**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
ART HISTORY DEPARTMENT**

Date: 02/03/2022

Thesis Title: The Church of Mor Philoxenos and the Bulding Complex in Midyat

My thesis work related to the title above:

1. Does not perform experimentation on animals or people.
2. Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.).
3. Does not involve any interference of the body's integrity.
4. Is not based on observational and descriptive research (survey, interview, measures/scales, data scanning, system-model development).

I declare, I have carefully read Hacettepe University's Ethics Regulations and the Commission's Guidelines, and in order to proceed with my thesis according to these regulations I do not have to get permission from the Ethics Board/Commission for anything; in any infringement of the regulations I accept all legal responsibility and I declare that all the information I have provided is true.

I respectfully submit this for approval.

02.03.2022

Name Surname: Firyaz Alp
Student No: N17232009
Department: Art History
Program: Master
Status: ☒ MA ☐ Ph.D. ☐ Combined MA/ Ph.D.

ADVISER COMMENTS AND APPROVAL

Prof. Dr. M. Sacit PEKAK

